

ЗМІСТ:

ГР. ЧУПРИНКА: На зустріч року	3
ДМ. МАРКОВИЧ: З давно минулого: „Збройний напад“	4
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: На українські теми. Нова хвиля .	22
В. ЛЕОНТОВИЧ: Хазяїнування пана Андрія (оповідання)	31
М. ВОРОНИЙ: Різдвяний сон	42
ОР. ЛЕВИЦЬКИЙ: Нехвощанський сотник (історичне оповідання)	45
ОЛ. ПОПОВ: Юридична приroda злучення України з Москвою в 1654 р. . .	58
Ф. ПЕТРУНЕНКО: Остання зустріч (поезія)	73
М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ: Душа поета (повість)	74
З. КУЗЕЛЯ: Галичина і Буковина в світлі переписи з 31 грудня 1910 р. . .	101
П. СТАХ: Під новий рік (поезії)	117
С. ТОДОСІЄНКО: Українська школа на першій всеросійській зїзді по народнім образованню . . .	119
Н. КИБАЛЬЧИЧ: Пропащі сестри (повість; кінець буде)	126
АН. НІКОВСЬКИЙ: Українська література за 1913р. .	151
М. ЕВШАН: Література галицької України за 1913р. .	164
С. ЧЕРКАСЕНКО: Українське життя в 1913 р. .	167
О. КОВАЛЕВСЬКИЙ: Осін на сесія Думи	176
А. ЧЕКИН: Відчинення Панамського каналу	186
Бібліографія	198
Нові книжки	208
Зміст II кн. ЛНВ.	
Оголошення.	

1914.

РІЧНИК XVII.

КНИЖКА

ТОМ LXV.

ЗА СІЧЕ

ЛІТЕРАТУРНО НАУКОВИЙ ВІСТНИК

КИЇВ.

Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки
Трьохсвятительська 5. Тел. 1069

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Жертуйте на пам'ятник Шевченка в Києві

Жертви приймає контора „Літературно-Наукового Вістника“.

Київ, В. Підвальна 36 кв. 8.

**Приймаєть ся передплата на 1914-й рік
на новий науковий журнал українознавства**

„УКРАЇНА“

орган Українського Наукового Товариства в Києві, що виходитиме щотири місяці, книжками в 8—10 аркушів, при участі визначніших українських учених, під загальним проводом голови Товариства

проф. Михайла Грушевського,

під одвічальною редакцією Костянтина Михальчука.

Поруч „Записок“ і „Збірників“ своїх, де далі будуть містити ся праці більш спеціального характеру, хоче тепер Українське Наукове Товариство дати науковий журнал українознавства для ширших кругів української інтелігенції.

Програма: розвідки і звідомлення з різних галузей українознавства, огляди його поступів і наукової літератури, наукова хроніка, критичні статі і бібліографія українознавства, питання української мови, хроніка Укр. Наукового Товариства.

Передплата на рік з пересилкою в Росії 4 карб., для Австрії 11 корон. Книгарням і посередникам 5 проц. від виплачених грошей.

Редакція і контора: Київ, Велика Підвальна 36, кв. 8, Бюро Українського Наукового Товариства.

Вол. Леонтович.

СТАРЕ Й НОВЕ

Оповідання

Старе й нове.—Самовбивець.—Рахуба з старшим братом.—Я заробив у мого Бога.—Совість.—Заповіт і смерть пана Івана Гречки).

Виданне прихильників української літератури, науки і штуки у Львові.

Склад в книгарні Л.-Н. Вістника. Київ, Фундуклеївська, 12.

Ціна 75 коп.

РІЧНИК XVII.

ТОМ LXV.

ЛІТЕРАТУРНО-

НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

СІЧЕНЬ—МАРТ—1914.

ГР. ЧУПРИНКА.

На зустріч року.

I.

Чорним привидом, марою,
Тінню, казкою старою
Рік минулий тихо згас;
Будуть, будуть дивні дії,
Поки є в серцях надії
На майбутній час.

Так минають довгі роки,
Тонуть в безвісті глибокій,
Та надії все зорять
І маню чарівною
Кличуть, манять за собою,
Де огні горять.

Тим то й милий, тим то й любий,
Як захистник од загуби,
Молодий надійний рік,
Що надходить повний тайни,
Нерозгадний, надзвичайний
Під веселий крик.

II.

В блисках, іскорках огнистих,
В бриліантах свігових
Іде Лицар в мріях чистих
Найновіший із нових.

Миготить, горить корона,
Ливуть огники з очей;
Позвисали пишні грона
Рож і лілій до плечей.

Чорні кучері з квітками
Вид прекрасний обвили;
Вплив Лицар перед нами
Ясним місяцем із мли.

Світлий, радісний, прекрасний,
Повний сили, повний чар,—
Він се, він юнак сучасний
В хорі душі кине жар!

III.

Більше грому!
Зустріч гостю дорогому!..
Станьте всі!
Зустріч образу святому,
Що в серцях горить у нас
Кожен час
В неземній красі.

Більше світла!
Щоб надія в нас розквітла,
Пийте всі!
Щоб не згасла, не поблідла
Наша квітонька мана
В чарах сна
В життєвій росі.

ДИМИТРО МАРКОВИЧ.

„З давно минулого“.

III.

„Збройний напад“.

Починаю писати ще про один випадок з моєї судово-слідчої практики—і просто бою ся. Перше бою ся, що редакція тільки з гречности до старого письменника надрукує, а читачі позіхатимуть і поснуть, читаючи се оповідання. А у друге бою ся, що видам ся не юристою, а якимсь беззаконником, який право, закони переступає, самоправствує, а через те бою ся, щоб читачі не подумали: „Добре, сей старий признаєть ся, що переступав закони, самоправствував, а що ж роблять ті, усі інші, які і не признають ся?“. Отже мушу завірити читачів, що самоправців у наші часи було дуже, дуже мало. Бою ся сего тому, що і у низше розказаному випадку я сам переступив право і за малим чи не опи- нив ся на лавці підсудних.

Ранньої весни ніч була темна. Земля після зимової туги і муки важко дихала і парувала; густий туман слав ся долиною, що йшла до річки Пруту. Трудно було розглянути і бачити навколо і тільки по тихій ході коней, коли вони по малу переступали із місця на місце, та по хрумканню з яким вони гризли траву, можна було пізнати, що тут пасеть ся табун. Інколи тільки блисне вогник і згасне, й знову—се вартіві цигарки палять. Тиша, вітрець десь зачепив ся за бурян і заснув, і тільки білий туман обняв усю місцевість і опанував нею. Тут пасли ся коні пошто-держателя Лембенської станції Менделя Боготського. Коней було 30-40; коні добрі,—бо Мендель був ще і ліверант і не цурав ся купувати і „блатних“ *) коней. У таких ліверантів і властників табунів за табунщика завше були або відомі конокради, або вже покарані за конокрадство. Ліверанти додержують ся прислів'я: „Постав злодія на варті то ніщо не пропаде“.

Трое вартових були молодці, верховці на диво і з під їхнього догляду вкрасти—просто таки не можна.

*) „Блатні“ на злодійському жаргоні—крадені.

Коні серед туману держать ся завше купи, у день поросходять ся, а вночі в тумані ніколи, хоч і непутані.

О другій годині вартові почули, що кілька верховців прибігло до табуна і довгими батогами застьобали, зганяючи коней до гурту. Вартові вмить посхвачували ся на коней: бо кожен з їх прив'язує окульбаченого коня собі до ноги і тому що хвилі може, хоч би і заснув, прокинуть ся, бо кінь сіпне за ногу, і може хутко сісти верхи. Вони кинули ся на згук до злодіїв, що вже гнали табун, але тут їх стріли чотири вибухи із пістолів і один з табунщиків звалив ся з коня, а у другого коня поранено—той як скажений поніс вартового; останній заскочив на перед, але почули ся вибухи з пістолів і він не пішов на видиму смерть, звернув у бік і зник у тумані.

Злодії гнали табун і він біг з усієї сили. Третій вартовий отдалік скакав за злодіями, а згодом наблизив ся та почав і собі хвиськати батогом і гонити коней. Злодії у темряві і тумані були певні, що се хтось із їхніх, і скакали далі.

Вартовий помітив, що в одного з злодіїв упав кінь, а з ним, і злодій, і не підвів ся; вартовий залишив того, що впав і погнав ся за іншими. Подихнув вітерець, туман трохи розійшов ся і вартовий наблизившись до двох злодіїв, що гнали коней, міг їх добре розлядіти і зараз таки звернув коня у бік і зник. На сей час був розїзд пограничної сторожі, москалі почули вибухи і погнали ся за табуном; частину одбили, а другу злодії погнали і не вважаючи на стріляння москалів чути було як вони загнали табун у Прут: коні поплили, а за ними і злодії. Таким чином з тридцять коней злодії забрали на той бік у Руминію і самі туди подали ся. Зовсім розвиднювало ся; третій вартовий поїхав туди, де упав злодій з конем. Ще з далеку він побачив, що той лежить,—а коня немає. Вартовий не надіхав до лежачого, бо бояв ся, що той озброєний і може його застрілити, і тому подав ся до пограничного посту і повернув ся з москалями. Злодій був відомий вартовому, єврей із містечка Фонешт Мордко Рувинштейн, або як його дражнили „Рудий злодій“. Він лежав непритомний.

Коли його розбуркали і побризкали водою з струменя, він отямив ся, застогнав і хутко вхопив ся правою рукою за кишеню. Москалі ухопили руку, а із кишені витягли револьвер шестиствольний із чотирма набоями,—два були вистріляні—хотіли його зв'язати, але він закричав, застогнав і вони побачили, що в його

ліва рука зломана. Таким чином небуло сумніву, що Рувинштейн один з розбійників, які пограбували коні. Далі знайшли другого вартового—той лежав прострелений у груди і куля влучила йому у серце. Третій вартовий ледві додибав до станції Ланбен, кінь його був забитий, упав і надавив йому ногу.

Забув я ім'я вартового, що їхав за розбійниками, зватимем його Іон. Сей Іон докладно розказав як він близько надіждив до розбійників, щоб їх добре розглядіти, а вони заклопотані тільки тим щоб гнати коней і утікати, думали що се Рувенштейн, і не придивлялися до його, і тому Іон добре запримітив двох, а ще двох не пізнав, бо бояв ся залишити перших і бігти до других. Йому було легко їх пізнати і по конях і по виду; бо він добре знав Менделя і Гершка із Фонешт—знав і їхні коні; він їх бачив два чи три дні перед сим випадком. Ні дома у містечку Фонештах, ні у городах та містечках по ярмарках не знайдено ні Менделя ні Гершка.

Таке поліцейське дознання надіслано мені із повідомленням, що Мордка Рувинштейн лежить слабкий у м. Скулянах, де й я жив тоді, у шпиталі пограничної стражи під вартою москалів.

Зараз же я розпитав власника пограбованих коней, він уже звідкись довідав ся що Мендель і Гершко у Румині, називав і село, де вони переховують ся, і казав що він і всі євреї дуже обурені сим нападом і ні за що сього не подарують: бо коли вже свої у своїх місцевих грабують і убивають, то щож із того буде?

А злодійський звичай—своїх не чіпати. Він казав, що всі вони сторожитимуть і зараз подадуть звістку становому як тільки злодії навернуть ся до своїх сімей.

Питати Мордка Рувинштейна не можна було, бо він був слабкий і стогнав і жалів ся дохторови, що дуже страждає. Але третього дня у вечорі ледве смеркло ся ідучи у двір, він, наче заяць, як казали вартові, кинув ся до фіртки, вискочив на вулицю і побіг просто до річки Пруту.]

Вартові зняли галас, побігли за ним, але він зник. Тоді викликали москалів пограничних, окружили всю місцевість і з ліхтарями його знайшли на горіщі у сінї в заїзді біля самого берегу річки.

Тоді варту побільшили, а на шестий день Рувинштейна привели до мене на допит.

З відомостей о судимости його видно було, що він чотири рази судив ся, перше за просту крадіж коней і останній раз за

грабіж і одбув кару чотири, шість, дев'ять місяців, а останній раз три роки у арештантських ротах.

Знати, що се сильна людина, а по звісткам поліції і посвідченню людей—така що й на ніж полізе.

— Чи признаєте себе винним у тому, що в ночі 12 квітня ви з іншими, ще не знайденими, людьми зробили збройний напад на вартових Лембенської пошти, гвалтом забрали табун коней вартістю більше 300 руб., при чому стріляли з пістолів і забили на смерть одного з вартових?—запитав я Мордка.

Він осміхнувся.

— Не знайдені люде? Алеж відомі вам?...

— Ще обвинувачених немає...

— Немає? Але ж відомі вже?

— Се до вас не належить.

— Так... а що більше за 300 руб. кажете, авжеж що п'ять тисяч рублів більше за триста...

— Звідки ж знаєте, що товариші відомі нам і звідки узяли ся п'ять тисяч рублів.

— Я знаю... напевно, ви думаєте, що ваша пошта і телеграфи добрі? Наші краді. Бо двадцять вісім коней, двох чорти москалі встрілили на переправі, продано за п'ять тисяч рублів. Ви думаєте, що у поштаря Менделя були не добрі коні? Е ні, у його, злодія, більша частина була степовиків, з Херсонщини, панські, заводські коні, крадені... я знаю де і у кого і коли вкрадені...

— Се до вашої справи не належить, ви відповідайте на моє питання?

— Еге... скажіть мені, пане слідчий, що я можу сказати? Як по вашому чи корисно мені казати правду, чи викручуватись?—запитав він.

— По мойому завжди правда краще од брехні, а у вашій справі тим більше, бо самі знаєте те, що ви винні і се цілком видно, і суд мусить дати полегчення кари на дві ступені...

— Се я і сам добре знаю...

Мордко задумався, помовчав, і каже:

— Пишіть, признаю ся до всього, тільки не од мого стрілу упав вартовий. Я стріляв двічі, щоб налякати, але... але... то однаково, я знаю закон, мене не помилують, і чи я, чи товариші забили—то однаково.

— Се правда...—Я став записувати у протокола. Минуло три з половиною години, коли Рувинштейн обізвався.

— Ваше вискородіє! Дозвольте мені побалакати з вами без свідків, без „конвою“.

— Якіж такі можуть бути секрети у мене з вами?

— Є секрет... Я хочу вам розказати і виявити велике злочинство, але без свідків, бо бою ся, щоб мене другі, винуватці, не вбили... Се важна справа...

Я звелів москалям вийти.

— Простіть мене, я сказав неправду, але я хочу вам розказати всю чисто правду, усе моє жите і... і прохати вас. Дозволите?

— Кажіть...

— Тільки умова, що ви все вислухаєте, але у бумагу і протокол не заведете, бо я однаково зречу ся...

— Торгувать ся я не буду, хочете кажіть, не хочете—не треба, а коли що почую од вас потрібне для справи, для правди і вияснення всього—запишу напевно... Ви по закону маєте право нічого не казати, я не просив розказувати, самі почали.

— Се мені відомо... Але прошу дозволу розказати...

— Кажіть, розказуйте.

— Ви бачите, що я не проста людина, а те що звуть добрий злодій; я на все піду, нічого і нікого не бою ся: бо двічі не умірати, а тільки раз. Тому вам певно дивно, що я наважив ся грабувати близько свого рідного міста, де мене всі знають, і що я пограбував коні в сусіда?

— А так, дивно.

— От я й хочу розказати, через що те стало ся. Ви, пане слідчий, бачите мене, а може й чули за Мордку Рудого, себ-то за мене, що я не святий, що більше мав справ ніж ті, за котрі мене суджено. Се правда. Мені зараз 40 год, а з 18 років я займаю ся чужими кіньми. Перевів я їх десятки тисяч і перше нічого не заробляв. Мене цікавило вкрати, в ночі блукати по степах, дурити хазяїнів, чиї коні крав, дурити поліцію. Але як оженив ся, треба було більше достатків, а все що вкраду забирають переводчики, мені дають яких п'ять—десять рублів од коня, а самі гребуть сотні. А коли мене сіж самі переводчики-пани „засипали“ і я сидів три роки у арештанських ротах,—я зробив ся немилостивим на сих кровопивців наших. Зробивсь обережнішим і водив коні не переводчикам, а сам зробивсь ліверантом, як би переводчиком, сам продавав по ярмарках крадені коні.

— Як же ви могли? А поліція.

— Поліція? Ха! Ха! Вони всі з нами, ми платимо їм. Почав я багатіти, зібрав добрі гроші і надумав ся: годі! Ні красти, ні пе-

реводити нехочу, треба десь сісти і працювати. Ліверанствовати мені не можна, бо конокради мене знають і по волі чи по неволі я мусітиму перекупати крадене, тому треба було щось інше. Шинок і заїзд на тракту? Діло добре, користне, але самі ж знаєте, що всі такі шинкарі переводять крадене, переховують злодіїв і розбійників,—не хотів я сього. Зосталося одно—зняти десь земську чи казенну пошту. На конях я зуби зів, праця чиста, добрий зарібок і далеко од остогидного діла „блатного“. Така станція була Лембенська, близько од Фонешт, де жила моя родина і я жив, коли не тягали по тюрмах, не блукав по ярмарках. Почав я клопотати, подав бумагу, був на торгу і сказав найменшу ціну. Я був певний, що вже осяду і зроблюся „людиною“,—але підскочив Мендель Бочайський, богатир. Тоді я звернув ся до кагалу і рабіна, кагал признав і рабін зтвердив, що Мендель сидить на добром місці у Бочої коло Кишиневу, де має власну садибу, землю і виноград; тримає лавку і пошту і тому йому присудили, щоб не перешкоджав мені, а я мусів дати на бідних п'ять сотень рублів. Але Мендель не послухав ні кагаду, ні рабіна, написав до начальства поштового і до земської управи подав, що я судив ся за коней—і мені не дали, а він сів у Лембенах. Я його просив, молив, нагадував скільки я йому водив колись блатних коней, скільки він од мене заробив, бо він відомий перевізчик; прохав його прийняти мене у спілку,—він не схотів, сам сидить у Бочої, а у Лембени взяв якогось паршука родича. Такий я на його був злий, що хотів помсти. Я зважив ся обкрадати його аж поки він не лусне. Я міг би підпалити, але се мужицька помста. Мені цікаво було його помалу і довго гризти. Я був певен, що мене ніколи не зловлять і тепер як би не чортова коняка, що спотикнула ся—ви б мене не бачили, а наші мійські люде ніколи б мене не виявили, не скривдили б. Забрали ми тепер Менделеві коні тому, що тільки тиждень як він пригнав добрий табун і всі коні були хороші, молоді, доброї породи. От я по правді розказав, через віщо я пішов на розбій. І ще: не я забив бідолаху вартівного, але... але... його кров на мені... Клянусь вам, що я тільки лякав і на моїй душі немає гріха забитої чи скаліченої людини... Тепер дозвольте вас спитати: ви, одправите мене у тюрму?

— Самі знаєте...

— Та-а-а-к. Знаю. Ще знаю, що я хотів утікати і тому мені надінуть залізку, а може ще побоять ся одсилати етапом і повезуть на поштових до міста Бельву?

— Я так таки й думаю.

— І повезуть через Фонешти... Повезуть через Лембенську станцію, де мій ворог сидить і буде втішати ся, бачучи мене в кайданах... Ех!

— Другої дороги немає.

— Знаю, знаю... Прошу мене вибачити і дозволити ще два слова.

— Кажіть, я слухаю.

— У мене є гроші, вони закопані у землю в лісі, далеко звідсіля. Отсе раз, а у друге... Розкажу вам правду: позаторік я взяв пару добрих коней у одного молдавана, мужика; він побивається і досі, збіднів і ні як не зопнеть ся, ще й досі нема в його коней; я його бачив не що давно; він гірко плакав, бачив я його на третій день по тому, як взяв коней, і тоді він плакав мов дитина. Я тих сліз не забуду. Тоді ще я хотів звернути коні—але їх загнано було дуже далеко, а сплатити—небуло грошей. Я мушу йому вернути, мушу перед смертю, а моє жите тепер таж смерть, мушу заплатити. І от ще: присягаю ся, що не я застрелив вартового, але по нашому закону я мушу заплатити його жінці і дітям. Се так по закону перед смертю. І я не можу сього зробити, бо грошей ніхто не знайде.

— Се не можливо: ви комусь з товаришів розкажіть добре і він знайде гроші і віддасть.

— Немає таких товаришів, украдуть.

— Ну, то жінці розкажіть, я дам квітка на вільне побачення...

— Жінці? Вона не візьме, вона знайде, дасть і мені частину, але... але... бою ся, що як побачить гроші то недасть ні мужикови, ні вдові забитого; бо вона не крала, не вбивала, а коли гроші у неї в руках, то се її вже гроші. Так по нашому закону. Я мушу сам власними руками одкопати ті гроші, дати людям, жінці і дітям і трошки собі взяти на дорогу.

— Щож я можу вам зробити? Хіба для такого доброго діла пустити із вартовими...

— Ні за що... Се пропаще діло: у мене одберуть гроші, половину украде поліція, а другу здадуть вам, а ви муситимете їх одіслати у казначейство і достануть ся вони мойому ворогови Бочайському. Хай лучше згниють у землі...

— Ну, я нічого иншого видумати не можу.

Мордко замовк. Важко дихав, зблід, а далі тихо тремтячим голосом промовив.

— Пустіть мене...

— Як пустити? Що ви у своїому розумі?

— У своїому розумі. Пустіть... пустіть на волю, на один тиждень, рівно через сім день в сю саму добу я стоятиму от тут перед вами. Я присягаюсь, я дам руку, що прийду ¹⁾.

— Ні, не в своїому розумі. Як я можу се зробити. Ви же знаєте, яка кара вам загрожує?

— Знаю... каторжні роботи літ на 10—15, себ то на весь вік.

— Так коли знаєте, то щож я зроблю?

— Пустіть... нічого не пишть і коли я не верну ся напишете, що я утік од вас з хати.

— Облиште, ви казна що говорите, я ніколи не брехав, а тут... годі.

— Пустіть... пустіть... Повірте хоч раз... Ви побачите... Тиждень малий срок, однаково ви справи не скінчите, вона лежатиме поки не знайдете моїх товаришів... Пустіть молю!—і він упав на коліна і несподівано цілував ноги.

— Що ви! Що ви! Як не сором!

— Не сором... я ніколи, нікого не просив, а перед вами—бачите навколошках. Порятуйте мене, дайте мені зі спокійною душею йти на каторжну смерть: кров його на мені... Рятуйте мене... Бог, Бог одцурав ся од мене, він поверне своє лице знову до мене. Він мене помилує... Бог єдиний, котрого я забув. Він вас навгородить—ви вирятуєте людину... Пустіть!—і знову упав у ноги.

Говорив Мордко голосом повним одчаю і великого страждання. Я був певен, що говорить од щирого серця.

— Пустіть... Куди я утічу? Ви ж мене зловите і тоді—застрелите як пса... Куди утікати? Як би я був простий мужик, я б переховав ся десь, робив би, а я ж того не зможу, я мушу жити ширше і мене завше піймають. Я ж вас добре знаю, од вас не втічеш. Мене самі рештанти виявлять за мою зраду, ви ж знаєте що рештантиський суд, немилосердний суд. У Америку? А жінка, а діти? Їх поліція буде мучити поки я не верну ся... Ні, утікати я не можу... Молю! Пустіть...

Питання стало тяжким.

Я вірив, що Мордко каже правду, бачив, що се справді для його душі ратунок. Що робити? Залишити його, нехай тоне, чи дати його душі одпочинок, вирятувати? Кажу, що в мене і на мент

¹⁾ У євреїв дати руку—як присяга.

не було сумніву, я цілком йняв йому віру, що він виконає обіцянку, оддасть гроші молдаванови і бідній вдові забитого, я був переконаний, що се справді ратунок, що сей акт, невеличкий сам по собі, дасть спокій душі його. Се ж прокинулась совість, ожила душа. Невже позбавити його сеї одради останньої в життю заради формальности, якогось протокола? Душа моя була вся за те, що б пустити його... І я пустив. Мордко присягав ся, подав руку і сказав: „Що б мое жите згасло, коли я не прийду до вас через сім день у сей саме час“.

Він пішов.

Я дав розписку, що прийняв рештанта і одпустив вартових.

Мені здавало ся, я скажу більше, я був певний, що зробив по людському, добре зробив, і як не чудно, ні на хвилину і на думку не впало, що Рувинштейн може не додержати слова, не прийти.

Наспіла инша робота і я й не згадував про Мордка.

Навмисно не виходив, щоб не стрінути знайомого дохтора, що цікавив ся сею справою, або станового: бо вони б напевно розпитували мене про справу і про Мордка, а останній напевно б цікавив ся, як се Мордко без застави пішов до дому. Мені не хотіло ся і себе видавати, такий я був певний, що через тиждень прийде Мордко з заспокоюною душею, очищений людським почутем.

Минув тиждень; настав семий день і дванадцята година—Мордка немає.

Дош йшов і я думав, що через грязюку він спізнив ся... Вечір, ніч настала.... Мордка немає. Аж тепер я неначе од сну прокинувся і жах мене охопив. Я ж за себе, за свою відповідальність ні разу не згадав! Що ж буде як Мордко одурить, як він утіче зовсім, за границю утіче? Тоді яка ж моя роля? Одпустив навмисно, дав йому змогу збути ся суду, я закрити справу і по закону я укриватель і мушу нести кару таку як і злочинець, тільки на два ступені легчу, себ то мені загрожували каторжні роботи годів не менше три або чотири—по збавленню усіх прав. Я увесь похолов. За що? За що, думалось? Але на те я і юрист, щоб знав, що мені може бути і яку кару мушу відбутися. Усе жите загублене... Мучив ся я страшенно і тільки надія, що от завтра прийде Мордко, підтримувала мене. Але Мордка не було...

Минув ще тиждень і другий і третій і я не всидів і по-

дав ся з Скулян до Кишинева до мойого приятеля вчителя слідчого Машеревського.

Усе чисто йому розказав.

Замислив ся приятель.

— Що ж? Добре зробили, я б так само зробив. Не можна жити, коли нікому не віриш. Думаю, що щось незвичайне стало ся Мордкови, і що він прийде. Не кажіть нікому нічого. Шукайте його пильно; шукайте його товаришів—вони і Бочайський його знайдуть. А головніше не тратьте надії на щасливий кінець, не тратьте до останнього менту. Я теж почну його розшукувати.

Се мене втішило і я рішив розшукати ошуканця і заперти його і по праву і по совісти у тюрму. Тепер уже без жалощів.

Слідство йшло своєю чергою.

В юлі місяці на кордоні у ночі погранична сторожа затримала товариша Мордкового Менделя, а ще через три тижні на ярмарку у Ермолинцях люде, євреї ж таки, пізнали Гершка; його затримали і привели в Скуляни на допит.

Не вважаючи на те, що їх обох добре пізнав табунщик Іон, вони не признали себе винними і немогли сказати, де були у ночі, коли став ся збройний напад і де вештались три місяці. Їх замкнули у тюрму. А Мордка—немає, неначе у воду впав.

Минуло ще чотири місяці, наводились справки про судимість обвинувачених, розшукували по всій Росії Мордка.

Обвинуватці Мендель і Гершко що тижня закидують мене проханнями про прискорення справи і завели вже на мене скаргу у суд. Треба було викручувати ся. І тут я згадав Мордкові слова про свій рештанський суд. Недовго думаючи я поїхав до Бельці і просто до тюрми. Од смотрителя я довідав ся, хто тут сидить за великі злочини і хто є з бувших „уголовних“ каторжан; кого засуджено до каторги і скільки є бродяг. Бродяги—се є здебільшого утікачі з каторги чи з поселення. Се рештанські юристи, судді, вони всі права знають. Їх доля така: де небудь на етапі у Сибіру присуджений до каторги за гроші міняєть ся прозвіщем з якимсь придурковатим поселенцем. У Тюмені засланців розріжнюють і каторжанин іде на поселення, а поселенець у каторгу. Поселенець зараз же тікає. Тікає так. Коли прибува до каторжної тюрми партія, начальство запитує: „Хто до утікання?“ Ті, що хотять утікати, виходять наперед і їм дають шмате замість сорочки і дранте замість нових штанів і халатів. Начальству прибуток—бо виписуєть ся по книжкам, що видане все нове, а його і не було—бо грошики начальство поклало у кишеню. Утікачі йдуть

до Шадринська, а тут гуляють перед вікнами в поліції, щоб їх забрано, а коли не беруть, то вони справникови показують язика, чи тилком стане і кланяється. От його і заберуть.

— Хто такий?

— Іван, „не помящий родства“,—себ-то бродяга, а то ще краще прочують де гарна тюрма, мало рештантів і добрий смотритель і кажуть:—Я міщанин міста, наприклад Оргієва,—називає себе вигодним прозвищем. А позаяк він йшов не оден, а було їх четверо, п'ятеро, а іноді і десятеро,—то, щоб бути у своїй кумпанії, усі говорять що з Оргієва. Усіх їх зараз одсилають у Оргієв, там показують старості, людям, дивляться у записи і книги і, натурально, сього міщанина ніхто не пізнає, бо й не бачили, такого ніколи й не було.

Тоді він признається, що він брехав, а що він Іван, ні роду, ні звання не знає, „Іван Непомнящий“ і всі п'ять чи десять усе Іван непомнящий перший, Іван другий і так далі.

Його судять і присуджують: видержати рік, чи два у арештанських ротах і заслати у східню Сибір на вічність, а за брехню і турботи начальству дати йому 30 різок. Таким чином замість 10 чи 20 років каторжних работ, він дістає вільне поселення.

Розпитавши ще, хто з арештантів верховодить між ними та має вплив на інших, я зважився на рішуче. Зкликав двадцять дві душі бродяг, каторжан, з самих верховодів і двох товаришів Мордкових. Коли всі зібралися, я почав таку промову:

— От ви Гершко і Мендель пишете до мене й до суду, щоб скінчити вашу справу, а як же я се можу зробити, коли Мордка Рувинштейна немає.

— Ми у тому невинні, а сидіти без суду се мука, ми зовсім невинні і мучимося оттут, гниєм у тюрмі.

— А тепер я хочу вас усіх запросити у судді. Судіть мене і одного чоловіка, судіть по совісті.

Усі дивилися здивовано. Де-котрі почали осміхатися.

— А ви не смійтеся, а послухайте. Ви напевно чули, що Мордко Рувинштейн „засипався“ у розбої з убивством, знаєте яка йому належить кара?

— Чули, знаємо, і з нами піде,—промовили каторжане.

— Може чули, що він утік. Може вам дивно як то міг він утік-ти... Дак я вам по правді розкажу. Йому треба було упорядкувати свої справи і знайти ті гроші, що він заховав; він ще хотів зробити два добродійних діла; хотів заспокоїти свою сім'ю і просив, благав мене одпустити його на совість, він присягався, божився,

подав слово і руку, що за сім день повернеться, я поняв йому віру і випустив. Ну, чи добре я зробив чи ні?

— Добре, добре, але необережно.

— Тепер ви ж знаєте, що буде зі мною?

— Догадуємося. Погано вам буде,—загомоніли всі.

— Так, погано: я навмисно одпустив розбійника, се зветься „укривательство“ і мені належить кара така як і Мордкови, на дві ступені менше, але теж каторжні роботи. Чи я ж заслуговую на таку кару?! От я і обертаюся до вас, розсудіть мене з Мордком і скажіть як треба по вашій совісті се зробити.

— Дозвольте, ваше виськабродіє, запитати, чому се ви, слідчий, обернулися до нас, до послідніх людей, що вже засуджені на горожанську смерть—запитав один з каторжан, засуджений уже втретє за утікання і душоубство.

— Перше, я вважаю вас за людей, не вважаю за послідніх і вірю, що у кожної людини є душа і совість, а у друге я маю надію, що коли ви визнаєте мене правим, а Мордка винним, ви допоможете мені: бо у вас пошта і телеграф кращі од наших.

— Дозвольте, ми поміркуємо.

Я вийшов. За пів години мене покликано.

— От як ми рішили,—докладав один з арештантів,—ви добре зробили, що ви пустили на волю Мордка, але дуже необережно, а Мордко винен за те, що ошукав вас і його за се треба „прикінчити“...

— Що? Прикінчити? Що се?

— Ну, звісно, йому не жити більше.

— Що ви говорите, я сего не хочу, се неможливо...

— Се так буде...

— І не думайте... Ви краще скажіть, як далі буде.

— А далі? Треба його знайти і заперти у тюрму... Ви ваше виськабродь не турбуйтеся, ви його знайдете скоро. Знайдуться такі, що вам його видадуть чи живим, чи мертвим. Будьте спокійні.

Я зрозумів, що вони Мордку розшукають, подякував їм і поїхав до дому.

Не минуло і двох тижнів, як я дістав бумагу, що один арештант просить викликати його в дуже важній секретній справі. Се був рештант з кишиневської тюрми.

Я поїхав у Кишинев, викликав його у контору. Ми були сам-на-сам.

— Що вам потрібне. Ви часом не були у Бельцькій тюрмі?

— Нікак нет... Але мені доручено вам переказать. Треба щоб се

секретно було і Бельчане бояли ся вас кликати у Бельци. Мордко Рувинштейн сидить у Ясах в Руминії, на жидівській Магалі, недалеко од „Страда-Маре“ перший перевулок, дом 26, переходуєть ся у Лейби Пештяра; Мордко уже не рудий, а чорнявий—покрасив ся, кличуть його там Алтер, бо його імя Алтер-Мордко, Алтер се „Старший“—він старший син був у батька, і прозивають Керу себ-то кривий, бо у його одно око, як знаєте, криве.

Я записав сю адресу і подякував арештанта, запевнив його, що ніхто ніколи не знатиме звідки я про се почув і дознав ся.

Днів за три у восьмій годині я вже був у Ясах, се всего 18 верстов од Скулян. У Ясах мав знайомого багатого купця, відому в місці людину—пана Бінцера. Я дав йому звістку, що приїхав і хочу його побачити, а поки що накинув на плече стареньке пальто і пішов на головну вулицю Страда-Маре, хотів купити дорожню кайстру. Йшов мокрий сніг, я підняв комір і перейшов вулицю; через 5—6 домів знайшов крамницю, де купив кайстру і щоб мокрим снігом не попсувати, заховав за пазуху пальто і, поспішаючи, хутко вийшов з крамниці.

Не встиг я перейти і десять ступнів, як побачив, що з воріт другої сторони вулиці вийшла постать людини одягнена поверх молдаванського минтяна у темносіре пальто, на голові чорна смушева кушма і на ній перо з півнячого хвоста.

Постать хутко перебігла вулицю на мій бік, стала за ліхтар і звідти виглядала. Я ще з-замолоду звиклий до конспірацій, а слідство привчило до неї ще більше, і я зразу догадав ся, що ся людина за мною стежить. Се мене і зачепило і розсмішило, я, жартуючи, сам почав од його ховати ся, перебіг на другий бік, ховав ся за стовпами брам і знов перебігав. Сніг йшов густий, на вулиці було не темновато, а той чоловік усе вгоняв ся за мною. Мені вже се обридло і я хутко повернув і пішов до отелю, куди заїхав.

Коли прийшов до мене пан Бінцер, я йому усе розказав і він довго сміяв ся: „Се він думав, що ви, вибачайте, щось украли, понесли заховавши за пазуху“.

— Хто-ж се міг бути?

— Та се наші поліціанти так одягнені: просто як селяне молдаване, тільки пірко на кушмі і треба добре додивляти ся, щоб запримити те перо. Ви хутко йшли, підняли комір, неначе закривали обличчя, хутко, раптом вийшли усі прикмети, вибачте, злодійські. От він і стежив. То буде у місті сміху!

Ну, думаю, се справжня поліція, молодці. У нас би зараз

злапав за комір, дав би у потилицю кілька разів і потяг до участку, а там би наклали і тоді б тільки пустили. Але що я про нас думав, я Бінцерови не сказав: нехай, думаю, приємні згадки про своє зостануть ся при мені.

У 10 годин ми вже були у генерал-прокурора, се теж саме, що у нас Прокурор Судової Палати.

Пан Бінцер ласкаво рекомендовав мене, що я судовий слідчий по їхньому ж удіче-інструктор (juge de l'istruxion). Прокурор прихильно вислухав мене: я прохав видати мені на руки Мордку Рувинштейна; я прохав тому, що коли ми будемо писати один одному, то пройде місяць й два, і злодій втіче.

Прокурор мені сказав, що, натурально, ми маємо право зносити ся один з одним не через міністерство іностраних справ, а через губернаторів у пограничних місцевостях, але ми люде розумні, люде діла, а не паперу і тому він зробить усе можливе і коли тільки знайдуть Мордка,—але ми ще й люде обережні і тому він має надію, що коли мені пощастить забрати сього злодія то се все трапить ся випадково і буде так, що Мордко сам своєю волею поїхав зо мною, а про все инше, усміхаючись додав він, ми натурально забудемо, забудемо й нашу розмову.

Я згодив ся з ним і наперед дякуючи сказав, як воно мені й неприємно, але можу забути навіть й мое приємніше знакомство з ним.

Прокурор прохав трохи почекати у комнаті, а він запросить мера міста Ясс!

Скоро нас покликали у кабінет прокурора, він познайомив мене з мером.

— Дуже приємно познайомити ся,—привітно промовив мер,—приємно, бо я вже думав, що небуду мати чести вас бачити, познайомити ся.

— А ви хіба знали, що я приїхав.

— Розумієть ся, знав: ви приїхали у 8 годин на парі коней поштових з Скулян, один кінь каштан, а другий гнідий, і стали в 3 № отеля Франс. О, ми усе знаємо,—сміючись сказав Мер.

— Мене просто дивує: не минуло й двох годин, а все знаєте!—Кажу йому приємні речі і думаю: ти хитрий, та й я не дурний.

— І дивує і приємно, дуже приємно, у вас тут, так піклують ся за чужесторонців, щоб їх не скривджено, або не зачеплено: мене добре пильнував поліціант.

— Ах! Вибачте, се мені дуже неприємно! Як то могло стати ся

ЛНВістник 1914, кн. I.

Тут я не втерпів, розсміяв ся і розказав як за мною стежив чоловічок з півневим пером і я навмисно ховав ся.

— Я дуже йому вдячний і прошу переказати йому мою подяку за його добру службу.

Тоді мер признав ся, що поліціант зараз же навів справку в отелі хто я, коли, звідки приїхав, обдивив ся коні, фурмана і пішов у мерію, де й розповів.

Мер запитав коли я їду і узнавши, що буду чекати Мордка хоч і три дні, сказав, що у 3 години він мене сповістить, записав адресу Алтера Керу.

Ще забув сказати: саме як ми вийшли з отелю, надїхав візник парюю шпаків, по 6—7 вершків заввишки, вартих не менше 2000 руб., у чудовім убранню, а фурман без усів і бороди, убраний у московський „армяк“ і шапку.

— Ваше сіятельство, пажалте—е, прошу садїца!—чистою московською мовою забалакав він до мене.

Господи, думаю, й сей знає, що я з Росії!

Тут не сховаеш ся.

Як же пізнали, що я умію по руськи!

— Да я відал, ви ізволїлі прїехать із Скулян. Сваї, родниї з Рассеї!

Се мене здивувало.

Пан Бінцер мені розказав, що се скопсун, що всі вони богатирі, і мало що не всі візники.

Од прокурора мене віз той самий і взяв два леви (франки). Їздив я ще з ним по усьому місту і в нього вдомі був—але се сюди, до сього оповідання не стосуєть ся.

Рівно у 3 години постукали у двері і надиво, увійшов сам мер. Се вже була несподівана прихильність, я його дуже дякував.

Мер мені сказав, що Мордка вже арештовано, але держать його довго не можуть, а тому прохав, щоб я зараз їхав.

— Як виїдете за заставу, де беруть дорожнє мито, повернете з великого шляху в лїворуч, їхатимете повз виноградні сади; полічіть добре з правої руки: три сади минїть, а коло четвертого станете, я свисну, свиснїть і ви тричі на відповідь от-так (і він показав), перечекайте хвилинку і знов засвистїть от-так у четверте і вам передадуть того злодія, що шукаете.

В перше навіку я радїв злістно, я-б, здаєть ся, задавив того ошуканця, який мене просто замучив.

Пів року я ходив не маючи спокою, мордуючись найгіршими муками страху.

Дуже я дякував мерови, наговорив йому компліментів і ми розсталися приятелями.

В туж мить я звелів запрягати коні і поїхав.

Усе було так як казав мер. По четвертому свистку, з рова вилізло двоє у кушмах з пером і Мордко Рувинштейн—тільки не рудий, а чорний. Я думав, що він вільно йде, але помилився: коло п'яти його руки обхоплювали залізка так, що коли ховав руки у рукава, їх було не помітно, од залізка йшов ланцюжок, за який вартові тримали його. Я посунувся і дав місце Мордкови, але один поліціант посадовив його поруч з фурманом, а сам сів коло мене і ми рушили.

— На що ви турбуєтеся, я б і сам його довів,—кажу поліціантові.

— Ні, пан мер загадав, щоб я здав його вам живим на самій грانیці, і через неї перепхнув. Я мушу се зробити.

Так воно й було. Надіхали до грانیці, я попрохав москаля викликати старшого, розказав йому все; Мордка молдаванське начальство підвело на лід Прута і штовхнуло на наш бік, а тут його оточили москалі й повели до буцегарні. Я хотів щось дати молдованови, достав вже гаманця, але він сказав „не турбуйтеся—у нас не беруть“.

Я стояв роззявивши рота! От-то ще штука, думаю, поліціант й не бере!..

Читачі напевно думають, що автор або з глузду зсунувся, збожеволів, або плете теревені себ-то по простому бреше; бо й справді: самовільно ослобонити затриманого провинника, тим оддаючи себе у руки суда, йти за грانیцю, і там самовільно заарештувати людину—просто таки божевільство! Мене й тепер жах бере,—але се чиста, гола правда. У январі приїздив прокурор Судової Палати сенатор Г. А. Євреїнов і перевіряв його справу і коли дочитався до того місця, де був допит Мордка—і далі білий листок, а далі бумажки про розшукування його—я все чисто по правді розказав як воно було. Прокурор одкинув ся, надів пенсне, оглядав мене мовчки, а далі сказав.—Ну, що ж? „Побѣдителей не судятъ“, тільки ви вдруге сього не робіть... Ви вже самі себе покарали.

Я тоді думав: „Покараний я сильно, се правда, але і вдруге, як що упевнюся, що вирятую людину—знов зроблю так саме“. Я подумав але сього не сказав...

Другого дня стояв Мордка на допиті.

— Що ж, Мордка, погано ви зробили... Дуже окривдили мене...

— Погано, дуже погано.

— Розкажіть, чому така кривда, чом не додержали свого слова? Ви ж мали змогу завше утікти не підводячи мене під карний суд?..

— Не можу вам розказати усього, не вмію, але як я взяв свої гроші, я почув силу, я хотів жити чесно; почув волю і немав сили, не здолав самого себе садити у неволю і знати, ще се неволя на віки, до смерті... Не стало сили... Я вже був коло самих Скулян світом, йшов до вас, щоб ранком з'явити ся; сів над річкою... і мене потягнуло... сторожа була далеко, я кинув ся у воду і переплив на той беріг у Руминію. Се було якось зразу... Ну, а з Руминії вертати ся вже й не думав... Сили не вистарчило...

— А ви ж виконали ваш обов'язок до вдови і окраденого молдавана?

— Виконав...

Я став писати постанову, коли Мордко мене зупинив.

— Ваше благородіє! Прошу вислухати: думаю, що ви маєте право помстити ся, що ви мене не послухаєте і не зробите чого я прошу, але я буду прохати.

— Я почую все, а помсти не маю, ви як єврей сього не зрозумієте, але я ніякої помсти у душі не маю. Кажіть.

— Коротко скажу: не отсилайте мене анї в Бельці, ні в Кишинев до тюрми, бо там мене вб'ють...

— Хто вб'є?

— Наші, арештанти, вони все знають, знають, що я вас обманув, а головне знають, що у мене гроші були, думають, що й зараз є, мене уб'ють.

— А ви ж казали, що двох смертей не буває...

— Я смерті не бою ся, хоч я і жид, я бою ся муки. Вони не вбивають, їх суд страшний, присудять „засипати“ і мордуватимуть. Зв'яжуть коліна до рук, рота заб'ють, щоб не кричав, а потім підкинуть у гору, щоб впав на зад; після пятого, шостого підкидання у середині усе поодриваєть ся, людина живе ще з місяць, страждає і в страшених муках вмирає. Так і Німці роблять з конокрадами. А то накриють ковдрами і халатами, і ногами або дровиною б'ють аж поки не потрощать усі ребра... не смерті бою ся, а сих мук...

— Мені однаково. Добре, я заведу се прохання у протокол і одішлю вас до Бендерської тюрми.

Скінчилась справа. Мордко дійшов до дверей, став на хвилину і знову вернув ся, упав навм'яло і вклонив ся лобом до самої землі.

— Спасибі вам... Простіть мене... Але я у каторгу і Сибір не піду...

Мене цікавило, чи правду він казав про вдову вбитого і про молдавана.

Я бачив обох і вдова розказала, що до неї якось у ночі хтось застукав, вона одчинила двері і увійшов єврей з завязаним хусткою по самі очі лицем. Вона злякала ся, а він каже: „Не лякайте ся, мене прислав Мордко“.

— Який Мордко.

— Він прислав вам гроші—і поклав на стіл три сотні, три бумажки.

— Се той Мордко, що вбив мого чоловіка і тепер за кров його платить? Візьміть ті прокляті гроші.

— Ні, Мордко не вбивав, вбили його товариші,—і по тій мові хутко вийшов і у темряві зник.

Так само приходив до молдавана і йому заплатив за коні і скільки молдаван казав двічі стільки заплатив.

Згадую і пригадую, що після оповідання Мордка, що у нього не стало сили себе заперти на вік у неволю, я ніякої неприязни не почував; я бачив, що моїм дозволом піти на волю я наробив муки собі і муки Мордкови, пхнувши його у неможливе становище. Гірко було на думці...

Мордко Рувинштейн на сей раз здержав своє слово—у каторгу і Сибір не пішов, а як йшов поїзд з Бендер до Кишинева, він пристерігши, коли поїзд йшов найшвидче, вибив вікно, вишмигнув і об камінне розбив собі голову.

=====

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

На українські теми.

Нова хвиля.

Життя не стоїть, і там де з погляду певної провідної ідеї, з становища якогось завдання епохи починається видимий упадок, розвал, руїна,—звичайно в дійсності розвивається певний творчий процес в якійсь иньшій сфері, непомітній сучасникам тому, що їх увага звернена на иньші справи і вони не уловлюють симптомів цього позитивного процесу, аж доки він не прибере форм більш виразистих, викинутих—бо й звичайно всяке суспільне явище стає предметом уваги аж тоді як воно наближається до такого закінченого виду.

Таке без сумніву діється і в сфері політичного життя Російської держави. Серед напору реакції, серед нестримного розмаху „успокоєння“, ліквідації політичного напруження недавніх літ, серед пасивності і певної навіть апатії громадянства в сфері інтересів і змагань висунених тим напруженням розвиваються творчі процеси в иньших сферах, мало помітні, не відчуті часто навіть присяжними слідчими цих суспільних процесів, все ще вдивленими в старі напів пригаслі, привалені попілом і застиглою лавою вулкани політичного життя.

Тим часом як корогоносці попередніх кампаній силують ся наелектризувати притомлену увагу громадянства для старих боевих кличів—ся увага звертається до нових ще не проголошених гасл, до иньших ще не сформулованих, але вже викинутих на чергу дня явищ і завдань. І саме оте пригасання старих огнів, що освітлювали давніші напрями активності, дали і дають громадянству можливість приглянути ся до нових орієнтаційних точок, до нових світел, що починають розгорати ся в темряві цього загально-російського політичного смерку.

Вони, розуміється, не мають на меті притьмити чи заступити ті старі огні, або нагородити за них громадянство. В сфері громадського життя трудно взагалі говорити про компенсацію—між явищами що лежать в ріжних сферах людського життя трудно робити часом навіть порівняння, тим менше—дати їм порівнянню розцінку. Нові завдання, які поволі входять на чергу громадської і політичної роботи, не мають бути нагородою за розгром конституційної програми, виставленої за „днів весни“. Забезпечення основ полі-

тичної свободи зістаєть ся підставою всіх иньших постулятів нашого життя і здійснення правдивого парламентаризму лишаєть ся етапом, який не може бути поминеним в нашім поході до кращої будучности нашого народу, як кожного иньшого народу чи краю Росії. Але без сумніву шанси сього походу виграють і вигляди його на успіх підіймають ся, коли усвідомляють ся його умови, недоцінювані або навіть і не завважувані перед тим. З тим можемо мати більше надій дойти до своєї мети простійшою дорогою, без зайвих блукань між етапами сього походу, наміченими без зрозуміння всього складного змісту нашого життя самими „упрощеними“ кличами даного моменту.

З сього погляду вимушений антракт в поході до конституційних свобод і парламентарних форм може бути коли не нагороджений, то все таки значно використаний в інтересах наших спільних завдань, коли серед сього вимушеного політичного затишку усвідомлять ся не обмірковані перед тим гарантії свободного успішного розвитку нашого державного і громадського союзу, вирисують ся не помічені, не досліджені ранійше дороги до його здійснення і забезпечення. Сей затишок не буде тоді страченим часом, порожнім місцем в історії громадського розвитку народів і областей Росії.

Поки греміли барабани конституційного походу і мури Побідносцівського Єрихону хитали ся від гучу побідних фанфор конституційних демократів, трудно було звернути увагу на ті важні умови будучого устроєння Обітованої землі, які не укладали ся в упрощену програму тодішнього політичного моменту.

В поміч конституціоналізмови і парламентаризмови, що мали обєднати інтелігентські сфери народів і країв Росії, взято кінець кінцем ще аграрну програму, що мала забезпечити конституціоналістам поміч народніх селянських мас. На всякі ж домагання з сфери національних та областних питань, на остереження, що поминаючи сі питання, не можна обєднати в одну сильно й тісно звязану фалангу свідомі круги різноплеменних народностей і областей держави і забезпечити побіду визвільним змаганням, голосно або потику давали ся репріманди, які рекомендували з тими національними чи областними забаганками почекати до свободнійшого часу та не ускладнювати ними завдань моменту. А ті хто мали сміливість не уступати ся з сих національних і областних позицій, за виїмком одної чи двох привілегованих народностей попадали в категорію фанатиків націоналізма, котру тодішні проводирі кон-

ституційного руху вважали можливим ігнорувати без шкоди для його інтересів.

Треба було довгих років, в котрих мури російського Єрихону обставили ся всіма засобами міліції, поліції й юстиції, обложили ся сітками „роз'яснень“ і вовчими ямами всяких „обязательних постановлень“. Треба було, щоб корогви російських конституціоналістів безсило попадали в „штилі“ самобутнього російського конституціоналізму, а крила аграрної реформи упали підбиті зрадливими ударами пок. Столипіна. Треба було довгих і гірких розчаровань „отвѣтственной оппозиції“ серед її зусиль привчити „полегеньку“ самовластну бюрократію до конституційних форм. Треба було аж всього того, щоб провідники російського конституціоналізма відчули потребу розглянути ся за новими засобами на те, щоб зсунути з мертвої точки конституційну справу, — за новими кличами до громадянства, щоб викресати з нього нову енергію, приспану монотонним повторюванням старих політичних формул, нагнати нову могутню хвилю під російський корабель, що утрачає безпомічно в незглибимих пісках „успокоєнія“.

І от як та нова хвиля, на котру починають покладати надію більш уважливі ревнителі російського конституціоналізму, як той новий клич, що має притягнути нові сили до його ратовання—на місце зневірених контингентів, починає останніми часами все яснійше вирисовувати ся на російським обрії і усвідомляти ся в представленнях передових кругів—питання національне і областне.

Коли в українських кругах, чи серед інтелігенції котроїсь иньшої недержавної народности заводять ся розмова на се горяче, актуальне питання відносин до поступової російської (великоруської) інтелігенції, робить ся звичайно та сама помилка, яку робить та великоруська інтелігенція, пошиваючи під оден стрихулець все українське чи иньше громадянство. Як ся великоруська поступова інтелігенція на рахунок, скажім, українства складає партизанські виступи його одиниць чи окремих груп, не вважаючи потрібним розбирати ся в їх ріжницях, так і Українці говорять загалом про „великоруське громадянство“, не розбираючи ся в нїм ближше. Мішають виступи партизанські з організованими, не відрізняють ріжних течій і напрямів і солідаризуючи ся чи гудячи якісь виступи часто ставлять на рахунок великоросійському громадянству те, що далеко не характеризує його в цілості.

В відносинах до національного і областного питання, які нас найбільше інтересують, серед великоруського поступового грома-

дянства, і навіть ще тісніше—серед кадетської партії і созвучних їй елементів, що репрезентують се поступове громадянство, різко вирізняють ся два крила—одно імперіалістичне, для котрого альфою і омегою політичної програми являється „державная мощь“ Росії, а її гарантіями—централізм і унітаризм, друге—ліберальніше, для котрого началом і кінцем являється свободний і незв'язаний розвиток громадського життя, громадських сил, і котрі не тільки миряться з децентралізаційними, автономними змаганнями народностей і областей, але готові в них бачити ту архімедову точку, за помічю якої можна було б побороти несимпатичні їм імперіалістичні течії правого крила.

Се ліве крило не проявляє себе так виразно і активно, як праве, що верховодить в кадетській партії, держить в руках головні партійні органи преси, і виступає взагалі на сім пункті дуже самовпевнено, чуючи в своїх централістичних чи унітаристичних тенденціях опору і з правого позапартійного боку і в усяких (дуже широких розуміється) обивательських кругах, для котрих автономія, децентралізація і т. д. являються страшними словами, від яких у них холонуть ноги і „стискає під ложечкою“. Ліва група невелика, і вона не має на кім оперти ся, поки різні національні і областні течії не об'єднались, ідуть відокремлено, і пильнуючи кожде свого, не дають загальнішої формули своїх постулатів і не творять одного спільного ґрунту, на якому можна було б оперти ся. Тим не менше ігнорувати через се чи легковажити собі існування і значіння того лівого крила було б такою ж помилкою, як і надміру перецінювати його та закривати очі на централістичні змагання в ширших кругах ліберальної великоруської інтелігенції.

Се союзник, який, при всій своїй абсолютній слабості, може бути цінним. Він шукає помочи в автономних змаганнях недержавних народностей і областей. Він мислить собі державну організацію перебудовану на основах широкої децентралізації.

Він цінить свободну і непримушену зв'язь між областями і народами вище ніж зверхню одностайність, силу і пановання центральних органів і зверхні атрибути так званої державної могутності.

Його присутність в рядах автономістів дуже цінна, і з другого боку—розвій автономних змагань, зріст свідомості і сили областного і національного руху обіцяє йому силу і зріст.

Ся сила останніми часами проявляє себе все живійше і починає робити вражіння і на дуже твердих централістів та імперіалістів з ліберальних кругів. Для них очевидний і дуже знаменний факт, що тим часом як апатія і протрація підточує все більше сили великоруської чи так-би сказати загально-державної поступової інтелігенції і вона все більше тратить свою енергію і активність і самі суспільні інстинкти,—поступові національні течії терплять від реакції далеко менше. Вони показують ся без порівняння тривкішими на реакцію; вони не тільки не гублять сили супротивлення під її натиском, а без сумніву збільшують сю силу.

Тому перед перспективами затяжної реакції поступові національні течії в очах проводирів „російського“ лібералізму починають набувати нову ціну. Вони починають розуміти їх значіння як кадрів поступового руху, на котрі можна рахувати на всяке віддалення і на їх оперти ся в слушний час.

Всеросійський зїзд діячів народної освіти, напр., що відбуваєть ся саме в хвилі, коли пишу отсі стрічки, виявивши над всяке сподівання величезну силу супротивлення серед инородчеської інтелігенції (учительства), послужив з сього боку маніфестацією незвичайно проречистою і без сумніву зробив велике вражіння в сім напрямі в поступових російських кругах.

З другого боку вони починають переконувати ся, що під національною ідеологією сих течій далеко більше реального ґрунту, ніж вони собі уявляли. Як часто задавали вони питання—чи не являєть ся, скажім, український національний рух витвором невеличкої купки теоретиків і фантастів, що навіязують свою ідеологію ширшим кругам, не кажучи про народ. І от зовсім очевидно виявляєть ся, що під сею українською ідеологією є самий реальний ґрунт—економічний, суспільний. Се відкритте зробили літні київські зїзди під час вистави—кооперативний, сільсько-господарський. В нашій часописи була звернена увага ¹⁾ на ті національні моменти, які виявили ся в їх дебатах—виявили ся не дуже пляново, не дуже категорично і принципіально, але уважніші люди їх помітили добре. Під „ідеалістичним“ національним рухом виявив ся ґрунт областний, наскрізь реалістичний, під нацією—область.

Сей областний рух добиваєть ся з усіх боків в твердиню російського централізму. На ювілею „Русскихъ Вѣдомостей“ про-

¹⁾ ЛНВістник 1913, кн. IX і X.

відникам московського лібералізму прийшло ся послухати доволі кислих слів про ліберальний централізм, що проспав розвій областного житя, його самостійні інтереси, його змагання і потреби, проспав національний рух, стає специфічно московським, централістичним. З великоруських областей найбільш сильний сей областний рух в Сибірі. Ним переняте там громадянство дуже широко; ідея автономії Сибірі—розумієть ся в різних формах—обеднує на спільній платформі поступові групи з елементами поміркованими і навіть правими. Сибір стогоном стогоне від дурної економічної і колонізаційної політики, не може знайти слів жалю на руїну, на всякі абсурди, які вносить в місцеве житє бюрократія, що накидає з свого прекрасного далека, з петербурських канцелярій свої розпорядження сій величезній, в дуже ріжнородні обставини житя поставлений країні. В не так гострій формі се невдоволення на тяжку опіку, на неувважливість до місцевих інтересів прокидаєть ся й по інших областях.

З областей „инородних“ велике потрясення пережило все західне пограничє Росії, здовш австрійської і німецької границі, коли можливість воєнного конфлікту нависла над тутешньою людністю і поставила пред нею—по обох боках кордону питання, чого їй ждати? кого тримати ся? чого може вона сподівати ся для свого національного житя в рамах Росії, Австрії, Прусії? Гадки на сім ґрунті розходили ся, ріжниці в поглядах відбивали ся в пресі, їх відгомони розходили ся далеко, відзиваючи ся в кругах офіційних і ліберальних російських, так само як і австрійських, німецьких. І тут знов—тим часом як одні утверждали ся на позиції непопускання ніяким національним домаганням, бо вони мовляв грозять розвалом державі—у інших більш вдумливих уясняла ся свідомість, що розвалом грозить централізм і унітаризм і тільки перебудовою Росії на основах широкої децентралізації, областної і національно-територіальної самоуправи можна запобігти розвалу держави, розвою іредентизма серед недержавних народностей. Приклад Туреччини, на котру ми вказували два роки, рік тому, в останніх місяцах став ходячою фразою в великоруських кругах, грізним memento ліберальному централізмови Росії.

Розумієть ся, останні переконають ся в серйозности українського питання його найближші свідки—представники тої „общерусской“ чи „общечеловѣческой культуры“, що взяли собі за завдання нейтралізувати нею національний рух, чи то пак—„націоналістичні крайности“ українства. Вони будуть останніми, бо при-

знати силу, серйозність, законність, значінне українського національного руху значить признати заразом, що вони вели бездорожжями суспільну опінію цілими роками, замовчуючи, закриваючи очі на сей рух; признати, що вони вчинили малодушний вчинок відірвавши ся від сього руху тоді власне, коли йому були найпотрібніші інтелігентські сили, пропагатори і популяризатори, трибуна преси, пера публіцистів; признати, що позасідавши в тогах жреців поступу і культури при огнищах місцевого культурного життя вони в дійсности гальмували культурний розвиток сього величезного краю, що міг розвинути ся тільки на основі українській; що вони своїм ліберальним обрусительством кінець-кінцем помагали глушити єдину стихію, яка може розвинути культурну і громадську енергію серед місцевої людности, місцевих мас трівно і сильно.

Недавно оповідав мені граф Мих. Тишкевич свою розмову з граф. Марією Фляндською, родженою Гогенцолерн—матір'ю бельгійського короля і сестрою румунської королеви. Познайомивши ся з нею в одній швейцарській санаторії минулого (1913) року, він між иньшим розповідав їй про Україну і її культурну спадщину. Коли зайшла мова про український нарід і його чисельність і гр. Тишкевич назвав його тридцять-мільоновим народом, графиня делікатно поправила його, що „здаєть ся“, Українців 34 мільони,—і тим дала міру свого освідомлення в українській справі. Певно, не возила з собою по курортах підручників по українському питанню, ані готовила ся спеціально до розмови на сю тему. Трудно припустити також, щоб ся стара дама мала в спеціально порученим рефераті се питання, з котрим не мала нагоди практично стрічатись; очевидно відомости про нього належали до категорії „загальних відомостей“ її круга.

Розмова ся мала місце приблизно в тім часі, коли київські ліберальні публіцисти — спеціалісти місцевого життя — старали ся звести до смішного інциденту виступи „южан“ на київських зїздах і представити безосновною забаганкою їх областні, децентралістичні змагання.

Постороннім учасникам, що не почували за собою обовязку за всяку ціну ігнорувати або можливо ослаблювати значінне симптонів українського життя, сї виступи дали відчутти глибоку стихійність українського руху, його глибоко заложені підстави. Пройдуть часи, і місцеві представники „общерусскої культури“ від них научать ся дивити ся инакшими очима на неї. Довідають ся, що вони живуть на Україні і головним критерієм культури сього краю являєть ся свідомість і активність народніх—значить в данім разі

українських мас, а головним завданням місцевої культурної і громадської роботи мусить бути розвиток таких засобів, котрими може бути проведена в сі народні маси громадська свідомість, розбуджені громадські інстинкти, усвідомлені громадські цілі.

Поки настануть сі часи, українське громадянство мусить спокійно і твердо вести свою лінію, не журячи ся тим, на скільки воно має чи не має спочуття і підпертя в місцевих служителях „общерусской культури“.

Я ще хотів би підчеркнути сю гадку, щоб не лишити у кого-небудь такого вражіння, немов би я подаю українству надію на поміч і ратунок з боку того „лівого крила“ великоруських поступовців, про яке говорив вище. Я був завжди і зістаю ся тепер рішучим противником всякого рахування на „Європу“, на якісь міжнародні комбінації, що витягнуть нас за уха, без нашої роботи, навіть без нашої волі на битий шлях міжнароднього життя, і так само відкидаю всякі сподівання на поратунки „з боку“, зі сторони иньших якихось факторів, мовляв заінтересованих в нашім істнуванні, в нашім розвитку. Не видко таких чинників, не проявляють вони себе, і величезною помилкою було б що небудь ставити на їх поміч в наших національних чи політичних рахунках.

У нас єсть союзники, чимало їх, дуже цінні вони,—але вони ще слабші від нас, і попри нас і навіть опираючи ся на нас вони можуть стати силою самі і скріпити нас. Українство до певної міри вже тепер стає центральним моментом для багатьох перспектив—про деякі я мав нагоду говорити, тут не вважаю вказаним про них розводити ся. Те строге принципіальне становище, на котре поставили українство ідеолоґи українського руху в Росії, надає йому особливе значінне для різних національних і політичних течій поза-українських. Українство має велику будучність в центрі сих течій і комбінацій.

Вкажу знов таки на сю подію дня—петербурський учительський зїзд, де українське питання, підтримане так енерґічно його представниками, не тільки вийшло на першу чергу инородчеських постулятів (взагалі—опозиційних настроїв), але й дало взірець і міру, так би сказати—канон національних домагань в сфері шкільництва (українська резолюція-програма кінець-кінцем стала резолюцією-програмою всіх инородців).

Але сей приклад також поучує zarazом, що своє значінне українство мусить черпати перед усім з себе самого для того, щоб дер-

жати ся на такій центральній позиції, треба, щоб воно стало сильним, і на сю позицію сили, реального значіння можуть поставити його тільки самі Українці, своєю працею, своєю моральною витривалістю, своїми засобами, а не чиеюсь чужою підмогою.

Так і в данім питанню. Я сказав уже вище, і ще раз підчеркну, аби не бути невірною зрозумілим, що той созвучний і симпатичний нам напрям серед великоруського громадянства на те щоб стати на ноги сам іще потребує моральної помочи з боку автономістських течій, і в першій лінії—від українства, як напряму, в котрім автономістичні і федералістичні принципи були найбільше поглиблені і розвинуті. Питання сили українства се zarazом питання сили згаданої великоруської течії. Так само на українство оглядається цілий ряд інших національних і областних течій: вони опираються на тих же принципах, що й український рух, і зріст українства в їх очах дає шанси досягненню їх мети, і взагалі того перестрою відносин, до котрого змагаються вони так само як змагає українство.

Ся свідомість може мати моральне значіння в українській роботі. Усвідомлення того, що ми не одинокі в наших змаганнях, що у нас є союзники і приятелі і серед „господствующої народности“, серед справжніх представників тої „общерусской культуры“, за котру мовляв воюють з українством її підголоски, може бути помічним в збиранню розсипаної храмини українського громадянства. Воно повинно підтримувати і підбадьорувати в трудні моменти сумнівів і упадку духа нас самих на нашім шляху.

Але свою путь на сім шляху мусимо верстати ми самі. І тільки наші власні успіхи дадуть кінець-кінцем можливість проявити себе виразнійше і нашим союзникам і прихильникам.

В. ЛЕОНТОВИЧ.

Хазяїнування пана Андрія.

(З родинної хроніки Гречок).

В маленьких батькових горницях тіснувато було панови Андрієви з посімейством, та він тим не журився: батькову хату узяв собі, одну zostавив про гостей, щоб було де привитати, бува прийдуть, одну на їдальню, а в останніх двох мусіла якось пані Олімпіяда містити ся з дітьми та служками. Їх було не багато: стара баба Оксана та двоє дівчат. Пані Олімпіяда сама невсипуще порала ся по хазяйству, сама варила, пекла, скребла, мила, наглядала і до свиней і до корів і по коморях...

Прокидав ся пан Андрій у досвіта, одягав ся швидко і зараз йшов оглядати обійсте. Повагом переходить він по загонах та станах, подивить ся як скотарі накидають нашу, помацає годованих волів, чи набірають сала, торкне якусь свиняку палицею, зазирне, що робить ся на майдані, але найдовше спиняєть ся біля стані. Пан Андрій кохав ся у конях і, оглянувши все господарство, що дня сїдав біля стані на лавочці та велів виводити улюблених коней і гонити їх перед ним на корді. Так минала що дня добра година і аж тоді йшов пан Андрій снідати.

Але хліборобства він не любив і не схотів сам хазяїнувати на хуторах, понаставляв там за прикащиків своїх таки крепаків і приручив їм хазяїнувати, як самі знають, мало і наказуючи, що і як робити та що сїяти. Хіба в ряди годи, так ніби питаючи, завважить:—„А чи не краще-б нам отак зробити?“—і кожен раз прикащики бачили, що порада панська була добра...

Мало і їздив пан Андрій на хутори, за те прикащики мусіли що неділі приїздити до його у город, розказати що і як робить ся в господарстві. Пан Андрій вислухає, позабірає в кожного гроші, які наазірають ся за тиждень, позаписує скільки чого надбано, тай усе... Але знав він своїх прикащиків як облуплених, знав, як хто з них поводить ся, коли збреше, або вкраде, хто кахика, хто переминаєть ся, хто очима пряде; враз помітить і так його у розмові заплутає, що той не знає на яку і ступити, і що хотів потаїти, не потаїть. Очи в пана Андрія гострі на те були. Прикащики було як йдуть від нього тільки головою крутять та чмихають:—„Ну й очи! Крізь землю бачуть“...

Та найчастійше, хоч і помітить було щось пан Андрій, не

робив з того великого клопоту, мовить тільки так круто:— „Ти-б краще Антоне не кахикав“, або „щось в тебе, Охрime, ноги не стоять, усе переступаєш“ тай годі.

— А що-ж!—пояснював він приятелям через віщо так робить.— Треба-ж, щоб і прикащикам щось з хазяйства пахло, а то чого вони і побиватимуть ся? Вони-ж в мене з чести служать... Тай однаково крастимуть, адже дайте комусь шматок сала з хати у комору однести і то в його руки масні будуть, вистане йому душу поскоромити облизавши. Моє діло глядіти тільки, щоб не дуже багато крали, а саме помірно, щоб їм і хазяїнувати кортіло, щоб і страшно було, бува помічу та накараю. То й не прикащик, як дуже чесний, йому і робити не схочеть ся. А такий що трошки вкраде, і собі знайде, і мені користь зробить. А крадіжки їхньої я не бою ся, вони добре тямлять, що я їх навскрізь бачу. Він ще надумає тільки щось більше хапнути, то я тільки гукну на його, він вже і начуваєть ся, так його мов на сковороді кородить, бо знає кішка чие сало зіла...

Найбільше дбав пан Андрій з прикащиками про те, щоб в них гроші не залежували ся, щоб, аби щось з хазяйства прийде, зараз же в їх забрати.

— Ну а ти, Антоне, скільки мені сьогодні грошей привіз?—питає було пан Андрій.

— Та ось пане 50 карбованців...

— Чом то так мало? Охрим он сотню привіз... Щось часто ти проти його почав менче возити...

— Та бачите, пане, видатки великі, а тут льон мені не вродив, я льону насіяв, а він же такий скупий як на те сього року, а в Охрима пшениця...—викручуєть ся Антін, бігаючи очима.

— Хіба я казав тобі сій льон, або сій мак? Я тобі казав хазяїнуй як сам знаєш, а не тямив за Охрима вправляти ся, так мабуть...

Але Антон не давав панови скінчити погрози і поспішавсь завіряти, що привіз ще не усі гроші, що в його ще насіяно конопель, ще будуть гроші і за сім'я й за прядиво, є ще й годовані свині... та божив ся що другої неділі постачить більше грошей і за недовезені, та таки дійсно і привозив...

— Авжеж привезе! Чому-б, пак, не привіз? — осміхаєть ся було пан Андрій, розказуючи про се.

Після сніданку день спливав помалу. Книжок в пана Андрія по багато не було. Передплачував він тільки „Сина Отечества“ і

перечитував його до останньої пятки, тай усе. Тому в пана Андрія було багато вільного часу і довго, скінчивши газету, висиджував він на дзиглику біля вікна, з якого видко було усе дворище, та думав про господарські справи: думав, як вирівнюєть ся гнідий-і який з його добрий кінь буде та скільки треба за його взяти, думав по чому можна тепер спродати селітру, скільки грошей привезуть прикащики, скільки набіжить процентів за ті гроши, що визичив людям, скільки достанеьт ся з них віддати на видатки Олімпіяді Остаповні, скільки сам поживе, а скільки зостанеьт ся і куди їх повернути...

Непомітно думки переходили і на инше. Думало ся про те, який то чудний отсей світ. Живе людина, усе на щось сподіваєть ся, усе до щастя добиваеьт ся, а час біжить і щастя того і понюхати не достанеьт ся. Шахрайство якесь оте людське жите, а жити про те таки хочеьт ся... А правди тієї,—де тая правда у світі? Инший і панує у роскошах, а инший... Гай, гай, нема тієї правди у світі, і на показ вже нема... Здаеьт ся вже тільки дурні по правді й живуть...

Як обридало і про се думати, виходив пан Андрій за браму, сїдав на лавочці коло брами та дивив ся, що діеьт ся у городі. Саме проти брами простягла ся вулиця до базарю. З лавочки видко було частину базарю, де-які крамниці, видко було хто куди йде або йде і пан Андрій дивив ся на кожного, хто проходив чи їхав, роблячи в думці свої уваги. Ось точить ся вулицею п'яненний кравець Соломаха і гукає скільки здужа: — „Антік маре, Соломаха йде! Опопо!“—і здаеьт ся йому, що розмовляє він по французькому.—Пропав чоловік, пустив ся берега!—думає пан Андрій.—Чи пити-б, той пив би, чому часом і не випити? Так же не день у день і на що його на вулиці бешкетувати?... Ось пішов протопоп пан отець Ларіон кудись чи у проходку, чи у гості? Як нанюхає, що десь у карти гуляють, так там і вродить ся, — завважає пан Андрій, знаючи, що пан отець не поборює сього гріха. — Он іде панок Підкорецький. Добрих коней завів, доброго і воза. Провиндрить батькове добро, а батько хазяїн був, — міркує пан Андрій. — Певно в мене гроші позичатиме. Чи дати-ж йому, чи ні? Сьому як даси, зроду не виплатить; воно-б і байдуже, бо можна під заставу дати, а хутір в його хороший, та чи-ж варто? Той прикине хутір, той прикине, а що з ними робити? В мене їх і так два, а користь не яка... А то-ж хто, чи то не лікар Цапковатий виступає? Так він. Куди-ж то? Сей певно до мене... Ну і

гаразд пообідаємо, випемо, а там можна буде з сусід когось, або попа покликати, то в проферокса сядемо.

Лікар Хвилимон Трохимович Цапковатий був довгий, цибатий чоловік, одягнутий у довгий та просторий сюртук горохвяного кольору. Шию завязував він великою квітчастою шовковою хусткою, на голові носив високий твердий чорний бриль, виступав журавлем і вже здалеку, ледве виявить ся він в кінці вулиці, усі в М. враз познавали, що то ніхто інший іде, тільки Цапковатий.

З поміж усіх городян пан Андрій найбільше приятелював з Хвилимоном Трохимовичем. Вони казали один одному „ти“ і Хвилимон Трохимович трохи не що дня гостював ся і обідав в пана Андрія.

Через те почасти, може, пан Андрій і заприятелював так з ним, бо не любив сам ходити з дому; краще вподобав, щоб до його приходили, боронь тільки Боже не з тих дуже значних та багатих, що з ними панькатись треба... а Хвилимон Трохимович через скупість теж радніший був ходити до пана Андрія, а ніж витати гостей у себе.

Хвилимон Трохимович був не жонатий, хоч йому було вже год з сорок—старий кавалер, як тоді казали. Вважав він себе людиною особливо добре вихованою і подавав велику вагу статечности та обачному і звичайному поведженню між людьми. Пильно доглядав він своє убрання, а що був скупий і не любив багато втрачати ся, той носив його дуже обережно. Здавало ся, він ніколи ні сів, ні ступив, ні ворухнувся, не подумавши що з того буде з одежою, а повернувшись додому, зразу-ж скидав нове вбрання, пильненько сам вичищував щіткою, здіймав чи здмухував з його найменшу пушину і гарненько ховав у шафу.

Пишаючи ся своїм вихованням Хвилимон Трохимович потай трохи згорда почував ся до простацької поведінки пана Андрія, а пан Андрій з свого боку по троху шкилював з Хвилимона Трохимовича за його великі звичайність й тендитність...

Було ще Цапковатий далеченько, а пан Андрій вже гукає йому, не встаючи, правда, на зустріч.

— А здоров, Хвимионе, брате. Ну йди швидче! Як там живеш?

На таке привитання Цапковатий тільки докірливо похитував головою, та не одказував аж нічого; а вже тільки як зовсім наблизить ся, стане, шаркне ногою, уклоняючись здійме одною рукою бриля, а другу простягає панови Андрієви.

Простягав пан Андрій і свою, насмішкувато поглядаючи на приятелів „кумедії“.

— Ну, Андрію, знов ти за ворітьми—докоряв кожного разу Цапковатий.

— А за ворітьми, то що?...—удавав пан Андрій, що не розуміє про що мовить приятель.

— І на ла-воч-ці...

— Тай на лавочці.

— Хіба-ж так годить ся?

— А що?

— Як якийсь лакей або кучер.

— А хіба-ж то на люде?

Цапковатий тільки руки розставляв і з хвилину помовчавши, вимовляв навчаюче.

— Люде, заведено, тільки-ж иншого виховання...

Пан Андрій не відповідав вже нічого, а сміючись самими очима, посовував ся, щоб було просторійше і гостеві, та, нічого наче не розуміючи, запрохував Цапковатого.

— Сідай Хвилимоне.

Хвилимон Трохимович сердив ся.

— Що ти?.. Щоб я оттут сів, а ніколи!...

— А що?

— От тобі і що? Люде побачуть: порозсїдали ся пани за ворітьми, може заходимось ще насінне лузати, або у хвилики грати? Добра штука, ще хтось з знайомих їхатиме, глузуватимуть. Хіба тобі сього хочеть ся? Ні, слухай, Андріє, прошю тебе, кинь жарти, ходімо у горниці.

— А начхать!—сердив ся тепер вже пан Андрій.

Цапковатий не знав що і казати на такі вибрики пана Андрія і тільки протягував довге: „Ну-у“.

— Авжеж, що начхать, а не ну! Якого їм ката треба від мене, твоїм панам? Одягай ся так, ступай так, крути хвостом так. Яке їм діло? Що, вони і так не знають мене, хто я і що я? А матері їх хрін! Краще-б гляділи, як діло робити, та як по совісти жити, а не того хто як задом круте!..—гукав пан Андрій так голосно, що і через вулицю було чути.

Хоч здебільшого на вулиці під той час нікого не трапляло ся, та Цапковатий так лякав ся, зачувши нечемні слова пана Андрія і, не маючи надії спинити нестатечного приятеля, так корчив ся, блід та присїдав. махаючи руками, що в пана Андрія раптом зміняв ся настрій і він аж заходив ся регочучись і разом робив ся милостивішим до Цапковатого та закликав його у хату.

Років через три після смерти пана Івана став ся на Україні великий голод. З весни аж до жнив не було дощу. Степи повигоряли; голодний, худий скот сновигав смутний та похилий по рудих, вигорілих і витолочених пастівниках, шукаючи недогризків бурянів-нежері, а часом здіймав ревище, і дикий стогін голодної худоби страшно та глухо лунав у розпеченому повітрі понад вигорілими степами. Курява стовпами несла ся по шляхах, віхри схоплювали ся і крутили стовпи її по степу, здіймаючи їх високо, аж під хмари. Дрібний порошок мабуть і не осідав вже з повітря, а змішав ся з ним і сонце не світило своїм звичайним ясним та радісним сяйвом, а горіло якимсь кривавим блиском і червоні відбляски його розливали ся у повітря, залягали скріз по землі: по селах, по степах, по лісах. Дрібне, скрючене та якесь зашкарублене листе чорною, обріднілою та обемканою шайкою настобурчило ся над лісом; хліб ледве зіп'явся від землі і вже посох; листя поскручувало ся, пожовкло, нива обрідніла і хліб не достиг,—догорів, з половини не вибивши колосу з колочок. Люде ходили, ходили з молебнями тай годі сказали, вкинули ся кожен у своє: хто у журбу, хто у молитви, а хто у піяцтво... Як наспіли жнива, не скошили,—вирвали хліб і по чорних сумних стернях стирчали як сироти темні кіп'ячки насмиканої чи соломи, чи колосу низенькі і убогі ген-ген одно од одного. Обмолотили ся рано тай порожні zostали ся і бочки і всипища. Об Пилиповки в багатьох не було вже свого і зерна, солону теж вигодували зарані і над замеченими снігом хуторами та селами зависло страшне привіддя голоду.

Ще від небіщика батька пана Івана стояли в пана Андрія великі токи немолоченого хлібу, а у дворищі у городі було багато горлатих ям з усяким збіжем. Не любив небіщик дешево продавати хліба, все було ціни дожидає і хоч не присівав по багато, більше у худобі кохав ся, а таки сів що року з запасом і те, що не зростає, велить було привозити на своє дворище у город, де за своїм доглядом випалював горлаті ями та й зсипав у їх зерно. Зоставали ся в його по токах і скирти немолочені з року на рік, бо молотило ся помалу ціпами і що року не вправляли ся усього змолотити.

Ще з літа почали ціни на збіже зростати, почали учащати до пана Андрія і Янкель Губатий і Борух Швидкий, що тут таки проживали у М., забігали ще якісь чужосторонні єврейчики з суміжних повітів, усе набивали ся з грішми одкупити в пана

Андрія його токи і ями, та він не дававсь на розмову і гонив усіх геть.

Найдуше набивав ся Губатий, заходив він з усіх боків: приходив до пана у хату, переймав його у городі, вистерігав, коли пан Андрій вийде за браму посидіти, і враз зростав перед ним. Шукав через кого-б умовити пана, підсипавсь і до прикащиків і до Цапковатого, носив гостинці панії Олімпіяді Остаповні, підлащував ся до неї, набивавсь сам справляти її доручення та, щоб догодити тим, що купує для неї дешево, докладав на її покупки свої гроші. Ніщо не помагало ся і пан Андрій де далі тільки душе глузував з його.

— Як же буде, паночку,—починав Янкель, з під землі виринаючи перед паном Андрієм.—І чому ви не хочете продати мені ваш хліб?...

— Бо не хочу.

— Ай, паночку, що-ж ви маєте робити з ним?..

— Поім.

— Пан жартують собі, як таки можна таку силу зісти,—хвилював ся Янкель, якому зовсім не хотіло ся жартувати, бо аж трусивсь скорійше зробити гешефта.

— Так думаєш, не вправлю ся?..

— Ну, пан усе так шуткома кажуть, але ж я дам добру ціну. Може пан подумають, на що пан будуть той хліб далі держати?

— А тобі-ж він навіщо здав ся?

— Ну, яж продаватиму...

— От бачиш, питаєш ся, а і сам знаєш, що з ним робити. Продаватимеш кажеш, то і я продам.

— Ай! Як же то може стати ся? Такий великий пан! Тож не панське діло. Як то можуть самі пан робити? Та же в пана половину покрадуть.

— Хто вкраде? Ти?

— Як можна, я чесний єврей.

— А хто-ж не чесний?

— А я знаю? Ну скільки-ж людей... ну в пана є-ж прикащики..

— Ось чуєш, Янкелю, не бреши і не чипай моїх прикащиків, то не твій клопіт...

— Але-ж як таки, паночку невже-ж вам шкода дати заробити шматочок хліба бідному євреєви? Яж і усе моє посимейство будемо Богови молити ся за пана...

— Чи ти чуєш, і я за тебе помолю ся та вже й за твоє поси-
мейство, а заробити я і сам хочу.

— Ну хіба-ж таки пан зможуть таке діло робити?

— А чому-би не зміг, чи я дурнійший за тебе?

— На що дурнійші? Хай Бог милує сказати таке слово,— підле-
щувавсь Янкель.— Хто може сказати таке слово? Не через те пан
не зможуть, а через те, що се таки дуже важке діло, важке, бо
воно... не приятне... і однаково пан не витримають і комусь про-
дадуть, а тільки не хотять дати заробіток бідному Янкелеви.

— Ні не продам ні тобі, тай нікому.

Янкель неймовірно крутив головою.

— Я тобі кажу, Янкелю, не продам. Сам подумай. Батько ввесь
вік хліб збирали, такого случаю дожидаючи, а я-б тебе з доброго
дива до баришів припустив. Чуєш, обрид вже ти мені, забірай ся!—
мовив пан Андрій останні слова суворо.

Янкель одскочив, відступив ся два кроки, але враз наче на-
важив ся і знов приступив до пана Андрія.

— Я вам паночку по полтиннику за усяке зерно дам. Ви тіль-
ки подумайте, за пуд, за всяке зерно по полтиннику! Де ви чули
таку ціну... ну?...— і він з виразом перемоги глянув на пана Андрія.

— Ось іди мені під три чорти!

— Ай чого-ж пан сердять ся? Яж даю добрі гроши...

— Та я знаю, ти хочеш добре заробити... я і не серджусь, а
тільки, Янкелю, не гай мені часу, а собі не втрачай, як той мов-
ляв, здоровя. Мені таки шкода тебе... Ось ти вже з глузду зсунув
ся та, щоб моїй панії догодити, певно свою готову десятку запа-
кував, бо щось дуже дешево оті сукні показав, що з її доручення
їй купив. Так ти сього не роби і не втрачай ся, бо однаково не
поможеть ся. А сієї десятки я таки тобі не зверну, щоб не був
вдруге дурнем та щоб і одчепив ся...

— Та се-ж кат, се таки просто кат!—сердив ся впісля Янкель
між своїми, упевнившись, що так і не зробить діла з паном Ан-
дрієм.

Вже наприкінці Пилипівки почали люде питати хліба і пла-
тити нечуванні ціни. Давнійше ніколи і не чути було дорожше як
двадцять копійок за пуд пшениці, тепер давали вже по полтинни-
ку, та пан Андрій держав ся з своїм, бо бачив, що подорожшає.

В ті часи ціни на хліб звичайно були дешеві і ніхто не при-

сївав по багато хлїбу, то й рідко в кого трапляли ся великі запаси зерна. Залізниць тай просто добрих шляхів не було, отже привезти хлїба з далеку, з дорідних країв було неможливо; тому під час недороду він страшенно дорогшав і таких годів трапляло ся часом, що люде за корець хлїбу віддавали усе своє майно, відкидали ся батьківщини і ладні були-б, як би можна, і самих себе і дітей запродати у неволю, аби визволити ся від голодної смерти.

Саме такий був і той 184* рік на Україні. За голодом ішов холод. Палити, де не було лїсів, не було чим. Соломи не вистачало і для худоби, пічок не топили по кільки день. Хати стояли не топлєні і стїни в них вrostали інеєм. Загортуючись у всяке шматте, яке ще зостало ся у хазяїстві, люде збивали ся у купу на печи, часом залазили у саму піч. Йшли чутки що там або там ціла сім'я вмерла з голоду; рятувати їх не було кому, бо ніхто не зважив ся-б одірвати і шматка від себе і своїх, боячись, що скоро і самим доведеть ся конати тією-ж страшною смертю... Богато козаків позбули ся тієї зими і останньої худоби і батьківщини...

Від Різдва покупець не приїздив вже питати ся, чи нема продажнього хлїбу, а кланяв ся та прохав продати... Не питав вже за ціну; бери що хоч, бери все, пусти з душею і то не на вік, а на місяць, на тиждень, на кільки день; дай хлїба, щоб зараз наїсти ся, щоб не кричали голодні діти і ціни на збіжжа здіймали ся в гору як полум'я на великій пожежі, зросли скоро на сімдесять копійок, а ще за два тижні і на карбованця за пуд.

Далі держати ся з хлїбом було неможливо. Не вдержав ся-б ніхто, хоч який твердий, тай небезпечно було, щоб не рознесли усе силоміць...

На дворищи в пана Андрія розпочав ся торг. Зранку до вечора товкло ся там повно народу. Приїздили і приходили люде обідрані, змарнілі, виснажені, з похмурими, безнадійними лицями, витягали з-за пазухи плесковаті гаманці, витрушували з них останні копійки та розбирали цілі ями по мішечках... Розбирали поперед кращї, свіжі ями, далі узяли ся до старіших, в яких зерно вже пройшло трохи духом, згодом самі одкопували давні, закинуті, які вже позападали та прохали дозволити погребти ся у них, чи не знайдесть ся у сподї під цвілим зерном ще і таке, щоб з бідюю можна пожити, а нарешті розбирали і цвіле зерно за великі гроші. Самі набивали ся молотити старі переїдені мишами скирди, за мо-

лотьбу вже нічого і не правили, аби дозволено за свої гроши собі намолотити.

„Несуть тай несуть гроши, аж страшно робить ся, стільки тих грошей“ казав пан Андрій і тоді тай багацько год переогодом і таки справді мабуть робило ся йому моторошно від тих спогадів, бо якась тінь перебігала йому таких хвилин на обличю.

— По всяк час він сам був коло продажі. Ввесь день на дворі між тими покупцями, серед своїх скирт та ям, а їхніх клунків. Не таке було діло, щоб звіряти ся на людей,—йшло ся на великі тисячи, а тоді і не тисяча, а й карбованець не того були варті, як нині, та чогось тяжко почував себе пан Андрій і робило ся йому часом жахно і де далі се траплялось частійше.

Люде ще держали ся, ще рідко хто прохав милостині, старцювали ще самі справжні старці, а хазяїни хоч наче і висіли над прірвою, хоч і бачили свою загибель, та з гордошів ще не жєбрали. Пан Андрій все те бачив, все помічав і не в силі був відогнати ся від тих вражінь та від прикрих думок про те, що таїть ся на серцеві в сих похмурих покупців. Але він спинав і ламав себе та ще стримував ся. „Щож ти вдієш йолопе-дурню, не обдаруєш же усіх, тай з якої речі, хіба людям на глум“—лаяв і заспокоював він себе нишком і так само одбірав далі гроші, вивіряв вагу, та набавляв на хліб ціни, як що чув, що в околиці вони збільшили ся, а тільки краєв товщу скибу старцям, які все частійше заходили до його двору.

Якось над вечір стояв як і завжди пан Андрій біля терезів, приймаючи гроші та дивлячись, чи вірно одважує кляшник, коли приступив ся до його старий, блідий наче крейда чоловік з нечисаною сивою чуприною, що звисала йому на похиле лице злиплими пасмами, бо шапку він зняв і тримав під пахвою, простягаючи панови чи малу купку мідяків.

— Паночку! Не стає пятака,—якимсь зляканим голосом ніби аж застогнав він.—Одпустіть вже пуд Бога ради...

Очи його були тмяні, безколірні, але повні одчаю, і з них бігли сьози.

Пан Андрій не витримав вперше, щось здавило йому горло очи замружили ся, серце ніби спинило ся.

— Добре... добре...—вимовив він якось хапаючись, ніби бояв ся чи гаразд вимовить ті слова.—Одпускай Антоне...—А за хвилю, коли чоловік з плачем впав дякуючи на вколішки, пан Андрій вихопив

з рук в кляшника корець, і набравши його зверхом, своїми руками висипав у клунок тому чоловікови на похід.

Не гаразд почував себе пан Андрій після сього. Дурощі се! ні йому, ні собі, ні Богови, ані чортови... розмяк, острамив ся... і дивна річ, чогось було йому сором саме того, що розмяк. „Не вгоден і такого діла робить. Хіба тим світ держить ся, дурню“!— докоряв собі пан Андрій і хотіло ся йому покинути все та йти сховати ся у хату. Та він приневолив себе зостати ся, щоб не показати, що зробив те, що зробив, з хвильового почуття. „Хай краще думають, що я так надумавсь умисне для Бога чи що“ і він таки вистояв біля терезів аж поки зтемніло та вже всім досипав на похід по корцю як і тому чоловікови.

Не спало ся тієї ночі панови Андрієви. „Вгадав таки чортів жид—не витримав!.. Батько б витримали, а я, так ні... розкис. Нема у мене справжньої сили... Не шкода отих корців, не у їх річ, і так грошей до чорта, а гидко на себе, що... не витримав, розмяк.. А розмяк, той треба вже якось від сього діла оступити ся, бо як його далі поводити ся?..“—думав пан Андрій.

І вранці покликав він Янкеля тай спродав йому всю остачу збіжа, яка ще була.

— Обридло, не хочу далі возити ся, забирай, коли хоч!—казав він, не дивлячись у очи Янкелеви. Та остача була не велика і не багато достало ся Янкелеви.

Богато грошей набрало ся в пана Андрія з того недорodu, ще дуще забогатів він і скрізь за його пішла слава, як за одного з найбогатших панів на велику околицю.

МИКОЛА ВОРОНИЙ.

Різдвяний сон.

Мов серпанок срібнотканий,
 Пишно зорями убраний,
 Розіслав ся,
 Розгойдав ся
 Наді мною сон різдвяний,
 Білий сон.
 З-за мережаних заслон
 В розколисаний уяві
 Мріють образи ласкаві,
 Ніжні, лагідні, хупаві...
 Он вони... он-он...
 Полохливою юрбою
 Вють ся, вють ся
 І сміють ся,
 Наче бавлять ся зі мною,
 То мов хвилі сколихнуть ся,
 То знов хмарою поймають ся,
 Оповють ся
 Білою габію.
 А за ними, а за ними,
 Ген за хмарами густими,
 Ген за гронами рясними
 Зоряних світів
 Урочисто херувими
 Свій виводять спів.
 Чую... „Нова радість стала,
 Що на небі хвала“...—Хвала!
 Грімнула й земля
 І в акордах задріжала.
 Від небесного хорала
 Вся душа моя заграла,
 Вся душа моя!
 Сполошились,
 Закрутились
 Думи-мрії, мов орлиці,
 Мов ті вихорі завії,
 Сніговиці,
 Забуяли молодії

Думи-мрії—
Білі птиці...
Бачу небо промінисте;
Бачу поле біле, чисте..
Хто се в снігах? Я і ти.
Ми мчимо ся без мети,
Мов яка пекельна сила
Нас на крила
Підхопила
І шалено понесла.
Пам'ятаєш: хуртовина
Зразу загула!
Що за зміна? Що за зміна
Несподівано зайшла?
Небо вкрили чорні хмари,—
І якісь гідкі прочвари
В темряві густій
Крилами зашелестіли,
Засичали, засвистіли,
Нас навколо оточили,
Як гадючий звій.
Понад нами,
Мов без тям,
Хтось, регочучи, гасав,
Хтось полохав наші коні
І якісь огні червоні
В полі роскидав.
Далі... щось мов застогнало,
Збувши ся снаги.
Все ущухло враз і стало
Тихо-тихо навкруги.
Знову місяць в небі сяє
З-за розірваних заслон,
Мов чаклує, навіває
Мрійний сон.
Пам'ятаєш, моя мила?
Нас мана тоді водила...
Ти голівоньку схилила
На плече моє.
Небо зорями сміялось,
А до мене усміхалось
Личенько твоє.

Памятаєш: на морозі
 Як ми щиро обіймались,
 Як ми палко цілувались,
 І в знемозі
 Зомлівали наче п'яні?
 Памятаєш ті кохані,
 Ночі зб'ряні, різдвяні?
 Памятаєш: чисте поле,
 В саях ти і я?..
 Ох, ти, доле, моя доле!..
 Гей, моя бурлацька воле—
 Роскоше моя!
 Без дружини і без хати,
 Я не вбогий, я багатий:
 Є що в мене пригадати,
 Тим і гордий я!
 Ночі, ночі
 Ті різдвяні!
 Очі, очі
 Ті кохані!
 Ви той скарб мого життя,
 Що беріг я, що лелівав,
 Що б його десь не розвіяв,
 Пилом, снігом не привіяв
 Холод забуття.
 А чи-ж згадуєш ти, мила,
 Те, як нас мана водила
 В саяві зоряних ночей?
 Чи ота пекельна сила
 Так тоді наворожила
 Що ти й память загубила?
 Де-ж бо ти? А гей!..
 Чи цвіт серця твого стято,
 Злою силою заклято?
 Чи тебе ордою взято
 Бранкою в полон?
 Пригадай же хоч на свято
 Сей різдвяний,
 Сей коханий,
 Мов серпанок мрійнотканий,
 Срібний сон!

ОР. ЛЕВИЦЬКИЙ.

Нехворощанський сотник.

I.

Давно се діялось, ще за часів гетьмана Мазепи, наприкінці XVII ст.

В м. Нехворощі, Полтавського полку ¹⁾, сотникував пан Хведір Сухомлин, про якого козаки й міщане в один голос казали, що такого добрячого сотника не знайти, мабуть, і по всій Україні. Бувало, прийдуть до його люде судитись, а він і скарги до краю не дослухає—а вже постановляє декрет:

— Киньте к нечистому оті свари і зараз же годьтесь, а то обох звелю забити в колоду.

Позивальники почухають голови, поміркують ся, і вже дивись—ідуть до писаря, щоб записав їх „угоду“, а сотник звелить ще додати у протоколі й грошеву „заруку на взрушителя угоди і мирного постановлення“. Доброї душі чоловік був пан сотник, не любив ніяких свар та позвів, а хотів, щоб усі його сотничане жили у згоді та в добрім спокої. І сам він так поводив ся з людьми. Не було й чутки про таке наріканне, що пан сотник загарбав чийсь ґрунтець, або лісок, чи яку там худобу, як се звичайно робила тоді козацька старшина. Правда, Сухомлин був доволі заможний чоловік: мав він добрі млини на р. Орели о шести колах, чотирьох борошняних і двох „ступних з фалюшами“, винницю з трьома казанами, бровар, „шинковний двір і комору в ринку“, а навкруги Нехворощі мались у нього і хуторці, і левади, і ліски, і нивки й сіножати; але всім було відомо, що усі оті „добра“ пан сотник купив за готові гроші у полтавського полковника Павла Герцика після того, як у січні 1696-го року Татари несподівано впали під Нехворощу, до ґрунту спустошили усі підварки і спалили недавно збудований монастир. Старий Герцик зараз же тоді зложив з себе полковничий уряд і був радий хоч за дешеву ціну збути спустошені добра, так вони й перейшли майже забезцінь до рук сотника. Він трохи не заново „рекуперував“ зруйновані млини і винницю та бровар і розвів на своїх хуторах добре господарство, в якому більш порядкувала його господиня. Сам же пан сотник мало займав ся господарством, бо й дня не міг прожити без товариства: то сам у когось гостює, то до себе гостей наведе. А вже де тра-

¹⁾ Тепер містечко в Костянтиногр. повіті.

пить ся весілле або хрестини, там уже пан сотник неодмінний гість. Замолоду був з його добрий питець, але після того, як його п'яного трохи не налігали арканом Татари, що несподівано підкрались під місто, він зарік ся пити, а тільки любив бачити як добрі люде веселять ся. Та ще дуже любив він церковні одправи, божествені співи Київського напіву і розмови з ученими, людьми про святі речі. Бувало, прийде до церкви, стане на почеснім містці перед намісним образом, і нехай тільки дяк на криласі хоч трохи помилить ся—не той прокимен скаже, або стихиру не на той глас заспіва,—то вже пан сотник безпремінно його поправить, та ще й додасть:

— Гави ловиш, пане дяче, а в типикон не дивиш ся; мабуть з похмілля не проспав ся!

То бідний дяк пече вже раки перед миром!

А духовенство як його шанувало! При переносі св. дарів або на ектенії помянуть чи ні панотець ясновельможного гетьмана, а вже „благородного і боголюбивого пана сотника“ так виголосить, щоб не тільки в церкві, а і в „опасані“ кожно слово й глухому було чутно, а після служби безпремінно сам отець протопоп винесе й подасть йому проскуру.

Глянувши на добродушне, завжди лагідне та привітне лице пана сотника, чужий чоловік міг би подумати, що певно ся людина зазнала в життю одні втіхи та радощі; а проте уся Нехвороща пам'ятала, як сотник побивав ся, ховаючи одного за другим малих дітей, а потім і останнього сина, бравого козака, вбитого під Казикерменом. На старість з чималого гурту дівчорі лишилась йому на втіху одна тільки дочка, підліток, яку він милував над усе на світі. І як же панькав ся старий сотник з своєю одиничкою! Щоб не розлучатись з нею, він навіть від походів почав ухилятися, виправдовуючись лихими хворобами, від яких Бог хоронив його ціле життє, і урядові справи нехажав, а нарешті почав міркувати про те, щоб і сотництво з себе зложити.

— На що мені тії турботи?—правив він кожному, хто одмовляв його від того.—Послав би Господь зятя, доброго чоловіка, то я й господарство покину, усе віддам дітм, та й буду на печі лежати та внуків забавляти.

І от стало ся, що доля немов схотіла здійснити його палке бажання.

В Нехворощі проявив ся захожий козак, на йменне Данило Дробязка. Хто він був, звідки і як зайшов сюди—ніхто не відав; але як прийшов він у неділю до церкви, одягнений в сатовий

жупан з видьотами, підперезаний слуцьким поясом, в жовтих сап'янцях з срібними підковками, то всі присутні й очей з його не зводили, бо такого бравого, ставного юнака не було і в цілій сотні. Та ще до того став він на криласі і своїм голосним співом зараз же покрив голоси дяка й піддячих, а як вийшов серед церкви читати апостола, то його чудовий дзвінкий голос так гулко та приємно розлягався по церкві, що всі слухали його мов зачаровані. Навіть сам отець протопоп кілька разів виглядав з вітваря, що дізнатись, хто се так добряче читає. А пан сотник довго слухав, а потім звернувся до пана осавула та й каже:

— Видно, сей юнак бував у Києві, бо отак само читали при мені у св. Софії, коли служив митрополіт.

Виходячи з церкви, сотник, як звичайно, запросив до себе „на пироги“ сотенну старшину, а разом з ними й захожого козака Дробязку. Гість поводить ся дуже чемно, пристойно, і в кожному слові виявляв риси шляхетного виховання. Був він, либонь, шляхтичем з-за Дніпра, вчив ся в Києві, бував і в Батурині, при гетьманських дворах, і в Січі, а тепер прямував в Слобідську Україну до якихсь родичів. Багато дечого він бачив, чимало лиха зазнав, мандруючи по світах, і його оповідання про свої пригоди були такі цікаві, що гості, слухаючи, й ложки повпускали і про чарки забули; а коли він, після варенухи, зняв з стіни бандуру та заспівав про Нечая та Перебийноса, а потім загравав такої, що аж жижки у кожного затрусилась, та ще й сам пустив ся у танець, то у молоді сотниківни очі загорілись, як ті зірки, а личко зашарілось як маківка. Коротко кажучи, під кінець „учти“ усі присутні цілком були зачаровані інтересним прихідьком, а хлібосольний господар прямо заявив, що не буде він сотником, коли не затримає у себе як найдовше такого милого гостя.

— Люблю веселих людей! Весела людина—вона тобі лихого не мислить. От, як би мені отакого зятя!—простодушно висловлювався він, і підпилі гості в один голос потакували, що кращого зятя й шукати не треба панові сотникові.

Дробязка оселився в сотниковім домі і з кожним днем все більш опановував довір'єм господарів і серцем їх молоді доньки. Він зразу ж виявив не абиякі здібності меткого, дотепного, на все здатного чоловіка, часто заступав сотника в господарських і навіть урядових справах, а через два місяці уся Нехвороща гуляла на весіллі панни сотниківни. Бенькетували так, що аж земля гула від танців. Цілий тиждень приданки водили музик по місту, частуючи кожного стрічного й поперечного.

Старий сотник радів як мала дитина, що Бог допоміг пристроїти доньку за таку достойну людину, і все вихваляв ся перед гостями „богоданним“ зятем. Він і справді, скоро по весіллі, подав ся „в абшит“ і передав сотництво вибраному козацтвом на його місце Василеві Ганджі. Було ухвалено, що молоді житимуть вкупі з старими, їм було виділене чимале власне господарство з тим, що, по животі тестя й теці, їм достанеть ся усе їх добро.

Але Данилові Дробязці здавалось занадто нудним так довго ждати спадщини, і він почав потроху порядкувати і в тестевім господарстві, як у своєму власному. До якогось часу тесть мов не помічав сього і довго мовчки терпів зятеве своєвільство, а далі упевнив ся, що його благодущна терпливість тільки заохочує зятя до більшої пожадливости, і він рішучо дав зрозуміти останньому, що до чужого добра йому зась! Тут Дробязка зразу скинув з себе овечу шкуру і виявив себе таким, яким був в дійсности,—упертим, зухвалим, мстивим і безмірно зажерливим. З того часу тихомирна оселя бувшого сотника стала пеклом; що-дня докори, нарікання, гризня, колотнеча, навіть бійка, а нарешті дійшло й до того, що зять з тестем вхопились за шаблі, і старий вийшов з сієї нещасливої потички з надрубленою рукою.

Такого ганебного злочину годі вже було дарувати, і Сухомлин пожалів ся полкоеникові.

В половині жовтня 1701 року був великий наїзд у Полтаві бо справляв ся храм у монастирі і був ярмарок. Не вважаючи на свято Здвиження, полковий суд після служби Божої, як і звичайно, зібрав ся в міській ратуші і розпочав свої справи. В горниці був великий натовп людей, місцевих і приїзжих, бо судові засідання на Україні завжди були публічні, а тут ще приточила ся цікава справа бувшого Нехворощанського сотника, про яку багато було розмов між Полтавським козацтвом.

Ось почалась і отся справа.

Виступив з повязаною рукою Сухомлин і так „плачливо скаржив ся“ на зятя:

— Не відаю, панове, чого по мені Данило, зять мій, хочеть. Я ж усе тее, що йому обіцяв, віддаючи дочку мою йому в малженство, при шлюбі дав, а власне: камінь млиновий на ріці Орели, чотири воли, корів дві з телятами, овець десяток маток, свиней частку і всього сьоголітнього засівку половину і підварок; але він, тим не будучи вдячний, ще в мене усиловне двое коний взявши, безперестано мене ганить і безчестить, ста талярів віна доправляється і з усеї осідлости мене гонить. А минулої неділі він

зважився ще й не на те. Прийшов я з церкви, з служби Божої і ще не зажив і проскури, аж тут прийшов з міста зять мій Данило і не відаю, для яких причин, без жадної уваги порвав мене за груди, турмосував і як хотів вексував¹⁾ мене. Так обидва-сьмо вадили, і я його подолав, але він, як молодший, випручався зпід мене, скочив у хату і, порвавши шаблю, ширмував коло мене з шаблею. А коли і я, теж добувши у присінках шаблю, до нього оказався, боронячи свого здоров'я, тоді він, побігши знову в хату, вибіг з рушницею, і кілька разів наводячи ону, хотів мене забити. Я тоді, одважившись своє здоров'я, кинувся до нього і рушницю в нього викрутив. Він, знову порвавши шаблю, натирав на мене, а коли я рушницею на голові закладався, порубав і рушницю, і руку мені, як бачите, обтяв. Я вже йому і ті сто талярів дати не стою, і двір би купити йому не одмовив, коли б мені хоч мало належитої почеси виражалося. Але мені тоє барзо прикро єсть, що не тільки жадної почеси не маю, але й на здоров'я моє од його, небачного чоловіка, шванкую, і з світа мене похваляється зігнати. Втім себе остерігаючи, о справедливість святую прошу.

Вислухавши сю скаргу, судді спитали Дробязку:

— Для яких ти причин такі неслухні над добродієм своїм чиниш викрути і безчестиш оного неналежне, і беш і рани задаєш криваві?

Але Дробязка (як записано в протоколі) „і перед судом оказав себе неупокореним“ і, замість виправдовувань, почав „неслухні похвалки з запам'яталости своєї строїти на тестя“. Суд був на сей раз „незуполний“, бо пана полковника і суддю було запрохано на обід до велебного отця ігумена, а справа була дуже поважна, і через те вийшов такий декрет: кінець справи відкласти „до прийдучого пятка“ (пятниці), а „запам'яталого“ Дробязку узяти „до вязеня туремного“.

Коли в призначений день полковий суд знову розпочав ту ж справу, пан Хведір Сухомлин „жалосно повторную злость зятя свого Данила обьявив тими словами“:

— Приїхавши з Полтави додому, найшов я сакви, повні натоптаного плаття білоголовського, у одрині²⁾ зхованого, і плахот у жупан увержених і увязаних, а що єсть тому причина—не відаю, він сам має відати.

1) Лат. vexare, польське weksować—мучити, обридати.

2) Одрина—намет або острішок над сном. Се слово в такім же значінні можна знайти ще в 2-м виданні Лит.-Статута, розд. X, арт. 3.

ЛНВістник 1914, кн. I.

Привели „з секвестру“ Данила Дробязку і запитали:

— Для яких причин у сакви плаття поховав і у жупан плахти?

— Для того я—одповів Данило—тее окремо од тестевого держав, що то мое власне єсть, бо то мені на весіллі надаровано, а я тестевого нічого не хочу і в дворі його не буватиму.

Побачили судді, що „запамяталий“ Дробязка не виявляє ні каяття, ні покори, і наказали писареві „глянути у право“ і вишукати такий артикул, під який слід підвести його лихий учинок, а тоді зложили такого декрета:

„Видячи таку Дробязчину неправість і противенство неупокоримое проти отця свого, котрий його, ні в чім не відаючи, якого він роду і звідкиль, і що за чоловік, а ні теж жадних маєтностей в його не видячи, за сина дому своєму і в доживотне приятство (спорідненне) прийняв, поручивши йому власну свою дщерь милую в малженство, а такії од його укоризни і збитки утерпіває, суд, вглянувши у право, винайшов 16-й артикул 11-го розділу Статута, де сказано: „Коли хто умисне з гніву і запамяталости серця злого кого зранить, то як будеть шляхтич і шляхтичові тое учинить, за шляхтичове ображенне руку тратить“. А поневаж (дали судді) тая карність призначена за зраненне обчого (чужого) чоловіка, а не за кривного, то Дробязка Данило маєть і найбарзій так скараний бути“.

Коли проголосили сей суворий декрет, запамяталий Дробязка зразу опамятав ся, зрозумівши, що се ж не жарт, коли кат відрубав йому руку. „Змякчившись“, він уклінно став прохати о милосерде, в ноги кланяв ся суддям і тестеві, усіма святими присягав ся, що він „до живота свого згодне з паном тестем жити і вшелякую йому поштивість, яко добродієві своєму, виражати маєть“. Усі нетерпляче ждали, що скаже Сухомлин, бо тоді був такий звичай, що коли покривджений помилує свого напасника і згодить ся причинитись за ним перед судом, то суд може увільнити злочинця навіть од горлової кари. Добросердий Сухомлин недовго вагав ся: він тільки згадав про свою дочку, що як то вона, сердешна, побивалась, коли він сам повернув ся з Полтави, а її чоловік залишив ся „під секвестром“; що ж то буде, як йому справди одітнуть руку! Вклонившись суддям, старий батько став прохати помилувати необачного зятя. Суд, „спустившись на його волю“, зараз же скасував попередній декрет і пустив Дробязку „без карности“, але з такою умовою, що коли б він, Дробязка, й надалі „важив ся до якої незгоди протів тестя свого прийти, то не тільки подлуг теперішнього декрету будеть скаран, але і од права малженського, яко неприятель, будеть отчужден“.

Задля істориків звичайового права останні слова декрету мусять мати не абиякий інтерес. Як що се не пуста погроза, подібна до тих, на які так щедрі родичі, коли хочуть напутити чи перестерегти пустотливих дітей, то мусимо прийти до інтересного виводу, що козацькі суди в старій Україні почитали своїм правом розязувати вінчані шлюби не тільки з нагоди виконання одним з малженків якогось ганебного злочину, про що маємо чимало прикладів, але і в такім разі, коли зять не хотів жити у згоді з батьками своєї жінки.

II.

Як і треба було сподіватись, палкі Дробязчини обітницї та присягання, що буде він жити з тестем у добрій згоді та „виражатиме“ йому належиту пошану, лишилися не здійсненими. Не така була се упарта та запам'ятала людина, щоб її зміг перетворити острах судової погрози; та знав він добре й те, що блага та лагідна тестева вдача ніколи не попустить наразити його на справжню кару. Переконавшись у сьому, Сухомлин наважив, як то кажуть, ухилитись од лихого і навіки залишити місто і край, де він чверть віку прожив в добрі та в повазі, і де тепер чекали його тільки прикрости та щоденна образа.

Треба зауважити, що Нехвороща, як і всі інші городки і села Орільських сотень, була недавньою осадою в тодішній Гетьманщині. Вона виникла тільки в 1674 році, під час „Руїни“, коли людність правобережної України, яку тоді руйнували й нищили Ляхи, Татари й Турки, мусила знятись з своїх гнізд і разом, величезними купами, перейти на лівий бік Дніпра, де задля неї була призначена порожня степова територія між річками Ворсклом та Орілью і де зразу ж виникло п'ять нових козацьких сотень Полтавського полку: Нехворощанська, Маяцька, Царичанська, Китайгородська й Орлицька. Скоро після того Турки в 1678 р. знищили останні городи на правобічній Україні: Чигирин, Черкаси, Канів, і вся сторона між Дніпром і Дністром стала пустою, а які були ще тут недобитки, мусили тікати в Гетьманщину і найбільш оселились в тих же Орільських сотнях. Хоч би й як догідно окублились тут невільні переселенці, годі було їм легко забути про свою рідну країну, де й земля більш плодюча, й лісу більше, і річки рибніші, а головна річ—де залишились їх прадідівські левади, садки й пасіки. Доки тяг ся там страшний заколот, тільки деякі занадто сміливі люде зважувались крадькома одвідувати рідні оселі; але при першій змозі, при першій забезпеченні хоч якого ладу й

покою в зруйнованім краї, всі вони раді були б вернутись в покинутий рай.

Така доба швидко настала. В Польщі став паном король-вояка Ян Собеский, що звоював Турків під стінами Відня. Захоплений лицарською мрією — побороти мусульман, він задумав відновити на Україні козацьке військо, бо добре знав і високо цінував його бойові здібности. Але задля сього треба було попередю привабити людність в спустошений край і забезпечити їй якісь права. З таким заміром король Собеский видав в 1684 р. особливий універсал, в якому оповіщав, що віддає козакам для заселення усях просторонь між Тясмином, Тикичем і межами Київського Полісся і стверджує давні права їх і вольности, які вони мали за попередніх королів. Знайшлося чимало шляхтичів і простих козаків, які охоче брались допомагати королеві в його замірах і яким він видавав особливі доручення формувати козацькі полки і осажувати села. Між такими людьми скоро вславився талановитий чоловік, який виявив надзвичайний колонізаторський хист і придбав широку популярність серед народа: то був відомий Білоперківський полковник Семен Палій, щирий український патріот і дотепний політичний діяч. В справі заселення краю йому щиро допомагали й інші полковники нового козачого війська, як от Іскра, Самусь, Сіماشко і Абазин. Завдяки їх умілій праці, колонізаційна справа зразу ж була поставлена на широкий ґрунт і в недовгий час організовано п'ять полків: Чигиринський, Корсунський, Богуславський, Білоперківський і Брацлавський. Під їх захистом, немов з наказу чародія, разом виростали з руїн замки, міста і села і наповнялись людністю. Неупинною течією йшли сюди переселенці з усіх околичних сторін: з Волині, з Полісся, навіть з Молдавії, а найбільш з лівобочної України. Даремно гетьман Самойлович розсилав по цілій Гетьманщині суворі заборони, розставляв навіть понад Дніпром кордонну сторожу з наказом нікого не пропускати на той бік Дніпра: переселенці крадучись проходили через кордон, або ж обходили його далекою дорогою, переправляючись через Дніпро нижче гирла Орели, і з ризиком потрапити в Татарський полон, диким степом прямували в обітований край, до берегів Тясмина, Росії чи Буга.

Як і слід було сподіватись, сей еміграційний рух з найбільшою силою проявився серед поселенців Орільських сотень. Минуло тільки десять років з того часу, як вони сіли тут, на самім пограниччі Гетьманщини, де що-найкращі ґрунти та вжитки були вже раніш зайняті козаками та міщанами Ворсклянських сотень і

де їм що-року, а то й що-місяця, приходилось приймати у себе лихих гостей—Татар. Безлісна степова місцевість між Ворсклом та Орілью не могла й рівнятися з розкішними закутками Уманщини та Брацлавщини, де вони жили раніш і де лишилися їх стародавні ґрунти, левали, садки й пасіки, які вони вважали за свою батьківщину і що-року навідувались до них, як до своєї власности. І от вони тепер прочули, що польський король знову повернув козакам Україну, що козацький „батько“ Палій закликає туди старих поселенців, що на його заклик народ плавом пливе з усіх сторін, і легко може статись, що чужі люде посядуть їх стародавні займища. Як тут було усидіти на новім, немилім місці, над Орілью? І почали люде—спочатку крадькома, а потім і не криючись—збувати свої ґрунти, складати на вози рухоме добро і рушати в далеку, небезпешну дорогу, а сотенна старшина, на перекір гетьманським наказам, й не думала їх переймати, як і взагалі мов не добачала, як такі ж „прочане“ з інших полків Гетьманщини, щоб поминути кордон, громадами проходили через Орільські городки, прямуючи манівцями в рідну країну. Як дізнався про те Самойлович, то з пересердя за таке „своєвільство“ звелів скинути з посад усіх Орільських сотників, а на їх місце „з інших городів добрих і справних молодців понасилати“. Сей наказ тільки даремно роздражнив місцеве козацтво: від Орільських сотнян гетьман відобрав „супліки“ з погрозою, що як тільки наслані сотники не будуть зараз же поскидані, то вони всі мають замір разом знятись і рушити за Дніпр на стару країну. Гетьман видимо злякався сієї погрози і в квітні 1686 р. наказав Полтавському полковникові нових сотників „познімати, а товариству сотень Орільських дозволити по давньому звичаю і вольностям кого вони схочуть змежи себе сотниками починити“, тільки б надалі вони „неподвижно на місцях своїх при вірности і статечности мешкали“¹⁾. Ся уступчивість задовольнила Орільчан, і вони занехаяли свій замір, а проте часткова еміґрація і потім не припинялась.

Хведір Сухомлин був таким же невольним прихідьком в Гетьманщині, як і більшина товариства Нехворощанської сотні. Раніш жив він в м. Жаботині, поки його Турки не зруйнували разом з Чигирином і іншими задніпрянськими містами, під час „Великої Руїни“. У його теж лишилися там батьківські ґрунти з садками, ставками й млинком, і йому добре зрозуміле було почуття, яке примушувало його сотничан зніматись з насиженого місця і рушати в небезпешну мандрівку на стару Україну. Сухомлин і не

¹⁾ Літопись С. Величка, т. II, ст. 554—557.

думав спиняти таких мандрівників, як того вимагав гетьман, і через те його скинуто було з сотництва, але потім товариство знов вибрало його на ту ж посаду. Доки він був заклопотаний урядовими та господарськими справами, йому й на думку не приходило, що й його колись потягне у мандри в рідну країну; але тепер, зоставшись без діла і цілком переконавшись в тім, що спільне життя з зятем віщує йому тільки разуразні прикроші та невиводну колотнечу, Сухомлин враз зрозумів, що його ніщо вже не вяже з Нехворошою, що він тут зайвий, мало кому потрібний чоловік. І захотілось йому дожити віку на батьківщині в рідному Жаботині, де проходили молодечі його літа і куди тепер, як чутно, повернулись його родичі й побратими, з якими він не сподівався уже й побачитись на сім світі. Досить було першої гострої суперечки з зятем, щоб се бажання перейшло в рішучу постанову, — і в осени 1701 року п. Сухомлин уже розпродував свої ґрунти й инше добро.

III.

За покупцями діло не стало.

Жила в Полтаві заможня міщанка Павлиха Видричка, яка вигодовувала великі гурти скоту і потім гнала їх на продаж в Польщу та Шльонськ. Трапилось їй бути в Нехворощі на ярмарку як раз під той час, коли Сухомлин шукав купця на своє добро, і вона з двох слів приторгувала всю його „осільність“ — дворище з будинками, шинькові двори й комору на базарі, бровар, винницю, солодовню, підварки, нивки, ліски й сіножати і греблю на Орелі з млинами — і все оте за недорогої ціну, за 1200 золотих. Запивши могорич і давши завдатку 10 кіп, Видричка зігнала на його сіножать куплений на ярмарку скот, а сама поїхала до Полтави, щоб роздубити гроші і тоді вже списати з продавцем на уряді формальний „купчий лист“. Се було в відсутности Дробязки, бо він тоді їздив до Санджар по якійсь справі. Коли він повернувся додому і почув, що тесть запродав свою маєтність, та ще й усю без останку, він мов несамовитий побіг до тестя, зняв великий галас, лаяв та докоряв йому, кричав, що не попустить сього продажу, і нарешті заявив, що сам хоче купити тестеве майно за ту саму ціну, і тикав завдаток п'ятсот золотих. Сухомлин годився на се, тільки доправляв ся разом заплати цілої суми, а у Дробязки таких грошей не було. Тоді він прибрав иншого фортелю: поїхав до Полтави і спитав п. Григорія Герцика, сина бувшого полковника, чи не схоче він відкупити за недорогої ціну свою батьківщину, а йому за те, що звістив, дешевенько поступити тестеве дворище. Герцик з охотою згодився на се і зараз же перед пол-

ковим урядом учинив формальну заяву, що хоче користуватись належачим йому по Статуту переважним правом на викуп батьківщини, потім приїхав до Нехворощі і положив перед Сухомлином готівкою 1300 золотих, пояснивши при сьому, що дім і дворище з будинками він поступає п. Дробязці. Сухомлин не міг противитись волі Герцика, на стороні якого було право, узяв од його гроші, вернув продажний лист його батька і дозволив йому зараз ж, не чекаючи справи формального урядового акту, порядкувати купленими ґрунтами.

Тим часом прибула з грішми Павлиха Видричка і наспіла до Сухомлина саме в ту годину, коли там пили могорич з паном Герциком. Довідавшись, що тут сталось, вона зняла бучу, не хотіла брати від Сухомлина свого завдатку, похвалялась позивати його за те, що він зламав слово, дорікала й Герцикові, що нишком перейшов їй дорогу, і начинивши крику й галасу, відійшла з прокльонами та погрозами.

Бідний Сухомлин не знав уже, що й чинити, з нічевя устрявши в таку неприємну справу. А його зятьок аж на пальчиках ходив, радіючи, що загнав тестя на слизке.

Вирядивши крикливу гостю, Сухомлин якось помітив, що в його горниці по кутках посипано купки піску. Се його здивувало; дивувались і гості, що пили тут могорич з Герциком. Поспитали челядь, а та в один голос, що ніхто того піску не сипав і його не було до приходу Видрички.

— Рахуби не доберу, на що ж се так пороблено?—недомисляв ся старий господарь.—Мабуть, вража Видричка якісь волшби мені починила. Придивляйтесь, добрі люде, та будьте свідками, бо, може, ще прийдець ся мені її й позивати.

Стали придивлятись і звернули увагу й на те, що пісок був чистий та білий, якого ні в дворі, ні в цілій Нехворощі не знайти, хіба тільки за Оріллю, на кучугурах.

— Десь вона його з собою привезла; як Ворсклу переїзджала, то набрала,—угадували гості.

Усі були тієї гадки, що тут без чаклування Видрички не обійшлось, бо про неї і в Полтаві ходила поговірка, либонь вона з нечистим знаєть ся. А проте потішали господаря, що як ті купки за вітром розвіяти, а горницю покропити свяченою водою та покадити ладанцем, то з того чаклування нічого лихого й не станеть ся.

Так і було зроблено.

А Дробязка того ж дня побіг до Видрички, яка мала „господу“ в домі монастирського шинкаря Олекси, і сповістив:

— Так і так, Павлихо, хоче тебе Сухомлин позивати, що ти проти його якісь волшби починила. Уже й добрими людьми обвів ті купки піску, що ти, либонь, в його горниці понасипала.

Видричку дуже образила, та не менше й стрівожила отся звістка. Вона знала, як суворо ставились суди на Україні до „богомерзких справ чаровницьких“, бо ще й недавно в Полтаві спалили одну чарівницю; так вона зараз же занесла до актових книг місцевого сотенного уряду „протестацію“, що пан Сухомлин, маючи з нею „вазнь“ (ворогування) і приводячи до skutku лихий проти неї „умисел“, сміє і важить ся наволікати на неї „мніманне“ в якійсь „волшбі“, за що вона, „хотячи з того ганебного мнімання вивестись“, буде його позивати до належного суду.

Другого дня послала Видричка шинкаря Олексу з листом до пана Герцика (який мав господу в домі Сухомлиновім), просячи його, „щоб дозволив товарові її до якогось часу на отавах здержатись“. Повернувшись Олекса та й каже:

— Пана Герцика вже не застав, бо одїхав до Полтави, а Сухомлин не тільки й малого времени не велить там статку (товарові) бути, але ще й тебе лярвою й волшебницею взиває, незнати защо.

Сього вже не можна було зтерпіти не тільки заможній міщанці, а й простій наймичці, і Павлиха Видричка, повернувшись до Полтави, зараз же стала позивати Сухомлина за безчесте.

В полковім суді єдиним свідком з боку Видрички виступав шинкарь Олекса. Він уперто правив своє і в очі казав Сухомлинові:

— Правду мовлю: звалесь Павлиху лярвою й волшебницею.

— А можеш ти на довід того другого свідка поставити? — спитали його судді.

Але він сього не міг.

Тоді Сухомлин, з поводу бездовідности його обвинувачення, попрохав, щоб суд, згідно з Статутом, дозволив йому „присягою одвести ся“, і коли суд згодив ся, він тут же „сумлінням своїм перед животворящим хрестом одвів ся“, що не взивав Видричку ніякими ганебними словами; а що Олекса на його набріхує, то се він чинить з помсти за те, що його за злодійство кіями одшмагано з присуду сотенного уряду, як Сухомлин був ще сотником.

— З того свого ранкору (мстивости) на мене—додав Сухомлин—оний запам'яталий чоловік й з зацною невістою своїм ябедництвом мене звів, та ще й по всій Нехворощі обносить мене перед людьми лихим, недобрим чоловіком, про що вже й протестація єсть од мене на уряді учинена.

Судді спитали Олексу:

— Чи справди важив ся ти так ображати зацну особу, пана Сухомлина?

— А що ж, панове,—признав ся Олекса,—не можу того за-
пріти ся: стоячи я у службі Божій недільного дня, на криласі,
говорив тоє і взивав Сухомлина недобрим, бо він зацную невісту
звів своєю продажою.

Почувши се, Сухомлин схопив ся з місця і стурбовано мовив:

— Панове судді! Яко годний і ніколи на чести своїй непору-
шений чоловік, неодступне і жалосне прошу судової в тім уваги:
нехай Олекса мені такої примовки доводить скутечне!

— Як же я маю тоє доводити, що єсть усім відомо?—спокійно
одмовив Олекса.—Нехай уже я буду винний!

Суд признав, що справа цілком вияснена, і склав такий
декрет: шинкарь Олекса безневинно оббрехав зацну персону пана
Сухомлина і повинен перепросити його за те й заплатити йому
„правні наклади (здержки) і навязку“ (плату за безчестє), по Ста-
туту, в сумі сорока кіп грошей, „а тую примовку зараз перед су-
дом одмовити тими словами: „Що я на тебе говорив, якими-сь ти
був недобрий чоловік, то я на тебе брехав як пес“.

Коли Олекса виконав отсю ганебну церемонію, йому сказали,
що, крім того, він мусить ще утерпіти й „туремне в'язення за тоє,
що так годних людей звів“. А пану Сухомлинові, „на зашит його
непорушеної чести“, ухвалено видати формальну копію з протокола
справи й декрету.

Радий, що нарешті позбув ся чималого клопоту й прикрої
справи, Сухомлин там же в Полтаві, видав Герцикові потрібний
акт на продаж своїх маєтків і як найшвидче розпрощав ся з Нехво-
рощою, де зазнав за останні часи стільки прикрости.

В осени 1705 р. він якось навідав ся сюди, щоб справити
довги з бувших своїх шинкарів, і на однім документі підписав ся
так: „Хведор Сухомлин, бувший житель Нехворощанський, а тепе-
решній Жаботинський“.

Незнати, чи зазнав він і в ріднім Жаботині того покою,
якого так прагнула його скривджена душа. Напевне—ні, як що
дожив він до так званого в народній пам'яті „Згону“ —
злосасної години, коли, згідно з Прутською умовою царя
Петра з Турками в 1711 р., козацькі полки в правобічній Україні
були знищені, людність силоміць перегнана в Гетьманщину, і уся
ота розкішна многострадална країна між Дніпром та Дністром
знову мусила стати пустою.

О.Л. ПОПОВ.

Юридична природа злучення України з Московією в 1654 році.

(З нагоди 260-их роковин переяславської ради).

I.

Маючи на меті висвітлити юридичний характер політичного поєднання 1654 року Московської держави з Україною, насамперед ми повинні розглянути головні типи політичного єднання держав, які знає історія, а за нею наука державного права. Далі маємо ми розібратись в тогочасній політичній ситуації і в тих даних правничого порядку, які дадуть змогу збудувати відповідні висновки що до юридичної природи союзу 1654-го року і на тій підставі зробити ці висновки.

Найміцніше, найпевніше злучення двох держав, двох територій се інкорпорація, себ то просте приєднання до держави нової території, бувшої до того часу в певній мірі самостійною одиницею і яка стає наче новою частиною держави, стає тільки її провінцією. Тут праву доводити ся тільки констатувати те, що зробила сила. Інкорпорація се звичайний шлях яким Московська держава збільшувала свою територію починаючи з XIV віку. Але під силою не треба розуміти виключно військову силу: так Великий князь Іван Калита купив Белоозеро, Углич та Галицьке князівство, Даніїл Олександрович дістав Переяславське князівство на підставі заповіту останнього місцевого князя¹⁾. Проте війна—найпевніший шлях до інкорпорації; країна, яку придбано війною, безумовно інкорпорується. Взагалі, дужча держава наче втягує в себе те, що корить ся до середкової сили подібно до того, як фізичне тіло з більшою масою притягає до себе тіла з масою меншою.

Ясно, що інкорпорація не є, власне, сполука, злучення держав, лише просте приєднання.

Історія знає дві головні форми злучення, поєднання держав—унія та федерація. Унія се єднання кількох держав, яке виявляється головним чином в тім, що вони мають спільного державця, проте одна від одної держави лишаются цілком незалежними, окрім монархальної спільної влади не мають. Федерація, як каже проф. Коркунов, се є поєднання держав за-для здійснення спільних завдань державного життя за допомогою союзної влади. Як є союзна влада,

¹⁾ Один з останніх випадків інкорпорації в західній Європі—приєднання Ганновера і иньш. до Прусії в 1866 році.

то мусять бути також і спільні союзні установи. Спільні установи се головна прикмета федерації. Тим федерація є більш міцний зв'язок між державами ніж унія.

Сама федерація має дві форми а) союз держав і б) союзна держава (Staatenbund та Bundesstaat). Як показують самі назви, перше—тільки союз, друге—вже держава, хоч союзна по своєму внутрішньому складу. Союз держав (Staatenbund)—не повна форма єднання. Тут союзна влада залежить від окремих держав, членів союзу. В групі союзу лежить умова між цілком незалежними одиницями, що залишають ся такими і на далі. Спільний орган виконавчої влади то є з'їзд уповноважених від уряду окремих членів союзу; і сей спільний орган влади примусової сили не має. Кожна окрема держава союзу цілком заховує свій суверенітет, себ-то її влада залишаєть ся виспою від влади союзу, незалежною від неї. Несталість такої федерації—Staatenbund'a—цілком очевидна. Се є щось середнє між справжньою федерацією—Bundesstaat'ом—і тими перелетними політичними комбінаціями, які мало не що року виникають то знов зникають на політичному обрії Європи.

За наших часів прикладів Staatenbund'a немає, і місце сеї форми єднання держав взяла т. зв. союзна держава—Bundesstaat, звичайна підвалина якої є спільні інтереси національні, економічні то-що. Се форма, що найбільш має даних на широке розповсюдження в майбутньому, форма державного життя, мрією за яку запалювали ся братчики Кирило-Методівського братства. Союзна держава—поєднання остільки трівки і сталі, що весь союз являє з себе справжню державу. Кращий зразок такої федерації є Північно-Американські Сполучені Штати. Тут бачимо союзню владу примусову, незалежну від частин федерації, окремих держав; тільки через них влада виявляєть ся, в них (в окремих державах), та за їх помічу функціонує. Союз (окрім спільних законодавчих закладів) має спільне військо та фінанси. Переваги такої державної організації ясні: повна децентралізація забезпечує вільний розвиток кожної країни, що входить в склад федерації, дає їм (окремим країнам) змогу як найпродуктивніше використувати свої економічні, натуральні сили та багатства, дозволяє жити повним національним життям. І разом з тим міцний союз об'єднує військову, фінансову силу всіх співників союзу і, виступаючи в зносинах з иншими державами як один суцільний політичний організм, змагаєть ся за права територіяльні своїх країн, дбає за торгові ринки і взагалі виконує обов'язки, які накладає на державу капіталістичний лад; ясно, що союз краще зможе виконувати ці завдання, виступаючи як одна держава, ніж як би кожна окрема країна з особня про себе дбала—в єднанню сила. (Ще один чималий плюс має таке поєднання: кожній країні дешевше коштує утримання центрального

уряду—позаяк він один на всі країни—і тим здіймаєть ся з плеч робочого люду значний тягар ¹⁾).

Переходимо до менш міцного єднання, до унії. Головна її прикмета—як вже згадувало ся—се спільність особи якій належить вища влада. Але маючи одного монарха, кожна держава, що входить в унію, цілком заховує свій суверенітет ²⁾, кожна має свою окрему вищу владу, у кожної свій особливий внутрішній лад. Як форма поєднання унія гостро поділяєть ся на два типи—персональна та реальна унія. При першій єдність монарха тимчасова, при другій (реальній) ся єдність постійна—у держав однаковий порядок наступства на трон (чи власне один порядок наступства). Походження персональної унії випадкове, реальна є наслідок договору. Взагалі, персональна унія цілком механічне єднання. Як приклад можна навести ГанOVER та Англію при трьох Георгах та Вільгельмі IV від 1714 року, коли курфюрст ГанOVERський Георг Людвіг опинив ся на англійському троні завдяки жарту долі: після смерти попереднього англійського короля він яко найближчий родич останнього на підставі англійського престолонаслідства дістав другий трон. Але кожна з двох держав, що таким робом обєднали ся в персональній унії, мали окремий порядок престолонаслідства і тому, коли після короля курфюрста не лишило ся синів, збіг законів що до престолонаслідства минув ся,—на англійський престол сіла небога Вільгельма IV Вікторія, а позаяк ганOVERські закони дають перевагу чоловікам—курфюрстом став брат Вільгельма. Другий приклад персональної унії се поєднання Іспанії та Германії під керуванням Карла V. Тут вже бачимо обрання короля на вільний престол,—унія має продовжу-

¹⁾ Цікаве, одначе, питання що до федерації порушує теорія—чи маємо, власне, право іменувати окремі складники Bundesstaat а державами. Чи се не є прості автономні провінції її країни? Хто має суверенітет—ціла федерація яко держава, чи він залишаєть ся (як при першому типі федерації, при Staatenbund-і) у окремих держав; чи, нарешті, може він розбитий на дві частини (подільність суверенітета—Токвиль, Г. Вайс). Останній погляд відкидаєть ся сучасною наукою—суверенітет не можна розбити на частини (М. Зайдль та інші). Суверенітет на боці цілої федерації, але складники Bundesstaat-а визнають ся державами. Державами безсуверенними. Прикмети їх яко держав такі: (Елінек)—їх панування в межах тої влади, що їм залишила ся, цілком самостійне і незалежне від союзу—жадного контролю бути не може. Своя власна влада—законодавча, виконавча, судєбна, свої закони. Та ще: як що союзна влада чомусь згине, федерація розпадеь ся—кожна держава стає цілком незалежною, самостійною. Такі головні прикмети безсуверенних держав, складників федерації—Bundesstaat-а.

²⁾ Суверенітет се вища, не від кого на землі не залежна влада, незалежна також по походженню—в жадному разі не делегована (тоб-то ніким не дарована).

вати ся поки живий сей обраний монарх. Таким робом знаємо два шляхи повстання персональної унії—збіг законів про престолонаступство, та обрання одного певного монарха. Обидва ці способи єднання надто нетрівкі—Англія з Ганновером і Іспанія з Германією якими були чужими одна одній, такими і залишили ся. Такі випадкові, сказати б так особисті (по російському „личная“ унія), єднання нормальними були тільки тоді, коли ще панували принципи феодалізму коли монарх дивив ся на територію своєї держави як на свою власність, себ-то головним чином середні віки. За наших часів прикладів персональної унії немає.

Інший характер має унія реальна. Коли унія персональна по своєму походженню цілком випадкова і не виникає під впливом якої органічної потреби, то реальна навпаки—має свідомо досягати певної ясної мети. Головне завдання реальної унії се досягнення зовнішньої безпечности поєднаними силами; тому держави співниці сумісно оповіщають війну і мир, хоч співність війська буває не завжди (приклад, Швеція та Норвегія за часів унії). Про війну між державами унії не може бути й мови. Вони провадять одну спільну зовнішню політику, в міжнародніх відносинах являють з себе одну колективну одиницю. Іноді держави унії складають умови з третьою державою кожна з осібна, але такі випадки трапляють ся рідко¹⁾.

Відомі навіть угоди держав-співників між собою. Се показує, що все єднання держав унії координуєть ся виключно в наперед докладно визначеній спільній сфері, і що перевага безумовно лишаєть ся на боці самостійности кожної держави: в середині вони цілком незалежні, навіть чужі одна одній (громадяни одної лічать ся чужеземцями в другій). Маючи такі певні завдання і досить визначені прояви реальна унія звичайно не з'являєть ся випадково. Виникає реальна унія на підставі угоди (der Vertrag, договір). Рахуючи на певну користь для себе від майбутнього союзу, держави свідомо обмежують в певній мірі свою незалежність, самі визначають її межі. Угода і тільки угода може бути в основі кожної реальної унії. Існує теорія (Цахарів, Юрашек), що такою основою може бути ще закон, але, перше—історія не дає нам жадного подібного прикладу (що визнає сама ся теорія), а друге—яким робом закон, стороння сила, може обмежувати суверенну державу?²⁾

Що до співности між державами реальної унії, то, треба зазначити, що окрім спільного монарха, вони можуть мати де-які спільні установи, але які саме, се не визначаєть ся самим іством унії (за-

¹⁾ На паризькій конференції 1883-го року що до підводних кабелів делегати Швеції і Норвегії висловили протилежні погляди.

²⁾ Звичайно угода вносить ся в основні закони держави, але се лише формальне констатовання факту.

лежить від тої угоди, що лежить в основі даної унії);—головним чином в обшарі міністерства зовнішніх справ. Спільного заступничого зібрання (парляменту) у держав унії не буває. (Шведо-норвеська державна рада мала дорадчий характер, а що до Австро-Угорських імперських делегацій, то се, власне, комісії делеговані парламентами,—рейхсрат,—а не закон визначає організацію делегацій, тай взагалі делегації не самостійні—вони лише виконують доручення парламентів). Значить—законодавча влада окремих держав незалежна, законодавство осібно ¹⁾).

Значіння реальної унії—ся є форма трівого союзу; союз може припинити ся тільки по волі всіх держав складників унії, себ-то потрібна згода монарха—монарх повинен відмовити ся від одного (чи кількох) тронів! Виключна міцність такого єднання наочна.

Коротко М. Пергамент ²⁾ так визначає реальну унію—се поєднання суверенних держав, на ґрунті міжнародного права за-для спільної оборони, а також досягнення інших завдань, при якому найвища влада доручається одній фізичній особі, в котрій повинно розрізняти ся окремі юридичні особи (тоб-то окремо монарха одної держави, окремо другої).

Тому що реальна унія виникає на ґрунті спільних інтересів, фактично в її склад входить завше тільки два члени. Республіки не можуть єднати ся в унії (зв'язок — монарх). При дужому конституціоналізмі єднання не буде міцним—легше виникають суперечки, вільнійше укладають ся нові згоди. При абсолютизмі існуватиме тенденція до тіснійшого сполучення двох держав—до інкорпорації; абсолютний монарх сполучатиме ті дві юридичні особи, що він в собі носить, в одну. Єлінек просто каже, що реальна унія фактично може існувати тільки в обмежених монархіях з заступничими зібраннями.

Сказати-б так, класичний приклад реальної унії то є єднання Норвегії з Швецією в XIX віці. Історія його в коротких рисах така.

В січні 1814 року Данія поступила ся для Швеції Норвегією (Кільська угода). Але Норвегія не визнала сього приєднання, оголосила себе незалежною державою, обібрала собі короля—Христіяна Гольштинського і розпочала війну зі своїм ніби новим хазяїном, з Швецією. Наслідком сеї війни був мир між суверенними державами, після якого, 6 серпня 1815 р. парламенти обох держав ствердили акт унії,—Христіан зрік ся норвеського трону ще як тільки скінчила ся війна—на норвеський престол був обібраний шведський король.

¹⁾ Єлінек припускає спільний парламент унії, але се припущення не має фактичних підстав в історії.

²⁾ М. Пергаментъ. „Юридическая природа реальной унии“.

Швеція та Норвегія мали спільних дипломатичних агентів і консулів; шведське міністерство зовнішніх справ провадило дипломатичні відносини разом і за Норвегію. За-для обрання нового короля (як що припинить ся царююча династія) мають зібратися разом обидва парламенти. Історія зірвання сеї унії є цікавий приклад того, як за спиною другорядних фактів та незначних обставин, дрібних подій роблять своє діло серйозні чинники життя.

Унія була розв'язана в 1905-му році. Ще з року 1891-го тяг ся конфлікт що до консулів, і в травні 1905-го р. король відмовив ся санкціонувати законопроект стортінга (норвеського парламенту) відносно окремих норвеських консулів; тоді норвеські міністри подали прохання про відставку; король відставки (димісії) не прийняв. Сей факт Норвегія кваліфікувала як відмову короля від влади (стортінг 7-го червня): король не може скомпонувати нового міністерства! Король сам не почуває в собі сили керувати Норвегією—унія зірвана. В жовтні стортінг і ріксдаг (шведський парламент) остаточно погодили ся що до кінця унії. (Ще перед сим Норвежці шляхом референдуму ясно висловили своє бажання порвати унію; цікаво, що сей референдум був улаштований за ініціативою Швеції).

Звичайно, не самè непорозуміння в справі консультата спричинило ся до зірвання шведо-норвеської унії—причини були більш глибокі: з одного боку Швеція мала тенденцію грати головну роль в союзі, що негативно відбивало ся на спільникови, а з другого—взагалі союз сей не міг бути дуже міцним, бо в Норвегії під захистом унії пишним цвітом розвив ся дужий конституціоналізм, який, як зазначало ся, не сприяє міцности зв'язку. Унія допомогла Норвегії економічно окріпнути, розвинути ся, а потім, виконавши свою історичну роль, атрофувала ся.

Унія Австро-Угорська має більш спільних установ ніж Шведсько-Норвеська: всі чужеземні справи концентрують ся в одному спільному міністерстві, воєнні, а також фінансові в двох—почасти в спільних, почасти в окремих. Взагалі—три спільних міністерства; цілком спільні міждержавні справи; частина спільних фінансів, спільна активна армія і окремий лянדר (запас) Про спільні імперські делегації зазначало ся вище.

II.

Переходячи до розгляду союзу, що поєднав в 1654-му році під одним дахом Україну з Московським царством, мусимо наперед розібрати ся в тогочасній політичній ситуації¹⁾.

¹⁾ Ми не маємо торкати ся тут економічних та соціальних умов, які викликали певне відношення політичних сил, бо юридичні надбудови, які

З початком п'ятидесятих років сімнадцятого століття Україна дійсно доборола ся до краю. Підвисшений революційний настрій борців за свою економічну та політичну волю підупав. На поверсі грізного моря народнього гніву почали зиявати ся мутні хвилі деморалізації— певний вістник втоми, наближаючої ся реакції. Окрім того селянство почало знеохочувати ся до Хмельницького ще від часу Зборовської умови (осінь 1649 р.), яка виявила станову (козацьку) і тим самим анти-демократичну позицію проводирів руху¹⁾. Почував ся вже край революції, сил на боротьбу не вистачало. Але не тільки завдяки сьому ідейному підупадови годі було мріяти за самостійне гетьманство,—може-б що вистачило сили на не одну Пиляву, на не одне батозське бойовище; не сам тільки підупад сил примушував Хмельницького думати за ліквідацію революції, не вибившись ще на вільний шлях. Взагалі становище України між дужими державами, що кожна з них ласим оком поглядала на ту „чайку небогу, що привела діток при битій дорозі“ було занадто хистке. Гетьман цілком ясно розумів, що не вдержати ся ні йому, ані кому иньшому на вільнім, незалежнім українським престолі під уважними, надто уважними поглядами з Константинополя, Відня, Варшави, Москви, Бахчисараю. Не дурно Хмельницький так обережно, здавало ся, занадто делікатно поводив ся з Польщею. Не одну він мав добру нагоду йти активно на Польщу, вразити її в саме серце; після Пиляви і Збаража навкруг гетьмана лунав поклик—„Пане Хмельницький, веди на ляхів, кінчай ляхів!“ і гетьман примушений був обманювати своїх козаків, щоб... спасти Варшаву! Звичайно, не за Варшаву дбав Богдан, образ бідної „чайки при битій дорозі“ був в його душі і тую бідну чайку саму пустити на вільний шлях Богдан не наважував ся. І мав рацію.

Так само не захищали тай не могли захистити Україну нетривкі, випадкові союзи з сусідами; коли держава союзниця думає тільки або поживити ся при добрій нагоді, коли союз закладаєть ся головним чином, фактично тільки за-для данної справи: думаєть ся не за обопільну вигоду взагалі від союзу, а за те тільки, щоб в даннім разі принесе ся нова комбінація. Є звістка, що в 50-му році Іслям Гірей еднаєть ся в союзі з Польщею і козаками проти Москви і разом з тим, потайно умо-вляєть ся з Польщею, щоб розгромити козаків після щасливого кінця з

врешті нас цікавлять, безпосередно ставлять ся вже на ґрунті певних політичних стосунків.

¹⁾ До сього згадаємо ще наприклад універсал Хмельницького в вересні 1650 р., що в ньому гетьман доручає самим панам розправляти ся („на горло карати“) з свавільними посполітими за допомогою козацьких полковників (Пам'ятники кievської комісії II с. 61).

Москвою. *Se non e vero, e ben trovato*,—надто характерно для епохи. З надзвичайною дипломатичною спритністю komponував Хмельницький різнородні політичні угоди, проте вони не змогли, звичайно, вивести Україну на ширший шлях.

Як самостійна держава Україна вдержати ся не могла. Сил бороти ся далі мало лишало ся; прості тимчасові союзи їй допомогти не могли. Лишав ся один вихід, вихід що підказувала сама історія: як фізичне тіло, що загубило рівновагу, мусить вперти ся о щось більш трівке та дуже, щоб не впасти та не розколоти ся, так само і Україна повинна була підпори собі шукати (правда, не помогла підпора, та й розколола ся таки Україна по Дніпру, але й взагалі на підпору покладали ся надії яким справдитись не довело ся). Повинна була шукати собі підпори, повинна була тісно зеднатись з одною з держав сусідок. Се була льогіка історії.

Але до кого прихилити ся, кому пойняти віри? Турція, Польща, Москва... І бачимо як Хмельницький кидаєть ся від Турції до Польщі, від Польщі до Москви, від Москви знов до Турції. Де спинити ся? Се було питання ваги для України надзвичайної, питання якого не вирішив Хмельницький до самої своєї смерті, як не вирішили його і Богданові наступники. Після 1654-го року, покуштувавши московського піклування, Хмельницький знов поновляє звязки з Турцією—признає себе її данником (васальна залежність), єднаєть ся з Швецією, з семигородським (угорським) князем Ракочим, котрим допомагає військовою силою, криючи ся з сим від Москви. Так загнаний у хижу звір кидаєть ся з кута в кут, даремно шукаючи собі рятунку... Ясно, що така політика не могла вже керувати життям цілого народу, до того ще народу, соціальні жадання якого були Хмельницькому такими чужими.

Зносини з Московською державою в справі поєднання почали ся задовго до Б. Хмельницького. В 1625 році маємо вже формальну пропозицію московському правительству прийняти під московську протекцію козацьку Україну. Хмельницький в першій же році після Пиляви пише до московського царя—„хотіли-б самодержавця-государя такого в своїй землі, як ваша царська вельможність“¹⁾. В 1651 році (зараз після Берестечка) Хмельницький і Виговський знов радять Москві „учинить прибавленіє“ до своєї держави²⁾. Потім посольство Ів. Іскри в березні 1652 р.³⁾. І нарешті посольство 1653 року⁴⁾.

1) Акты Южной и Западной России III 207, 215—216.

2) А. Ю. и З. Р. III 461—476.

3) Собрание государственных грамот и договоров. Ч. III. М. 1822. № 148.

4) Полное собрание законовъ Росс. Имп. I 299.

ЛНВістник 1914 кн. I.

Земський Собор 1-го жовтня 1653-го року, мусів вирішити долю України; сам цар і його уряд не наважили ся взяти на себе відповідальність в такій важній справі, бо се не було (як побачимо далі) просте приєднання, яке-б мало тільки територіально збільшити московську державу.

Думський дяк оголосив прохання гетьмана Хмельницького прийняти Україну в царське підданство, чи принаймні помирити її з Поляками, які зламали зборовську умову; далі оповідало ся, як Москва вимагала від Польщі не нарушати козацьких прав і як король не звернув уваги на вимоги Москви. Турецький цар, читав дяк, кличе запорозьких черкасів до себе в підданство, але гетьман хоче, щоб краще православний цар прийняв його під свою високу руку.

Всі стани, що брали участь в цьому соборі (голоси подавали ся по станах) вирішили, позаяк король своєї присяги не додержав, козаки не повинні тепер його слухати „и чтобъ ихъ не отпустить въ подданство турецкому салтану или крымскому хану, потому что они стали нынѣ присягою королевскою вольные люди“¹⁾, прийняти їх під високу государеву руку.

8-го січня 1654-го року відбула ся в присутности московських посланців рада в Переяславі, котра має рішаче юридичне значіння, яко згода на поєднання з Москвою українських козаків та їх представників і яко самий момент цього поєднання. Як оповідає московське справозданне, гетьман в своїй вступній промові зазначив, що є чотири претенденти на Україну — цар турецький, хан кримський, король польський і цар православний великої Русії; і умовляв раду „возлюбить с усердієм“ останнього²⁾. Рада оголосила свою згоду — „волим под царя восточного“. Далі читали ся умови на яких мало відбутися єднання. Потім промовляв представник Москви Батурлин. Він нагадав всі нещастя України, милость до неї московського царя і додав: „Великій Государь, его царское Величество, не хотя того слышать, чтобъ вамъ единовѣрнымъ православнымъ христіанамъ быть въ конечномъ разореніи, а церквамъ благочестивымъ въ запустѣніи и поруганіи отъ латиновъ“³⁾, подъ свою вы-

¹⁾ Собр. Гр. и дог. III № 157.

²⁾ Цікаво зазначити, що головний аргумент на користь московського царя був — спільність віри; за національну єдність, взагалі за які небудь кривні звязки з Москвою, Хмельницький не згадує.

³⁾ Представник Москви також жадним словом не згадує про національну спільність Українців з Москалями, тоді як релігійний момент підкреслює — „единовѣрные, православные христіане“, „церкви благочестивыя“. От-же бачимо, що момент національний в справі злучення 1654-го року не грав жадної ролі ні з боку формально-юридичного (тоді-б не обминув його Батурлин), ні з боку української народної психіки (бо, як знаємо, Хмельницький умовляючи раду пристати на зєднання з Москвою не торкаєть ся національних звязків).

сокую руку васъ, гетмана Богдана Хмельницкаго и все войско запорожское съ городами и землями, отъ королевскаго подданства преступленіемъ присяги его свободныхъ, принять велѣлъ“¹⁾. Отъ королевскаго подданства преступленіемъ присяги его свободныхъ; себ-то, як перекладає Костомаров: „Свободныхъ отъ подданства королю черезъ преступленіе имъ присяги“.—Замітимо, що се той самий погляд, який висловлював ся в свій час на Москвському земському соборі.—Далі гетьман і старшина присягали на вірність цареві. Московські послы рішуче відмовили ся скласти присягу від імени царя на вірність конституції — „Гетману и говоритъ о томъ не пристойно“, позаяк, мовляв, московський цар „самодержецъ“ і „государево слово перемѣнно не бываетъ“. Правда, в Москві не було прецедента, щоб цар присягав своїм підданцям і послы мали певну рацію не задовольнити сеї вимоги вольнолюбивого народу²⁾. З боку Українців відмовило ся присягати духовенство.

За два місяці приїхали в Москву гетьманські післанці в справі затвердження переяславських умов. Статті, написані урядом українським, затверджували ся Москвою кожна зокрема, причім в деяких статтях зроблені були певні обмеження.

Ось заголовок сього важного для нас документа, який ще й досі пишеть ся в одній з своїх редакцій на сторінках „Полнаго Собранія Законовъ Россійской Имперіи“.

„Статьи (въ спискѣ), по указу Государя Царя Алексѣя Михайловича постановленныя въ Москвѣ Боярами княземъ Алексѣемъ Трубецкимъ, Васи́ліемъ Батурлинымъ и окольничимъ Петромъ Головинымъ, съ посланцами Гетмана Хмельницкаго Самойломъ Богдановымъ и Павломъ Тетерею: на какомъ основаніи войску Запорожскому быть въ подданствѣ Россійскомъ.—1654, Марта 12.

Всіх статей одинадцять і зміст їх такий³⁾:

1) Місцеве самопорядкування взагалі і в обшарі фінансів зокрема.— З боку московського уряду обмеження в останньому.

2, 3, 4) Платня всяким військовим урядникам і „работнымъ людямъ“.—„Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ быть по ихъ челобитью; а давать тѣ деньги изъ таможенныхъ доходовъ“.

5) Зовнішня незалежність України: право приймати чужоземних

¹⁾ Собр. гос. гр. и доч. III № 161.

²⁾ Існує версія, що послы задовольнили вимогу Українців що до присяги від імени царя (Літоп. Величко I, 173). Але кількаразові царські подяки сим послам саме за те, що вони такої „вѣры не чинили“ (С. гос. гр. и дог. III №№ 171. 174 та інші) свідчать проти сеї версії.

³⁾ Собр. гос. гр. и дог. III № 168.

послів. — Три обмеження: інформувати за всієї прийоми московський уряд, затримувати післанців „которые будут Царскому Величеству съ противнымъ дѣломъ“ та „не ссылатся“ з Турцією і Польщею.

6) Підтвердження прав українського духовенства на їх маєтки.

7) Прохання заслати московське військо до Смоленську проти Поляків. — „Царское Величество изволил на неприятеля своего, на польскаго короля идти самъ“...

8) Московська покордонна оборона від Поляків.

9) Прохання грошової платні всім козакам. — Москва відмовляє тимчасом — поки що не знає які будуть її прибутки. До того нагадує, що Хмельницький заявляв раніш „что они (військо Запорозьке) жалованія у Государя просить не учнутъ“.

10) Оборона проти Кримської Орди.

11) Прохання про підтримання московським коштом козацької фортеці Кодак, а також тих „которые за Порогами Коша берегутъ“. — Вияснить ся згодом, в залежности від кількості місцевих прибутків („на Царское Величество“).

Далі іде з боку Москви обіцянка грамот „Государскихъ“ на вольности після того як буде „списокъ учиненъ“ війську Запорозькому (60 тисяч).

Кінець списку такий: „Таково письмо дано посланникамъ, писано на столпцахъ Вѣлорусскимъ письмомъ, безъ дѣячьей приписи; писалъ Степанъ да Тимошей да Михайло“.

Як бачимо жадного підпису. Але за пів місяця до сього додана „Жалованная грамота (въ списокъ) Государя Царя Алексѣя Михайловича Гетману Богдану Хмельницкому и всему войску Запорожскому, на принятии ихъ въ Россійское подданство; съ подтвержденіемъ правъ и вольностей, дарованныхъ имъ отъ Королей Польскихъ и Великихъ Князей Литовскихъ¹⁾, и статей вновь постановленныхъ въ Москвѣ съ посланцами ихъ Самойломъ Богдановымъ и Павломъ Тетерею. — Писана 1654, Марта 27²⁾“.

¹⁾ „... пожаловали, велѣли имъ быти подъ нашего Царскаго Величества высокою рукою, по прежнимъ ихъ правамъ, и привилеямъ, каковы имъ даны отъ королей Польскихъ и отъ Великихъ Князей Литовскихъ, и тѣхъ ихъ правъ и вольностей нарушивати ничѣмъ не велѣли, и судись имъ велѣли отъ своихъ старшинъ по своимъ прежнимъ правамъ... а буде судомъ Божиимъ смерть случится гетману, и мы Великій Государь повелѣли войску Запорожскому обирати гетмана по прежнимъ ихъ обычаямъ, сами межъ себя, а кого гетмана оберутъ, и о томъ писати къ намъ Великому Государю...“

²⁾ Собр. г. г. и д. III № 170.

В ній згадується, що Українці „вѣру намъ Великому Государю и нашимъ Государскимъ дѣтямъ и наслѣдникамъ на вѣчное подданство учинили“, перераховують ся головніші права „Войска Запорожскаго“ і підтверджують ся всі московські статті. Підпис Олексія Михайловича „всея Великія и Малыя Русіи“ самодержця. „Печатана новою печатю, подъ гладкою кустодією, отворчата.—Писаль листъ Андрей Иванов“. Сею жалованою грамотою стверджені були врешті переяславські умови, сформуловані в московських статтях ¹⁾).

III.

Розглянувши фактичний бік справи, звернемо ся тепер до юридичної її оцінки.

Поеднання 1654-го року се перш за все є свідомий союз вільних з вільними. (Що до Українців — „преступленієм королевской присяги“ з погляду одного контрагента і своєю фактичною незалежністю з погляду другого). А се (союз вільних) є рішачим моментом для того, щоб обидві країни заховали в союзі свій суверенітет, щоб кожна з них при поєднанні залишила ся незалежною державою ²⁾. Має-

¹⁾ Тут варт звернути увагу на твердження п. Мякотіна („Русское Богатство“ 1912 р. кн. IX): умови поєднання (московські статті) є наслідок „пожалованія“ (милости себ-то) з боку Москви, а не угоди („договора“), бо присяга на підданство була раніш, а її статті (тоб-то умови поєднання) пізніш. Думка збудована на непорозумінню: юридичним моментом зв'язання на певних умовах України з Москвою було 8 січня, коли гетьман і Українці присягали зараз після оголошення, в присутності офіційних представників Москви, на умови поєднання. Присяга була на підданство на певних умовах, а не на безумовне підданство, і юридичним моментом прийняття Москвою умов поєднання було знов таки 8 січня. Самі по собі статті (без підпису!) не мають юридичної сили, а жалована грамота лише стверджує те, що раніш постановлено. Те, що умови мусять бути писані, не мало тоді рішачого значіння; і власне зміна де-яких статей з боку московського уряду з'являла ся вже незаконністю.—Але з сього приводу добре нагадати слова проф. Грушевського („Хмельницький і хмельницщина“ Львів 1901): „Виріши в державі без ексекутивної влади (мова за Польщу), де закон і суд не мав сили, особливо „яко на Україні“, козака старшина привикла легковажити собі правну сторону, уважаючи лише на фактичні відносини і на них лише покладаючись, і се легковаження перенесла в нові відносини з державою цілком иншого типа, з сильною владою ексекутивною, з дрібязковим педантизмом і формалізмом бюрократичної машини. Результати, розуміється, вийшли дуже нещасливі“.—Як на приклад недбалства юридичного характеру можна вказати на редакцію московських статей, де поруч і мішма з пунктами, маючими значіння „вічне“, трактують ся такі питання як посилення війська під Смоленськ і т. п., що мають виключно біжучий інтерес. (Новіший перегляд питань про правно-державний характер сполучення України з Москвою в новіших статтях дд. Слабченка і Василенка в львівських записках т. 108 с. 114 Ред.).

²⁾ Вороги фінляндської автономії люблять покладати ся на те, що до поєднання з Росією Фінляндія була не самостійною державою, а провінцією

мо союз, що залишає майже повну внутрішню і в великій мірі зовнішню самостійність України. Бачимо дві держави з яких кожна має окрему вищу владу (гетьман на Україні) і свій особливий внутрішній лад ¹⁾ (в Україні на підставі виборчого принципу). Що спільного мають ці держави? Особу монарха—се найперш всього; далі де-які фінансові справи ²⁾, і врешті—Україна має координувати свою зовнішню політику по Москві: інформувати царя за свої зовнішні стосунки, затримувати ворожих Москві послів і не зносити ся з Польщею і Турцією. (Нагадаємо, що підчас існування Шведсько-Норвежської унії шведське міністерство цілком керувало зовнішніми справами Норвегії, і що окрім того Швеція і Норвегія мали спільних дипломатичних агентів і консулів. Австро-Угорська унія має ще більше спільних установ, спільність частини фінансів і військових справ). І от всі зазначені головні риси союзу Москва—Запорозьке Військо є самі типові прикмети більш-менш

Швеції. (Проф. Єгізаров на одній з своїх лекцій по Державному праву на київському університеті в 910—11 академічному році висловлював ся з огляду на се в тому розумінню, що „Молоросія“ має більш „права“ на автономію ніж Фінляндія).

¹⁾ Проф. Сергеевич висловлюєть ся так („Исторія Русскаго права“ Спб. 1888 стор. 55): „Малороссія осталась особеннымъ государствомъ, съ своимъ войскомъ, съ своимъ законодательствомъ и даже съ правомъ сношенія съ иностранными государствами“.

²⁾ Що до фінансових відносин дуже невдало редагована перша стаття (її кінець); саме: „...а бытибъ урядникамъ въ городѣхъ войтамъ, бурмистрамъ, райдамъ, лавникамъ, и доходи всякіе денежныя и хлѣбныя собирать на Царское Величество и отдавать въ его Государеву казну тѣмъ людямъ, которыхъ Царское Величество пришлетъ, да тѣмъ же присланнымъ людемъ, кого для тое сборныя казны Царское Величество пришлетъ, и надъ тѣми сборщиками смотрѣть, чтобъ дѣлали правду“.—Не ясно висловлено кому власне „сбирать доходы“? Хто має „отдавать... тѣмъ людямъ“? Безумовно „урядникамъ въ городѣхъ“... (тоб-то українським обібраним урядовцям) і „бытибъ“, і „збирать“, і „отдавать“. Кому віддавати?—„тѣмъ людемъ“ „присланнымъ“, (тоб-то вже московським). Як зрозуміти інакше, то залишить ся невияснене питання—над якими ж „сборщиками“ мають доглядати, „присланные люди“? Д. Мякотін з сього приводу говорить („Русское Богатство“ 1912 р. кн. VIII ст. 165): „Такимъ образомъ, хотя сборъ доходовъ былъ оставленъ въ рукахъ выборныхъ городскихъ властей, но послѣдніе должны были быть подчинены контролю присланныхъ московскимъ государемъ людей“. В тому ж розумінню висловлюєть ся і проф. Сергеевич („Исторія Русск. права“ Спб. 1888 ст. 55): „Мѣстныя власти сохранили за собою право собирать всякіе сборы по старому порядку“. (Так воно фактично і було перші роки після поєднання, поки Москва не прибрала до рук і не одну тільки сю законну прерогативу козаків). Але у проф. Грушевського читаємо („Хмельн. і хмельницщина“ Льв. 1901 ст. 48): „Козацьку петицію, аби за гетьманом заховано було надалі збиранне й шафование (видаткування) українськими доходами, Москва не прийняла“ (лише залишила на який час як особливу ласку до Хмельницького).

тривкого поєднання двох самостійних держав, яке в юридичній науці має назву унії.

Ми не будемо спиняти ся довше на цьому твердженню: воно розв'язуєть ся вище наведеним міркуванням і крім того вияснить ся ще виразнійш підчас розгляду питання, яку саме унію маємо ми тут—реальну чи персональну.

Коли ми звернемо ся до історичного боку справи, нагадаємо ту політичну конюнктуру на сході Європи, котра, як ми бачили вище, рішуче вимагала якоїсь координації сил, то зрозуміємо, що іменно спільність інтересів (зовнішніх) штовхала Україну до Москви, тоб-то складали ся історичні умовини сприяючі унії реальній, а не персональній,—не щось випадкове, не якийсь збіг законів за престолонаслідство, не середньовічна комбінація монархів була ся унія. Що до походження, то вона будуєть ся на певній умові між державами. Обмеження зовнішньої незалежності України (разом з відносинами фінансового характеру) з одного боку і обов'язки прийняті на себе з боку Москви (оборона від ворогів) і є ті певні обмеження, і обов'язки, які свідомо накладають на себе держави спільниці реальної унії, рахуючи на майбутню користь для себе від виникаючого союзу. Не підлягає сумніву і обопільна мета унії 1654 р.,—зміцнення міжнародного значіння і сили шляхом координації зовнішніх виступів, координації зовнішньої політики.

Спинимо ся тепер на спільності монарха обох держав; спільність ся являєть ся, як відомо, найхарактернішою ознакою унії взагалі. Але при реальній унії вона постійна, при персональній—тимчасова.

Проф. В. Сергєєвич в своїй роботі „Історія рускаго права“, цитуючи по пам'яті ¹⁾ з жалованої грамоти — „Малороссія принимается подъ нашу высокую руку и обѣщается служить намъ, сыну нашему и наследникамъ“ ²⁾ і обминаючи те, що в тій таки жалованій грамоті говорить ся за „вѣчное подданство“, робить висновок—унія має „личный (персональний) характер“, позаяк на підставі сеї грамоти вона матиме силу „пока живо потомство“ тогочасного московського „государя“. Кілька сторінок вище ³⁾, характеризуючи персональну унію проф. Сергєєвич цілком право говорить, що вона триває „пока живъ избранный государь“ і після смерті (його) поєднання перериваєть ся. Обминаючи зазначене непорозуміння, яке вже само по собі підказує відповідь персональну чи

¹⁾ Наведеної фрази чи близько подібної до неї по тексту немає ні в жалованій грамоті, ні в „статяхх“.

²⁾ Проф. В. Сергєєвич. Історія рускаго права Спб. 1888. Ст. 55. В новіших виданнях („Лекції по истор. р. пр.“) ст. 107.

³⁾ Ibid. Стор. (в нов. вид.) 101.

реальну унію маємо ми тут, звертаємося до питання „по существу“, як розуміє справу сама жалована грамота — умова з Запорозьким Військом мусить тривати доки живе потомство Олексія Михайловича, чи се поєднання має більш безумовний характер? Попереду формальна увага — в виразі „наши Государскіе дѣти и наслѣдники“, слово „наслѣдники“ може зовсім не означати наслѣдники в розумінню потомство, а лише наслѣдники трону, і жалована грамота ніде не зазначає, що сї наслѣдники повинні бути з царюючої тепер династії. Але дійсно, автори жалованої грамоти не ставили собі такого питання і, звичайно, розглядали сучасний стан Московської держави як щось незмінне (тому увага що до значіння слова „наслѣдники“ має формальний характер), але іменно маючи се на увазі інтересно проаналізувати грамоту по суті. — Грамота каже за „вѣчное подданство“ і коли далі говорить — „и намъ Великому Государю Царевичу Князю Алексѣю Алексѣевичу и наслѣдникамъ нашимъ служити (imperativ) и примити и всякого добра хотѣти“, то ясно, що для неї і вічність і царювання „наслѣдниковъ нашихъ“ се те саме, а звідси висновок: не має жадного сумніву, що мало ся на увазі з боку Москви союз, злука іменно на „вічні“ часи; і дивно булоб чекати від московського уряду, аби він предбачив і в жалованій грамоті зазначив можливість зміни царюючої династії чи „образа правління“! Пишучи „вѣру нам Великому Государю и нашимъ Государскимъ дѣтямъ и наслѣдникамъ на вѣчное подданство учинили“ ¹⁾ московський уряд досить виразно висловив свою думку.

В уяві авторів жалованої грамоти унія з Україною мала реальний характер.

Ще більш наочно виступить реальний характер унії 1654-го року коли ми згадаємо, що окрім єдності монарха Україна з Москвою мали ще деякі спільні фінансові справи (стаття 1), тоді як держави персональної унії окрім особи монарха не мають нічого спільного в обшарі державних звязків. Далі. Спільність війська, якої не було між Україною і Москвою, не обовязкова для держав реальної унії (Швеція та Норвегія); зовнішня-ж політика обох держав мусить іти в контактї одна з одною (що до унії 1654-го року сього досягають ті обмеження, які додала Москва до статті 5-ої), але разом з тим можливі окремі виступи кожної держави-спільниці зосібна (див. дописку на стор. 5), що ми й бачимо на нашому прикладі — статті і грамота залишили Україні певну сферу самостійної зовнішньої політики.

Нам залишається ще, стоючи на ґрунті теорії і історичних прик-

¹⁾ „вѣру учинить“ — присягти.

ладів, подивити ся—чому така сумна доля спіткала нашу реальну унію? Відповідь проста. — Коли широкий конституціоналізм Норвегії і Швеції спричинив ся до зірвання унії, що була між сими державами, коли поміркований конституціоналізм Австро - Угорщини сприяє зміцненню „держави“ Габсбургів, то московський абсолютизм лише виконав свою природну історичну роль. Абсолютизм не любить різноманітності, і абсолютний монарх не годен розрізняти в своїй особі окремо царя і короля, імператора і великого князя.

ФЕД. ПЕТРУНЕНКО.

Остання зустріч.

Спізнали ся, та швидко й розлучились:
Сувора доля не кохала нас...
Минали дні, слоту зміняла спека,—
Я був один... Та якось, в пізній час,
Коли в вікно замерзлі віти бились,
Прийшла вона,—така чужа, далека,—
Прийшла вона уже в останній раз.
Припав їй сніг на золоте волоссе,
Заледеніли слюзи на очах...
Пізнав її, і муки серце дерли...
„О, страднице! Де, на яких шляхах
Блукать тобі самотній довело ся
І, розгубивши всі коштовні перли,
Жебрачкою під мій вернуть ся дах?“
І все, і все вона мені сказала:
Яке страшне хороше те жити...
Гадала знов про ту далеку весну,
Що їй уже не буде ворітя;
І мимоволі думка наvertала
В минуле, в країну ту чудесну,
Де в-перше в нас проснулось почуття...
Ніч за вікном була холодна, непрозора.
Та з теплого покою, мов з тюрми,
Побігли ми в незнане дике поле...
В снігах глибоких, проти бурі й тьми,
Щоб наздогнати золотее „вчора“,
З несамовитим бігли гуком: „Доле!
О, де ти, доле! Хочем жити ми!“

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Душа поета.

(Повість)

I.

Єсть прекрасні казки—людські мрії про недсяжне й неможливе в умовах звичайного жите під нашим небом і в межах мовчазної землі. То казки про те, як у людей виростають крила, як природа виявляє їм свої таємниці... як нужденні шмаровози обертають ся у принців... свинопаси в королів... І багато-багато уложено в них такого, що мрієть ся чорній матері-землі в ночі весняні і снить ся їй під гомін хуртовин і завій зимових.

Але все те в казках кажеть ся, точить ся в їх жемчужній мові, снуєть ся на золотій основі вигадки.

А з Рафаловичем все те стало ся в реальному житю.

Само жите його стало казкою—з того часу, коли почув він себе поетом. Коли глянув на світ ясний всевидючими очима і здригнулась його душа від невимовної краси того світу. Коли затремтіло серце від радощів і суму непереможного, і широко-широко розкрили ся очі у творчому екстазі, з жаху нелюдського. Коли він сам мов підняв ся над дійсністю.

Стало ся се в ті часи, коли Рафалович кінчив ветеринарний інститут. Після мук великих томління душі. Коли він сам не знав, що з ним творить ся і куди веде його і чого хоче та сила, що обявила ся в нїм. Закинув він науку, забув про все на світі і віддав ся поезії і творчости з нестриманим і безтямним запалом, з яким віддають ся коханню виключні свавольні характери, люде, що в коханню знаходять свою смерть, або роблять ся через його героями.

Але Рафалович не вмер, а народив ся для нового жита. Мов чудодій, він творив тепер і перли і дороге каміння з одного свого слова, тільки слова. І те слово оберталось в пливучі мелодії, в жагучу музику пристрасти, в мужні боеві кличі і в скарги душі самотної і всевидючої. Бо він був самотний і всевидючий.

А поза всім тим, для людського ока, то був звичайний ветеринар. Навіть не „магістр ветеринарних наук“. Одружив ся і мав дітей. Служив у земстві і гоїв коней і свиней. Брав в земській управі аванси і посилав їй звіти. Иноді не точні, часом з помилками.

Було двох Рафаловичів і не тільки для людей, а і для його самого. Його жите мов йшло на два поверхи. Розділяла їх якась прозора, криштално-чиста й жива течія. Внизу жив ветеринар, вгорі поет.

Знав се і бачив сам Рафалович, а інші люде, навіть жінка його, не бачили того й не чули.

Як поет, Рафалович мав ім'я і його цїнили і творами його цікавились і навіть захоплювались. А ветеринар з його був нездатний. Не мав він ока на хворобу. Та й не цікавився своєю службою і професією.

Він служив у земстві. Переміняв місця служби і якось не помічав сього. Тепер жив у Баюровці. А спитати його, де він був чотири роки назад, то він широко розкрив би свої чорно-блискучі очі і сказав:

— Не знаю. Здасть ся, в Снігіривці... Лоро, де ми жили чотири роки назад?..

Жінка все знала. І все вона уміла, і про все думала, і піклувалась. Рафалович був рицарем, якому треба добувати в невідомих краях зачаровану царівну, красу, а жінка служила джурою при нїм, зброєносцем—вірним і люблячим.

Іноді Рафаловичови було боляче, що вона немов мало цікавить ся поезією, але він знав, що вона тонко відчуває її і тільки не може розказати про те. За те вона ніколи не набивалась з своїми думками й переживаннями і була скромна і делїкатна.

Так прожили десяток літ.

Рафалович друкував свої твори в журналах і альманахах, видавав у збірках і мало цікавив ся, що кажуть про його писання критики і громадянство. Або може тільки так думав, так йому здавало ся. Не турбувало його й те, де лежать і як ідуть у продаж його книжки... Для його все щастя і вся радість були в творчості, в моментах, коли зароджувались образи і одягались в плоть слова.

Написане мало цікавило його. Він не знав ні одного свого вірша так, щоб міг записати його знов. Рідко перечитував свої кращі поезії, а прози й зовсім не читав.

Се була його норма і все йшло гаразд рік за роком.

Але в Баюровці з ним трапило ся щось нове і для його несподіване.

II.

Він почав журитись.

Помалу, потрохи, капля по каплі збирала ся його журба. По-

чув він її й побачив тоді, коли вона затопила вже його душу. Мов осіння несподівана повідь під холодним хмарним небом.

Як людина, занедужавши фізично, тратить смак до страв і питва,—так він загубив смак до життя. Не зразу й не зовсім, але на стільки, що вже не міг жити так, як жив поперед того.

Він ніс обов'язки ветеринара, робив, правда без захоплення, все, чого вимагали у його обставини й люде. Він і тепер піднімався у свій верхній поверх—і писав свої поезії. Але ні те, ні друге не давало йому задоволення в тій мірі, в якій воно було потрібне йому. Він чув якусь пустоту і в собі й навколо себе.

Яке пусте й безбарвне жите. Яке бідне на вражіння, на переживання. Замкнув ся обрій його Баюровою і десятком хуторів—нікчемних. Дихати нічим. Ні-нащо дивитись. Нічого робити...

Йому почало здаватись, що і як ветеринар і як поет і письменник він непотрібний людям. А найбільше, як поет. А се було найболючіше.

Пише він і друкує — люде читають і хвалять, чи лають. Не пише й не друкує—мовчать і не згадують. Немов незваний гість, без імени й обличчя, в чужій господі: коли прийшов сам—не випроводять, а не прийшов сам—не покличуть і не згадають.

І се його починало мучити. Найбільше після того, коли йому трапляло ся написати щось безперечно гарне, після того, коли він переживав солодку муку натхнення.

Ось він утворив щось нове, небувале, властиве тільки йому. Виявив у своєму творі власну індивідуальність так художньо. Але кому воно потрібно? Хто з блискучими очами й безкористним захопленням скаже: „Гарно!“?—Ніхто.

Пустка скрізь. І тут, коло його, і там, де точить ся жите літературне. Бо він не чує звідтіля одгуків. Бо до його не доходить тремтіння спочиваючих душ, не блисне на його теплом і ласкою проміння запалених його огнем очей.

Пустка...

Їхати туди... Шукати тих душ і очей? Оббивати пороги людські, збирати копійки, спочуття й признання?..

Ніколи!.. Ні-защо!..

А тут пустка... пустка...

В такі хвилини хотілось знайти в чому небудь забуття, дати думкам другий напрям.

Але він не міг зробити ні того, ні другого.

І ось, коли зайшла безпорадна й, здавало ся, безконечна осінь у глухому й безлюдному селі, коли само небо забуло, що єсть сон-

це й тепло, а земля, як п'яна, ограблена й опльована стара і не-
потрібна старчиха, лежала в багні,—безвладна й безсила, в дім Ра-
фаловичів увійшов чорний гість.

Непроханий і не бажаний і до того зовсім невідомий, але
упертий і безощадний. Прийшов у вечері.

Тоді смертельно підбитий упав ясноокий рицар і став над ним
у розпачі і тузі його зброєносець.

III.

— Ах, Боже мій, Боже мій! Що зо мною робить ся?.. Та коли ж
сьому кінець буде!.. Лоро, Лорочко!.. Йди сюди!..

Сі слова ось уже більше місяця що-ранку було чути з кімна-
ти Рафаловича. Що-дня вигукував він їх з болізним здивуван-
ням і стогоном—все ті самі і в тому самому порядку.

Лариса Феліксівна, жінка Рафаловича, слухала ті вигуки і
не хапаючи ся, мовчки, мов призначена на страту, йшла до чоло-
віка. Він лежав на ліжку, заспаний, розхристаний, з спутляним
кучерявим волоссям і блискучими вродливими очима, в яких, коли
він підводив їх на жінку, світило ся стільки муки й така глибина
морального пониження, що їй важко було дивити ся в ті очі й во-
на спускала свої в землю.

— Ах, Боже мій, що зо мною дієть ся?!—говорив Рафалович, ши-
роко розплющуючи очі, й даремне бажаючи піймати ними жінчин
погляд.

— Нічого не дієть ся! Тільки треба взяти себе до рук! —
говорила Лариса Феліксівна.—Ти подиви ся, що сталось з тобою?—
з притиском додавала вона, ударивши його навкоси з під довгих,
немов у дитини вій, огнем своїх збентежених очей.

Рафалович ловив проміння її очей, що мов до-біла розпечени-
ми дротами-стрілами пронизувало йому серце. Випивав увесь
біль ран, які робили йому ті стріли, і серце його здригало ся і трем-
тіло з муки: вона все-ж таки його любить—довговія красуня... їй
жалко його...

— Лоро!..—вигукнув він і силкував ся в се слово укласти все, чим
повна його душа — свої страждання, сором свій і благаання про
ощаду—і знесилений падав на подушку.

Ридання били й корчили його. Мов якась сліпа сила несподівано
прокидала ся в ньому й хотіла розірвати на частки йому груди, роз-
смикати всього.

— Лоро!.. Спаси мене!.. Рятуй!..

— Твій рятунок в тобі самому.

— Не можу!

— Можеш.

— Не можу я!..

— Можеш!..—з-під шовкових вік упевняв криштальний з синім одблиском промінь.

— Ах, Боже мій, Боже мій!..

Він ламав собі руки, мов бачив у їх свого ворога й хотів задушити його.

— Вікторе,—говорила молода жінчина. —Справа стоїть просто: покинь пити горілку!

— Не можу... Загину... Руки на себе здійму!

— Спробуй кинути.

— Я-ж пробував... я-ж хотів...

— Ще спробуй. Давай ще спробуємо!—каже Лариса Феліксівна рішуче й огник надії на мить золотом загораєть ся в її очах і зогріває душу Рафаловича.

— Давай!—каже він радісно і схоплюєть ся з ліжка.—Ти-ж моя єдина... Тільки ти можеш спасти мене!

Важко ранений рицар спирав ся на діточу руку свого джурі, і той, чорний, одходив кудись і затаював ся.

Чи знов покажеть ся?

Рафалович здригав ся: „Щезни, згинь, страшна потворо!“

IV.

Осіній дощ, нудний і байдужий, мов старий підсліпуватий ткач, всю ніч снував над селом свою водяну сітку. Тепер трохи прояснилось, але з неба все ще летіли розрізнені краплі й ступали в вікно, мов нагадуючи, що хмари ще не витратили своєї сили і дощ ось-ось зараз може піти знов.

Село, мокре, потоплене в багні розмитих вулиць і насичених водою дворів і горіздів, закутане зранку в лїнний тягучий дим, мов принишкло і наважилось терпіти все, що буде далі. Люде в мокрих набряклих свитках, в обліплених глєм чоботях, мляво, мов комашня в осінній день, вештались по дворах і вулицях, не знаючи куди їм подітись. Коло церкви на майдані, плямкаючи по очі забрудненими в гною рилами поважно ходили свині. Коло квартири Рафаловича, обдертої і не обгородженої, стояла на дощі, звисивши до землі голову, чиясь припята до стовба коняка. До хвоста їй прив'язано кінчик вставленого в середину термометра. Вона, чи то з холоду, чи з внутрішнього запалення, инколи здригаєть своїм худим, пошарпаним тілом і безнадійно киває головою.

Рафалович умив ся, одяг ся і глянув у вікно. Очі його спинили ся на злиденній кінській постаті. Він пригадав, що ту шкапу привів вчора кислоокий дідок з хуторів і їй, як запідозрінній по хворобі на сип, зроблено маллеїнізацію. Треба було-б вийти, глянути на неї. Але на двері було так хмарно й холодно, що Рафалович, при одній думці, як його тіло обгорне мокрий холод, здригнув ся.

— Вовчук ще не приходив сьогодні?—спитав він, не помічаючи що в хаті немає нікого.

— Ну, нехай,—додав в думці.—Сьогодні я буду писати.

І зараз же у його майнула думка: чи не випити-б трохи, щоб підтягти нерви? Але він мов злякав ся її, похапцем витяг з столу зшиток і почав перебірати його. Половина зшитка була заповнена віршами й дрібними замітками, в яких були записані думки з приводу прочитаного, пляни драм і комедій і теми для оповідань. Друга половина була чиста.

Рафаловичови хотіло ся сісти й писати й писати, увійти в роботу цілком, з головою. Бо в роботі, здавало ся йому, був його рятуюнок. Він визнавав себе людиною тільки як поета. Поетична журба по далекому принадно-туманному ідеалови, солодкі муки напівсвідомої творчости, пекуча осолода досягання ледві намічених замірів і милування художника над втіленням своєї далекої мрії були тими нитками, що держали його в житю, мов важку кулю, над безоднею. Обірви ся одна-друга з них—він не матиме на чому держати ся і загине. Навколишнє—сіре, безпросвітне житє, гидка професія, з якої йому довело ся мати шмат хліба, а по-за межами того—безрадісні перспективи громадського і політичного життя—усе се обступило його душу страшними примарами, як тихе чисте озеро—густим диким лісом, туманно-болотяними нетрями. І коли-б не було з їх виходу в ясне небо, у царство краси й натхнення, не було-б чим дихати. Не було-б чим жити.

Але де далі, тим рідше він находив той вихід. Натхнення кидало його. Ні на чому було держати ся його золотим крилам. І самі крила мов покоротшали й обважніли. Давно вже в його душі засіла думка, що він пропадає людина, призначена на безславний загин, що його літературна діяльність тільки омана.

Суспільству більше й відомий і користний не поет, а ветеринар Рафалович. Бо той, перший—манить його кудись в незнані краї, говорить про невідоме й незловиме, щось далеке й проблематичне, а сей другий—гоїть йому свиней і коней і навіть—чудно й дивно!..—штучним способом робить вагітними кобил... Тільки шко-

да: ветеринар Рафалович якийсь чудний, непевний. Уже було кілька скарг на його земській управі й прохань замістити його другим ветеринаром. Та управа ще вагається, ще терпить його.

Рафалович зітхнув. Нікому його не треба, як поета... Але й оті пани і землевласники—праві. Який з його ветеринар?! Утекти б, сховатись кудись і од них, і од самого себе. Як би се було гарно!..

І Рафалович враз, мов що його штовхнуло, схилив ся й застиг коло столу. Потім узяв перо й почав писати:

Я степом безмежним далеко-далеко піду
І думи з собою у степ на яри заведу.
І кину в ярах їх, посію по тихих долинах,
Розвію з вітрами по всіх країнах...
По всіх країнах...

Бо душно, бо важко ті думи носити мені,
Бо стали з літами важкі вони, мов кам'яні.
Бо давлять і важать вони мов залізні кайдани.
Бо буде так легко, коли їх не стане..

Коли їх не стане!..

Кинув перо, схилив ся над зшитком і замислив ся. Його очам ввижав ся рудий, осінній степ. Він іде і „сіє“ по йому свої жалі і думи. Вітер обвіває і студить його кволе тіло, а він іде й іде, терплячи з думами свою силу, свою душу, визволяючись од тяготи життя, від свого власного „я“.

Бо буде так легко, коли їх не стане...

А що-ж тоді буде?—коли їх не стане?..“

„Смерть“.

Смерть?.. Стало до болю жалко безталанного чорнокудрого ветеринара Рафаловича, що мусить загинути десь у степу, на ярах, на буйному осінньому вітрі.

Взяв перо і хотів писати далі. Але увійшла жінка.

— Там приїхали по тебе з економії Фон-Зейна.

— Чого?

— Не знаю. Вийди сам.

V.

У Фон-Зейна занедужав йоркширський кнур. Йому обдуло вязи, боки й зад. Лежить, не встає.

— Кажали, щоб зараз їхали і коней прислали—говорив, огинаючись коло дверей, мокрий і синій з холоду наймит.

— Добре. Поїдемо,—сказав Рафалович.—Тільки напюсь чаю.

Журливо-ліричного настрою мов не було. Не стало й поета, zostав ся ветеринар.

Рафалович ясно уявив собі хворого йоркшира з рідкою щетиною, трохи не голого. У його опухла шия, боки й зад. Значить—рожа, і він навряд видужає. Вся річ у тому, щоб хвороба не перекинулася на других свиней.

Рафалович забрав причандали й вакціну й поїхав.

Дорога була важка й нецікава. Коні й бричка вязли по низинах у вибоїнах і з натугою вибірались з балок на гору. Мигичив дощ. Наймит мовчав. Мовчав і Рафалович.

В економії з контори повели Рафаловича в хлів. Прийшов туди і сам господар мастку. Невеликого зросту, рудий, товстий, з круглим, як достиглий червоний гарбуз, обличчям, що від власної ваги мов росповзалось і звисало йому на груди, в золотих окулярах, він, сопучи і збиваючись в словах, висловляв свій жаль, що занедужав у його кращий кнур.

— Обпоїли... Гарячим обпоїли! Він і застудив ся. Я знаю. Хіба свиня понімай?.. Люде не понімай!..

Рафалович обглядив кнура. Йоркшир, як він і сподівався, дійсно хворів на рожу.

— Ні, він не застудив ся, а в його рожа. І вже запущена. Може загинути.

Фон-Зейн закліпав під окулярами своїми заспаними очима й підвів обличчя до Рафаловича. Нижча губа у його засмикалась, мов збирав ся заплакати.

— Як же так?.. Загине?.. А він у мене на завод. Ви повинні... розумійт... врятувати його.

Рафалович пояснив, що гоїти уже, здається, пізно, хоч можна ще прищепити йому вакціну. Клопіт тепер у тім, щоб одділити всіх других свиней од хворого й зробити їм прививку. Але Фон-Зейн не міг з тим помириться.

— Як же так? На що ж тоді ветеринарі. Я буду в собранії говорить... У мене завод... Кнур—триста рублів...

Рафалович не слухав його. Прищепив вакціну хворому кнурови й почав обглядати інших. Між ними знайшлось ще кілька, яких він запідозрив на хворобу. Відокремив їх, прищепив вакціну. Потім почав щепити і всім здоровим.

Свиней було багато, а помішників не було. Коли Рафалович кінчав прищеплювання, вже починало вечоріти. Він натомив ся і був голодний. Фон-Зейн спочатку ходив за ним і все щось бурчав, потім вернув ся до першого прищепленого кнура, довго стояв коло його й уперто дивив ся йому в осоловілі очі. Потім пішов до господи обідати.

ЛНВістник 1914, кн. I.

6

Через який час знов вийшов і пішов до кнура. Той ледві дихав і нічого небачучим поглядом дивився перед себе. Фон-Зейн зрозумів, що кнур пропадає й гукнув кликнути Рафаловича.

— Бачите: пропадає!.. Се ви прищепили йому щось. Треба було компрес!.. А ви що робили?—підступив він до Рафаловича.—Так у мене всі свині виздыхайт! Нащо земство держить ветеринарів? Я, буду в собранії говорити!..—кричав він, круто одвернувшись од Рафаловича.

Той подивився на його товсту, налиту кров'ю шию, на всю незграбну короткогоного одягнену в дороге пальто постать і гострий гнів зневаженої людської гідності спалахнув у його в серці:

— Коли вам не треба ветеринара, коли ви можете самі гоїти свиней компресами, то нащо посилали по мене?

— Я думав, що ви що-небудь понімайт, а ви штрикайт свиней голкою! Ви свиней мені перепортили!.. Я позивати вас буду!.. Павло, запрягай коні й вези його до дому!..—кричав Фон-Зейн.

Рафалович здвигнув плечима:

— Ви, землевласник, земський гласний, уважаєте себе за інтелігентну людину, але розумієте в ветеринарному ділі стільки ж, як ваш Павло, а поводитесь з земським служачим так, як Павло не дозволить собі.

— Він мене ще вчить буде?! Геть з мого двору!! Щоб і духу не було!! Я напишу в управу!..

Рафаловичови хотіло ся ухопити його за гамалика й шпурнути на землю, але він здержав себе.

— Добре. Я те ж напишу в управу, як ви цїните роботу й поводитесь з земськими служачими—сказав він, і пішов до воріт.

— Роботу!.. Свиней потруїв... роботу!..—кричав Фон-Зейн, дивлячись йому в слід.—За сю роботу ноги поперебивать!..

VI.

Рафалович їхав до дому. Мовчазний Павло поганяв коней, а сувора осіння ніч заходила навкруги з степу, похмуро дивилася з важних, налитих оловом, хмар і сердито про щось бубонїла, кидаючи в подорожних холодним дощем.

„Ось воно жите—справжнє, дійсне жите, а не мрії, не ілюзії. Ось вона праця на користь людям, той високий подвиг, на який збирали ся йти як на якесь урочисте свято, щоб душу свою віддати їй! — думав Рафалович.—Свиней панських гоїти, мужичих шкап стріляти!.. Віддавати свою працю, душу свою, під ноги всякій одягненій в пошите з аглицького драпу пальто тварі!.. Ні, далі так не буде! Не може так бути“!..

Гнів клетотів у грудях і кров, як коваль молотом по ковадлу, била в висках. Не чув холоду, не помічав дощу, що обступив тепер однією водяною спиною з усіх боків нещасну бричку з кіньми й сідоками і йшов за нею невідступно, нерозлучно.

„Яка фатальна помилка і яка болюча образа: плекати в душі високі думки, й гріти в серці великі почуття, знати, що жите даєть ся людині тільки один єдиний раз і вибрати собі професію—ветеринара!.. І що саме головне—свідомо піти в сю яму, свідомо кинути в неї свою душу і думати, довго-довго думати, що так і слід було робити, що немає брудної й гидкої праці, раз вона робить ся на користь свого народа. Що ж се таке, як не засліпленне, не безумство? Поет, людина артистичної вдачі й високих настроїв—бабраєть ся в смердячій свинарці... Але, майте на увазі, „на користь свого народа“, пригніченого запамороченого українського народа! Ха-ха-ха!.. Навіть не українського, й не пригніченого, а вигодованого, випеченого німецького... на користь Фон-Зейнів! Тьху!..“

Рафалович плюнув у водяну сітку й підняв мокрий комір пальта.

„Дурень, запаморочений вязкими, липучими теоріями, дурень. Всю красу світа, всю радість життя, всю осолоду творчости кинув у фон-зейновську засмічену свинарку“.

Сморід її ще й досі мучить його, немов гніздить ся в його носовій камері.

— Тьху!..

Плюнув ще раз і здригнув ся з холоду: одежа його промокла і вода текла по спині.

„К чорту все, к чорту все!.. Куля в лоб—і більш нічого“...

Хотілось гризти зубами собі руки й плакати. Хотілось ножем зробити решето з Павлової спини, вирізати з грудей його мужиче подле серце і кинути отуди в водяну пітьму, до Фон-Зейнів, до кислооких лідків. Як псам... „На-те, жрїть“!..

Але чому ж Павлове, а не своє власне?..

„Все одно—й своє—„ніжне серце поета“: Ха-ха-ха!..

Я псам

Оддам“...

В думці промайнула Полежаєвська пісня бранця ірокезського. Але Рафалович вигнав її з уяви, мов метелика змахнув рукою.

„Се все, все—дурниці. Треба шукати виходу—з тугою думав він. Треба кинути все разом. Але куди подїтись?..“

VII.

Він замислив ся.

Темно і в душі, і в степу. Перед очима хиталась мокра Павлова спина. Чути, як чмокають в багнюці кінські копита. Пахло мокрою землею, і кінським потом, і мокрою свитою.

Спускались в балку.

Рафалович зрозумів, що до дому ще далеко. Коні йшли тихою напруженою ходою по грузькій низині і спинились.

— Но, но!..—озвав ся сердито Павло.

Борозенна коняка було смикнула бричку, але підручна осталась без руху. Павло прислухав ся. Перед кіньми журчала вода.

Він зліз з передка і пройшов на перед. Там внизу грав чималий потік. Увійшов у його й почав пужалном намацувати дно. Потім вернув ся до коней.

— Що там?—спитав Рафалович.

— Вода.

— Можна переїхати?

— Побачимо.

Павло поліз на передок.

— Та ти ж дивись: може там рів вимило?

— Все одно. Свиной жалко, а людей не жалко!..—з похмурим роздратуванням сказав наймит і підгорнув під себе мокру свиту.—Но!..

Він хльосьнув батоном одну й другу коняку і бричка ринулась у воду. Її кинуло в один бік, потім у другий. Вода разом підскочила під ноги Рафаловичови, а бричку, як ширину по вітру, мов підняло вгору й понесло кудись у бік.

— Но-но!..—байдуже загукав Павло й замахав батоном.

Рафалович не встиг збагнути, що таке робить ся, як колеса брички знов стали на ґрунт і вона помалу вибралась на берег. Тепер з неї текла вода, мов з розсохлої бочки. Павло тронув коней.

— Ну, а що було б, коли б нас з кіньми знесло водою?—спитав Рафалович, здивований мовчазним спокоєм свого неговірного візника.

— Що було б, те й було б,—буркнув той.—Все одно.

— Як се все одно? Зараз ми сидимо в бричці, а то б нас водою несло по яру...

— А що ж, може й несло б. Хіба вони пожаліють?..

В голосі його почулось щось гостре, холодне, мов добре наточений ніж.

— Хто?

— Оті пани, оті Фон-Зейни!.. Свиной йому жалко, а людей,

га-га-га!..—дико зареготав ся Павло, мов разом одчинилось якесь велике жерело й звідти полилась бурхлива каламутна вода.— А людей...

Він не договорив і замовк.

Але Рафалович зрозумів його. До кінця дороги вони не перемовились більше ні словом.

Те, що сказав Павло, дало новий напрямок думкам Рафаловича, одірвало їх од власного горя й підняло над туман і мряку, які панували в його душі.

Додому Рафалович приїхав з готовим рішенням.

VIII.

Після дощу і темряви у хаті було тепло, ясно й затишно. Немов вернув ся з далекого чужого краю.

Теплі Ларисині руки допомогли йому переодягтись, обсушили чистим рушником його кучеряве волосе.

— Тебе не морозить? Чого ти такий похмурий і мовчазний?

— Так.

Жінчині руки дотрогувались до його голого тіла, але не викликали ніякого почуття.

— А все таки я боюсь, щоб ти не застудив ся...

Він мовчав.

Не хотілось зараз розказувати, як ображено його, і що він надумав. Знав, що жінка не згодить ся з ним, а він зараз не має стільки енергії, щоб переконати її. І жалко було сказати, що ось він з тепла й світу хоче кинути і себе й сімю в холодну ніч нового невідомого життя. Бо те, що він надумав, не обіщало нічого гарного, принаймні на перший час.

— А у Талі жар. І голова болить ..

— А горло дивилась?

— Ні. Я не вмію. Поглянь сам.

Пішов, поглянув.

Очевидячки повинна була бути ангіна.

— Нічого. Не треба пускати на двір.

— І так не пускаю; ні в чому. Виросла з одежі, а нової нема.

Рафалович мовчав. Слова жінки здавались йому докором, хоч вона й не думала докоряти. Пішов і ліг в убогому „кабинеті“ на стару обідрану канапу і лежав у пітьмі.

Що робити і як бути?.. Немає сили жити далі так, як жили, і немає виходу до життя кращого. Те, що здавалось годину назад таким простим і певним, тепер стало фантастичним жартом, виствором хворої уяви.

Але невже так-таки й загинути тут?

Дивився у п'ятьму, ждучи з її нетрів відповіді. Дарма, п'ятьма зоставалась п'ятьмою. Закрив очі і лежав, мов труп. Серце важко й нерівно билось у грудях, а в висках уїдливо стукала кров. Мружили в очах і пливли світляні кола й зірки. Вередувала за стіною хвора Таля і торохтіла в залі машина. То Лариса шила з коленкору сорочки дітям.

Почав було забуватись.

Але з п'ятьми випливав червоний напружений гамалик фон-Зейна... хворий кнур дивився білими мертвими очима... Хиталась мокра спина в світлі. Бубонів дощ.

Де?

Хіба не однаково: чи там, у степу, чи тут, за стіною?..

Нікуди податись і неможна zostатись тут.

IX.

Підвівся з канапи, пішов у залю. Лариса, зібравшись в клубочок, хутко вертіла машину. Торохтіла абажуром лампа й шелестів дешевий цупкий коленкор.

— Лоро...— несподівано для себе сказав Рафалович і почув, що він уже не спинить ся.— Я кидаю службу!

Лариса не зразу одірвалася од машини, мов слова чоловіка не дійшли до її свідомості. Але потім поклала руку на блискуче колесо машини і хутко обернулася до його.

— Що?

— Я кидаю службу!

Очі її разом розширилися з ляку і тонкі риси обличчя стурбовано засвітилися внутрішнім світлом.

— Як же?

— А так. Їду в Київ...

— Чого?

Рафалович спалахнув: йому здавалось образою, що вона стільки років живе з ним і не знає його душі, його думок і надій.

— Як ти можеш питати мене: чого? Жити!.. Хіба ти не бачиш, що я тут гину, гину як нікому непотрібна стара собака!..

Рука Лариси упала з колеса на коліно.

Чув, що говорить не так, як треба, й не те, що слід, і се дратувало його ще більше.

— Годі віддавати себе в жертву тим, що навіть і не думають, що тут єсть жертва, що тут людська душа міняється на молоко, на м'ясо, на аршини паршивого коленкору!..

Лариса піднялась з стільця.

— Що з тобою, Вікторе? Що ти кажеш?

— Я кажу, що кінець... Годі!.. Я ще хочу жити, я ще не вмер!.. Нехай умре Рафалович-ветеринар, але я не позволю умерти Рафаловичови-поетови, письменникови!..

— Вікторе, хто ж того хоче!.. Що з тобою, скажи?..

Підійшла, взяла теплою рукою його суху й холодну руку. Але він одвернув лице од неї. Викручував руку і кидав, хапаючись і збиваючись, гнівні й гарячі слова. Мов бив молотом по каменю... Мов боючись, що не встигне викинути їх, ті пекучі слова, з душі своєї.

Годі! Він не хоче жити тільки для сім'ї. Не хоче барбатить в пелюшках. Не хоче бути рабом жінчини, яка не цінить в йому душі його, душі... Не хоче, щоб його гнали, як пса, з двора всякі кретини, оті фон-Зейни. Не хоче, щоб його викликали в управу й виговоряли, як молокососови якому! Не хоче служити кислооким ідіотам, потопати в рівчаках, мокнути на дощі, стріляти сапатах падлюк... Він сам собі пустить кулю в лоб...

Лариса держала його холодну тремтячу руку, мов боючись випустить її й тяглась до його всією істотою, безмовним пориванням силкуючись перепинити потік його гірких слів, затулити рану, з якої бив бурхливий потік горячої крові.

І враз його голова упала на її хисткі плечі і він забився й затремтів з ридання.

X.

В вагоні душно й тісно. Нечисте повітря робить голову важкою й тупою і нічим гаразд дихати.

І не можна заснути, бо немає місця, а спати сидючи Рафалович не міг.

Він вийшов на площадку.

За тиждень, що минув з того дня, коли він їздив до фон-Зейна, погода зовсім змінилась. Подули холодні вітри і землю, розмиту, ростоптану й розбиту, скували морози. Зривався сніг, але у його не було сили зачепитись за мерзлу землю і стурбованими хвилями він позабігав у балки й яри, заліг і затаївся по рілях.

Було темно й холодно.

Рафалович взяв за перила і стояв, хитаючись і підкидаючись то в один, то в другий бік. Він нічого не бачив окрім сивої пелени степу та огнистих полос, які, летючи, рисували на темря-

ві неба іскри з паровоза. Не хотілось ні об чім думати і при-
томлені й заколисані дорогою бажання спали в глибу душі. Все
пережито й передумано. Зосталось ждати того, що буде.

Але що буде?

Як не старався він уявити будучину більш-менш конкретно,
вона не давалась його уяві. Та він мало й вірив у неї. З того,
що знав сам і що говорив Ларисі сі дні і що затаїв од неї; з то-
го, що говорила вона, коли зважували замір кинути службу і їха-
ти в Київ,—він був певен, що тільки щасливий випадок може да-
ти йому спроможність забезпечити собі з сімєю в Києві притулок
і шмат хліба. Про що небудь більше він і не марив.

Та й їхав тепер, не кинувши службу в земстві, а тільки взяв-
ши отпуск. На сьому настояла Лариса. Було б злочином, знаючи
умовини літературної праці й свої сили і здібности, кинутись на
осліп в невідоме.

Холодно. Мерзнуть руки і ноги.

„Так і Толстой тікав од старого життя...“

Згадалась незабутня трагедія на беззвітній степовій станції.
Стислось болем і турботою серце.

„Коли й мені буде така вдача, то зараз з мого боку буде
будка“.

Стеріг летючу пільму... Нічого нема...

Щось немов майнуло огнем ззаду, по той бік.

„Там...“

XI.

Але серце не вірило. Йому здавалось, що не буде ніякої вда-
чі й не може навіть бути.

Чому?

Не було певної відповіді, але було тоскно й невесело. Гніти-
ли якісь передчуття.

А перед очима летіла, не спиняючись, сіра безвість ночі—хо-
лодна й чужа. Нічого не можна було розібрати в ній. І тільки на-
тугою уяви Рафалович ловив у пільмі мінливі лінії степових крає-
видів. Степ і степ... Рідна пустиня непривітна... Рідний край...

І серце помалу розгорялось якимсь давно не чуваним теплим
і горячим, ще неотямленим, чуттем. Воно ростікалось по темних без-
межних просторах. Шукало одгуків собі... І не знаходило... І голо-
сною струною дзвеніла стурбована душа...

„О, краю темний і безпритульний! Холодний ти й суворий!..
Лежиш ти, повитий безпросвітною турботою про кусок хліба на-

сушного, про оберемок соломи в ніч холодну, про шмат кізяку нікчемного. Хіба тобі збирати й охороняти добра свої, таланти й здібности синів твоїх? Тобі виходити між братів своїх на велич-не свято розуму, на бенкет духу людського—в обшарпаній свитині, в закаляних чоботях репаних?..

Бідний, бідний, краю безпритульний!.. Немає в мене ні краплі злости проти тебе. Немає в мене ні жодного слова докору тобі. Вирвав би я з грудей серце своє і підніс би його над головою і держав його високо-високо, щоб світило воно тобі в отсій темряві віки і віки!.. Нічого мені не треба від тебе, тільки хоч далекого, ледві чутного одгуку на поривання мої й братів моїх, тільки дружнього тремтіння серця твого—хоч раз, хоч єдиний раз за все життя моє. Я буду щасливий!“

Темрява летіла і пливла по боках, вгорі і всюди. І в ній золотими дротами вились і гасли блискучі іскри. Хвилинні мешканці її.

Одні згорали, засвічувались другі і, тріумфуючи, прорізували ніч. І ще... і ще...

„Ні, темряво, ти не всевладна. Ні, ноче, ти не вічна!..“—думав Рафалович.

XII.

Київ здав ся Рафаловичови після Баюровки, де довелося просидіти йому безвиїздно п'ять літ, холодним і замкнутим в своїх турботах, навіть ворожим. Але коли він попав у старий і довгий флігель де-сь близько вже до краю місця, коли побачив знайомих і любих йому по давніх літературних зв'язках людей—останніх ветеранів з так званої в їхньому колі „когорти баглаїв“, на його повіяло теплом і світом.

Зтриманий і навіть боязкий у зносинах з чужими людьми, Рафалович тут почував себе мов серед рідної сім'ї і зразу увійшов в курс літературного життя. Він бачив людей, які жили літературною працею. Бачив, що вони й зараз, як і раніш, мають мало, навіть дуже мало, з неї хліба й утіхи собі, але не міг не помітити, що та праця для них є справжнім стимулом їх існування. Поза колом літературних інтересів у них мало чого єсть такого, що більш-менш глибоко цікавить їх. І одночасно не міг не помітити, що вони немов помічені таємним знаком людей, призначених на страту. Він дивив ся на них і вони здавались йому вільними жертвами взятого на себе важкого, хоч і почесного, обов'язку. Він не міг визволити ся від сього вражіння.

І коли Рафалович сидів і слухав їх, відповідав на запитання про жите і настрій людности в провінції, і бачив, як вони відносять ся до сього, то почував себе зайвою між ними, людиною, яка задумала при їх допомозі зробити щось негарне й навіть неморальне. Здавав ся сам собі ділетантом, людиною несподіваних і хвилинних емоцій і настроїв серед певних у собі і в своїй діяльності людей. Згадалась минула ніч у вагоні. І йому стало гостро соромно за своє недавнє пориваннє там у степу, на площадці вагона. Смішним і надуманим показав ся тепер йому образ людини з палаючим серцем в піднятій руці. І соромно було сказати, чого він приїхав сюди, як соромно показувати людям свої злидні, псувати настрій своїми турботами. Бо він чув, що віддатись тій самій праці так, як й віддались вони, увійти в неї з головою, одрізати для себе всі ходи назад і кудись в другі місця, він не може. Не має в собі такої єдности душі, незломности стремління.

— Тепер ми на певному шляху,—говорив, ходячи по великій з низькою стелею кімнаті, Олександрович.—Утиски zostались утисками, але відношеннє людскости до нашої справи не те. Наша свідома інтелігенція зростає і в шир і в глиб... Поширюєть ся коло робітників... Можна працювати і треба працювати.

Він похитував на ходу гарно сформованою головою з блідим високим чолом і очі його розгорялись потаємним огнем.

— Найголовнїйше,—додавав товстенький і експансивний Дударевський, тарабанячи пухкими пальцями по столу,—молодь. Тепер по всіх вищих школах ширить ся українство. Колісниця наша зійшла з мертвого пункту й посунулась. Тепер піде вже по інерції...

— Але шкода, що в самому Києві так розбивають ся наші літературні і громадські сили,—завважив несміливо Рафалович і почервонів.—Мені здаєть ся, що могло б бути більше єдности... Може я здалека помиляюсь...

— То правда. У нас по давній приказці де два Українці, там три думки,—осміхнувшись очима, сказав Олександрович.—Але се ж доказ, що ми живемо, не застигаємо на чомусь одному. Диференціяція така потрібна навіть. Хоч може й не в такій мірі.

Рафалович сидів, розмовляв і слухав, що говорили Олександрович і Дударевський, і нудив ся своєю думкою: як сказати їм, з якою метою він приїхав до Києва? Як предложити себе на спільну працю, коли вона й їх „призначених“, ледві годує. Виходить увірвати й собі шмат хліба у них?... Бо ресурси ж преси відомі.

Порішив не говорити нічого, поки що. Посидів трохи, попрощав ся й пішов.

Куди?..

Однаково, куди не йти. Ходив по шумних, повних вечірньої метушні, вулицях й колихав у душі самоту. Знав, що не стріне нікого знайомого. Дивився на освітлені й оздоблені дорогим крамом вікна і почував, що все, що він бачить, чуже і не досягне для його. Спинився коло вікна з розкішною білизною і пригадав диточі сорочки з цукрого коленкору, що шила тоді Лариса.

Що то вони роблять там, у Баюровці?..

Що думає Лариса?..

Зітхнув і пішов далі. А все ж таки щось робити треба.

ХІІІ.

Другого дня він сидів у кабінеті редактора й видавця газети „Січ Запорозьська“, Пимоненка.

— А я таки на вас зуб маю, — говорив він лагідно й поважно, певний сам у собі і в відповідальності й поважності праці, яку взяв на себе й несе, не взираючи ні на які перешкоди. — Чого ви в останній час нічого не даєте газеті? Правда, ми дорого не можемо оплачувати літературної праці, а все ж таки... Зараз дефіцити ще великі. Самому важко вести діло. Коли б ще хто... Єсть же багаті люде у нас на Україні.

Рафалович слухав і боявся заїкнутись, чого він приїхав до Києва й прийшов сюди. Коли при платі по копійці за рядок газета дає дефіцити, то яким дурнем треба бути, щоб сподіватись з роботи в її прогородувати себе й сімю. І якої кольосальної праці треба, щоб вибити з копійки хоч тисячу рублів. Аж мороз пішов поза шкурою... Чи може просто обернутись в паразита й залізти в кешеню видавця: доплачує на видання кільканадцять тисяч, доплатить й ще одну яку зайву?.

Але Рафалович при одній сій думці почервонів і щоб полагодити ніяковість, сказав:

— Вибачте, але, що не кажіть, суховата й дуже... коректна „Січ Запорозьська“. Коли б вона була трохи цікавіша, жвавіша, талановитіша, вона більше б поширилась і оплачувала б видатки.

— Знаю й давно бачу... Талановитих людей треба б... А їх у нас мало. Та й ті цураються газетної праці.

— Юмориста б гарного...

— От, от... я вже казав: „Дайте мені юмориста: пів коня... Чи то пак — пів царства дам за юмориста!“

Пимоненко весело засміявся.

— Що ж і за пів коня не знаходить ся?..

— Нема! Чистий сором: уславлена юмором нація українська не має юмориста. Ні одного.

— Ви пошукайте.

— Шукали. Хоч експедицію виряжай!..

Посміялись, погмоніли й Рафалович почув, що треба йти, став прощатись.

— Я ж сподіваюсь, що ви пришлете до газети щось з белетристики. А може й поезії.

— З белетристики пришлю, а з поезії не обіщаю, — сказав Рафалович, одягаючись і пронятий ще не погаслим бадьорим настроєм.

— Чому?

Рафалович замняв ся, держучи в руках шапку.

— Бачите: мені здасть ся, що... для поезії немає місця в газеті...

— А другі ж поети наші друкують?..

— Не знаю... то їх діло. А я не можу... Дописи з Галичини й Буковини, рецензії на „Пана Штукаревича“ і „Панну Штукарку“ — і поезії... Згодьтесь, що сусідство не „теє-то, як його“!

— Можна в другому місці друкувати.

— Ні, не варт.

— Школа. Газета дає популярність.

— Я не шукаю її.

— Се помилка.

— Може...

— Шкода, шкода, — говорив Пимоненко і в голосі його Рафаловичови почулась образа.

XIV.

„От тобі й маєш — думав Рафалович, спускаючись по східцях. — Замість того, щоб знайти собі в редакції притулок, образив видавця. І так, зовсім несподівано, рікошетом, карамбольшом. Нащо було казати, що „Січ Запорозьська“ суха й не цікава... Ех, простота простацька, чуприна чумацька!.. Мало тебе за-молоду мняли!..“

Рафалович тепер внутрішнім чуттем уже сказав собі, що нічого не вийде з його шукань у Києві і йому стало навіть весело. Дивив ся з гори сам на себе і сміяв ся: „Розігнав ся з ополоником до чужого казана з кашою!..“

І дивно — він почував себе зараз вільним, нікому нічого не винним. Гніт спав з душі. „Хочу — дам, хочу — не дам. Хочу — співатиму, хочу — ні“.

Він почував себе художником, поетом, яких на вулиці не зустрінеш. І йому навіть було дивно: як він раніш не задовольнявся тільки процесом творчості і тим, що люде тямущі бачили в йому поета, і ще хотів хліба їсти з свого високого дару! „Хотів, щоб муза борщі варила... під однією стріхою з панами Штукаревичами!“

Йшов по вулиці і ловив по хлопячому губами пахучі сніжинки, що, мов граючись з ним, били його в чоло, очі і в ніс... заплутувались у бороду й залазили в уші. Дивився на обліплених снігом людей. Зустрівся очима з молодою і вродливою панночкою у білій шапці і синій сукні, і сказав їй поглядом, що вона гарна і що він любить її. І вона йому кинула палючу світляну квіточку зпід запорошених снігом вій...

Бігли вагони трамваю. Похитуючись на товстих шинах, мов на хвилях і коротко й відрубно трублячи, пливли автомобілі. І йшов сніг. Сніг...

Чудовий білий сніг. Чистий, ласкавий і безтурботний.

XV.

За три дні обійшов Рафалович редакції часописів і деякі видавництва. Тепер він ходив просто як гість. Дивився, розмовляв і постерігав. З ясними очима і теплою душею.

Бо крига, яка сковувала його серце, рсстала.

Він бачив, що люде — ті з голодухи, ті з самолюбства, другі з того, що молода сила випираєть ся з них і шукає, де б принести себе в жертву, треті просто „за компанію“, щоб не відстати від інших, а ще інші з ширим сердешним захопленням і вірою що те, що вони роблять, — велике й єдине потрібне в наш час на нашій землі, — будують, руйнують, воюють з млинами, і мучать ся, і страждають, і празнують перемогу, і носять жалобу — на показ усім і потай — в серці. Бачив, що жите, многолике і ріжнobarвне, тече і застоюєть ся в плесах, хвилюєть ся, блищить, береть ся паром і розвіваєть ся в повітря, йде в глиб землі.

І йому було приємно те все постерегати і знати, що він нічим не обмежений і ні з ким не звязаний мертвим зашморгом обовязку, залізною рихвою повинности. Поет і художник, він обгортав їх усіх своїм поглядом і дивив ся на них, як Бог: „Всі ви мої, бо всі увіходите в мою свідомість“. І не було в йому ні злоби, ні зависти, ні жалю, ні печалі.

І коли його спитали в редакції журналу „Рідне Коваadlo“, якої він думки про „нашого геніяльного поета“ Курдюка, то він просто, без іронії і задньої думки сказав:

— Аероплян.

— Як так! — здивовано спитали його.

— А так. Летить аероплян і здалека подумаш: який великий, могутній і вільний птах! Підлетить ближче, бачиш: машина... Торохтить, мов молотилка і молотить над голсами у нас... повітре. І вся сила його, увесь так сказати пафос — у бензині. Есть бензин, — може летіти аероплян, навіть сторч головою. Однаково молотитиме повітре... А нема — падає, мов дровеняка. По мойому Курдюк — ритор. Коли не цілком, то ритор в його істоті як земський начальник на селі: все підвладне йому.

Співробітники „Ковадла“ сміялись, але в очах їх тремтіла образа й думка: „Завидьки беруть“.

Рафалович все бачив і розумів і йому не було жалко, що він сказав їм свою думку. Говорити щось инше було б політично, але не чесно. Звичайно, перед своїм художнім „я“. І нікому він не заздрив. „Нехай і про мене говорять те, що думають. Се їх право“ — міркував він.

Побував і у „ворога української літератури“, сердито-добродушного дідуса. Послухав його бурчання на неольогізми, галицизми й небажання письменників обмежитись лексіконом „серця України“ — Уманьщини.

Побалакав з ним. Де з чим згодив ся, де з чим не згодив ся. Обняв його любязно душею, притис в думці до серця: „Бо се ж минуле наше“. І пішов.

Ходив по городу й думав і дивив ся.

Підрахував скільки в його осталося грошей, зайшов у магазин і купив флякон дорогих духів. Яких тільки міг — гарних.

Подарунок Ларисі.

Тепер грошей зайвих уже не zostавалось ні копійки.

Порішив: завтра вранці поїде до дому, в Баюровку.

XVI.

Звук, коли покидав яке село чи город, на останку піти на саме краще місце в тому селі, або городі. Перестояти там, передумати останні думки. Попрощатись.

Тепер пішов на Володимирську горку.

І сьогодні в день йшов сніг. І зараз поодинокі сніжинки спускались з неба й мов давні знайомі торкали його в плечі.

А він йшов і думав: „Любі мої, милі і тут ви знайшли мене! Та й я ж не забув вас. Памятаю з далекого дитинства. З рідних гір і лісів, з села мого беззвітного...“

Захід сонця палав холодним жаром, а з Задніпров'я заходила сиза мла ночі, і воно мов замислилось і застигло.

Синів холодним оловом внизу Дніпро й широкою дорогою слав ся туди, де за горами й за долами жевріли велетенські купи багаття й палав німий жар.

А ззаду і боків і внизу гремів і стогнав город. Мов яке зачароване коло. Тільки далеке й широке.

Рафалович стояв на шпилі, на чистому ні ким ще нетоптаному снігу, й дивив ся.

„Прощай, прекрасний краю, — говорив у нім внутрішній голос. — Чи доведеть ся знов побачити тебе? Прощай, задумлива Черниговщина, і ти, такий веселий і привітний в літку, а тепер холодний і байдужий, Дніпре! На зорі життя свого я бачив вас, чи побачу ще на заході?..“

Де-далі темніли простори, сизіли гори і сонно скепляв очі позлотисто-рожевий захід. І брав ся помалу синью. І йшов за гори, спускав ся за зубчастою їх граню нижче й нижче.

„Так як моя душа там, в Баюровці“ — думав Рафалович. — Але тепер вона знов горить, мов повна огниста троянда і не погасне, і не завяне. Дух життя прокинувся в ній, творчий і жадібний і широко розкрив свої всевидючі очі. Ввесь світ хоче взяти ними...“

Тихо. У великому городі, серед гамору і метушні — тихо. Чи то тиха душа у Рафаловича?.. Чи то тихо там, у тих просторах?.. Чи то тиша і спокій повили минуле сього города, сеї країни?..

Мовчать далекі гори. Мовчить Дніпро.

Мовчання... мовчання...

„Яке прекрасне ти, мовчання! Яке ти любе душі!“

Он чорніє внизу ще чиясь задумлива постать.

Хтось другий теж стоїть, мовчить і дивить ся, вбірає в душу погасаючі вечірні тони.

„Привіт тобі, мій незнайомий друже!..“

Чорна постать повертаєть ся і дивить ся вгору, туди, де стоїть Рафалович.

„Привіт тобі, брате! Привіт во ім'я вічної великої вроди, привіт во ім'я всеутишающої тиші... тиші природи... тиші душі людської!.. Чуєш?..“

Смеркає. Знов зриваєть ся сніжок. Внизу й по горах загоряють ся огні. Тихі й теплі огні, мов душі стареньких матусь і бабусь... рідних, незлобних.

„Привіт і вам!.. Привіт і вам...“

.....

XVII.

Ніч спустилась, ласкава і всезнающа. І дивить ся в душу Рафаловича. А він вдивляється в неї і тиха усмішка грає на його устах.

„О, яке ти, прекрасне, жите!.. І як важко вийти з тебе... піти у безвість...“

І Рафаловичови жалко: і бідних прижачених „баглаїв“, і багатого й певного в собі Пимоненка, і „геніяльного“ Курдюка... На що він назвав його аеропляном?.. Ніколи не бачив у вічі, не знає душі його й назвав аеропляном. А може та риторика його прокляте? Може вона мучить його, мов хвороба незгоїма?.. Як мучило його самого безлюдде в Баюровці?..

Мороз побіг по спині Рафаловича. Чи від холоду, чи від спогадів про Баюровку?..

Але тепер він не боїть ся її. Там було уцербив ся золотий келих душі його і з його текло і витікало вино життя його. Але тепер немає тої щербини. Міцно зімкнулись золоті вінця і бадьоро грає в них огнисте вино.

Падав сніг. Тепер уже важкий і лапатий...

Рафалович став спускатись з гори.

На зустріч йому йшли по білому полю три чорних фігури. Дві жіночих, одна мужська. І молодий дівочий голос задумливо і мрійно, мов срібна струна, затяг:

По небу... полуночи... ангель летѣль...

Рафалович насторожив ся. Так відповідав його настроєви той голос і спів, ті слова поета...

— Не „летѣль“, а „леталь“ треба,—дурашливо перебив співачку молодий мужський голос.

— А що ж тоді далі буде?—запитала співачка і в голосі її звучали і молодість, і закоханність і ще щось, чому неможна зразу найти імя.

— Що далі? Хіба ви не знаєте?

И носъ безъ платка онъ сморкалъ...

— Борю, як вам не сором! Пфе!..—скрикнули панночки і одхитнулись від студента.

Рафалович саме порівняв ся з ними.

— А що ж, хіба не так? Того от і сніг зараз падає! Ха-ха-ха!.. Се ж ангел, а не хто инший!..

— Пфе!.. Я не хочу.

Студент молодю й безтурботно сміяв ся. Сміялись і панночки. І сміяв ся душею Рафалович—їх молодощам, їх безтурботности, красоті молодого життя.

XVII.

Рафалович заняв у вагоні місце і ходив по перону серед гаміру і метушні часу, коли подорожні так щиро поспішають зайняти найвигодніші й найкращі місця в вагонах. Його штовхали, спиняли, сіпали. А він ходив і відчуваючи на ліктях, плечах і спині удари й стусани, легенькі і делікатні і грубі й нетерплячі згадував, що так само, коли купаєшся в річці і стоїш смирно, дрібна і більша риба підпливає і торкається рильцями до тіла і відчуваєш, немов електричні удари.

— А, ви вже тут!—почув Рафалович знайомий трохи спікуватий голос і побачив, що Дударевський продирається до його поміж наставленими на платформі чемоданами і корзинами.—А я по телефону довідався, що ви сьогодні їдете... Сів на трамвай і сюди... Ви так скоро вибрались із Києва...

— Прожив стільки, на скільки пороху вистачило в порохівниці.

— То у вас мала порохівниця,—засміявся Дударевський.

— Не так мала, як, між нами кажучи, порожня.

— Ну то друга річ. Виходить, що маємо ще один доказ того, що поети наші безгрішні. А ми, знаєте, думали, чи не можна б вас пристроїти у Києві. Тут всетаки, як не як, осередок літературного й громадського життя нашого. Щоб ви на те сказали, коли б ми підшукали вам яку посаду?..

— Посаду?.. А хіба і в Києві кому небудь потрібні ветеринарі?

Рафалович засміявся і глянув на Дударевського великими і ясними очима. Той почервонів, мов справді в чому винний.

— Нам то потрібні поети, а не ветеринарі. Та що ж робити? Наша література молода, а преса й того молодша. Коштів нема ніяких. Хоч який будь великий талант, а з літературної праці у нас поки що не проживе. А тим паче із поезії.

— Голубе, а я думав, що у вас у Києві поетів та письменників золотом підсипають... як квочок: сиди, та курчат виплоджуй. Ні?.. Ветеринарі потрібніші?

— Можна у земстві, або що, посаду підшукати. Все ж таки краще, ніж десь там на селі в глушині жити.

— А як ви думаєте? Га?.. Справді краще?..

Рафалович узяв Дударевського за руку і спинившись, знов глянув йому у вічі.

— Ні, без жартів... Що ви скажете на нашу думку?

ЛНВістник 1914, кн. I.

— Що?.. Памятаєте в писанні сказано: „Дух дише де хоче“... але, безперечно, дихати йому легше, де вільніше.

— Так ви згодні?.. Вчора говорили про се. І Пимоненко... і Олександрович...

— Чому ж би не так...

Уже дзвоник ударив двічі і треба було подаватись у вагон.

— Любий мій! Дякую і вам і всім хто з вами за вашу ласку до мене. Ніколи не забуду її.

Голос Рафаловичів мов надтріснувся і задзвенів.

— Ну, прощайте!.. Прощайте!..—заметушив ся він.

— До побачення!.. До скорого побачення ..—говорив у слід йому Дударевський.

Третій дзвінок... Поїзд, здригнувшись в своїх сугавах, рушив з місця.

Рафалович, стоячи в дверях вагона, зняв шапку.

— Прощайте!.. Спасибі вам!

— Прощайте!.. Дивіть ся ж, я писатиму! Як тільки...

Перон поплив в один край, а поїзд в другий. Поплив назад Дударевський з піднятою рукою... Кинуло клубком диму й пари... Клацнули колеса на зв'язках... І поїзд, як добрий кінь, забрав удила й пішов повною ходою. Гукнули йому на останку щось то-варні вагони і кинулись назад. Туди, де зостав ся Дударевський.

„Прощайте“...

XIX.

Віз у чемодані флякон духів, а в душі якісь складні й неясні почуття. Миготіли думки і мрії.

Пливли і змінювались образи. Під неясний гомін подорожніх, під ритмічне гойданне вагона.

Дух дише, де хоче... Мріють і манять до себе душу прекрасні хребти гір дніпровських... захоплюючи сумом сині далі за-дніпрянські... Сніг... Студент і дві дівчини... Трамваї... Криштальні вікна магазинів... Книгарні... „українські“... Живі і жваві люде, такі любі йому—одні й такі далекі й чужі—другі, всі інші. Гор-род—великий і багатошумний...

Се тут, позаду.

А там?..

Там—безмежні простори... Криті снігом... Проняті весняним промінням... Ніжними ключечками... і зеленими гачками... Покриті чорним ворсистим єдвабом... Одягнені зеленим шовком... Перео-

дягнені у золоті барми і ризи. Чш!..—жайворонок дзвенить... Бе перепел... Дідок кислоокій гострить косу, а шкапина стоїть і киває головою: „Так дїду, так! Ще з того боку... ще з того!..“ Сидять на токах величнї бояре—золоті стоги... Як князї, як велетнї... Сватають Катрусю... Ївгу... Весїлле грають... Несуть на цвинтар дїдка кислоокого... А небо плаче... а небо плаче...

„Чого ти плачеш, небо?“

„Того, що широке і глибоке жите, що повен світ ясний краси нетлінної... Того, що сльози мої обертають ся у перли, у радість життя „безконешного!..“

Дух дише, де хоче. Чи не однаково, де дише?

„Аби дихав, аби дихав...“

XX.

— Жиди, вони хитрі. Коли їм треба крові христїянської, то вже вони добудуть її. Мільона не пожалїють...

— На що вона їм?

— А у мацу? З мацою їдять...

— Не вірю.

— От тобі й раз!.. А давно Ющенка, чи як його... убили?

Швайкою...

— А ви вірите?

— А як же, суд був... Жидам без крові христїянської ніяк не можна...

Хто се каже? З чиїх уст виходять ті слова?

Велика руда смушева шапка... — Некритий, заяложений кожух... Великі чоботи і малі підсліпуваті очі.

Чи вони що бачуть?

Чи світ входить в них через оті щілини?

— А що ж вони в мацу клали, коли й христїян не було? — питає Рафалович.

— Як се не було?..—щілини становлять ся проти Рафаловича й хитро сміють ся.—Не було такого часу, щоб христїян не було. І Адама під хрестом поховано... Бачили на хрестах у церкві?...

„Дух дише, де хоче...“

А що ж коли він не хоче дихати? А що коли, він не може дихати?

„Може. Тільки треба сприяти подуву його“...

„Де і як?“

„Скрїзь і всюди“.

І Рафалович цілу годину балакає з щілисто-оким кожухом і

таки переконав його, що жиди не кладуть у мацу крові християнської.

А може й не переконав?...

Бо вузькі щілини у кожуха й не видно дна в їх.

Може і немає його?..

Хто знає...

XXI.

Дихав і віяв дух народній по всій Україні, по всіх межах її. Творив жите і руйнував його... І тепер дише й руйнує... і знов творить...

Згадав ся Київ... Золоті ворота... Лавра...

„Гори Київські, багато ви бачили і знаєте! Вся, вся історія народа нашого відбулась на вас!..“

А сі поля, а сі лощини і горби, хіба не знають? А ті кожухи й чоботи—хіба не творять свого діла, свого життя?..

Пливуть за вікнами білі злегка помережані поля. Мелькають часом у солом'яних шапках хати й клуні... Стоять у інеї ліси і садки...

Все любе, дороге... Все рідне... І весело на душі, і тепло в серці.

„Будемо жити і будемо творити... Облетимо всю Україну, обгорнемо, обхопимо її духом і одягнемо її в перли і алмази... як оті дерева. Нехай горить і красується!.. Своєю красою, своєю вродою!..“.

Далеко одійшли туга і скорбота, що гнітили душу Рафаловича в Баюровці. Ще далі одійшов той... Чорний.

Ніколи вже він не приступить.

„Хто дає, той богач... Тому нічого журитись... Ах, як гарно, як весело, яке щастє—яка радість давати дюдям і нічого, нічого не брати від них!.. Се ж воля, се же влада—королівська, царська!..“.

Рафалович чує, що він дасть багато... Обдарує, врядить свою Царівну в дороге каміння. Постелить їй килимом квітчастим свою душу:

„— Осана!.. Гряди, гряди, Царівно моя!“

„— Хто ж вона? Імя її?“

„— Не знаєте?.. А хіба я знаю?“

Пливли і слались рідні простори... Все ті самі і все другі... Все ті самі і все інші... І співала, співала душа...

Душа поета.

З. КУЗЕЛЯ.

Галичина і Буковина в світлі переписи з 31 грудня 1910.

Vorläufige Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern (Statistische Monatschrift 1911, XXXVII, стор. 209—245).

Заким буде нагода обговорити докладніші висліди переписи з 1910 р., які не так скоро будуть в цілості оголошені та заким дочекаємося звичайно сильно припізненого спису громад (Gemeindelexikon) для Галичини, належить спинити ся над деякими загальними датоми, що появили ся в урядовій дорозі як тимчасові висліди переписи. Тимчасові висліди мають зарадити бракові скорих зіставлень найважніших дат переписи і укладають ся від 1890 року при помочи окремих формулярів, що виповнюють ся політичними урядами зараз по переведенню статистики і вже в половині лютого стоять до диспозиції статистичної комісії у Відні. Таким чином уже в марті 1911 року можна було мати що важливіші дати загальної переписи і порівняти їх з вислідами попередніх статистик.

Тимчасові зіставлення уложені після судових і політичних повітів і подають цифри про число людности поодиноких громад з населенням висше 2000, судових і політичних громад та коронних країв, і дати про число домів і мешкальних партій.

До тих статистичних зіставлень, які ще можуть бути в подробицях змінені по укінченню статистичних обрахунків і перевірненню цілого статистичного матеріалу, додали видавці покійний президент центральної статистичної комісії др. Є. Мішлер і надв. секретар др. В. Геке (Неске) окремі вступні уваги, в яких поробили деякі висновки при помочи порівняного матеріалу з попередніх переписей.

Із тих зіставлень і уваг ми вибираємо усе, що може мати інтерес для Українців, а в деяких разях також для Галичини, Буковини і інших країв австрійської корони.

В 1910 році було в Австрії 33 міста з окремим статутом, 373 староства, 929 судових повітів і 28,876 громад та двірських обшарів (докладніше 23,354 громад та 5,522 двірських обшарів). В порівнанню з 1900 р. прибуло 26 староств, 14 судових повітів і 72 громади: число міст з окремим статутом полишило ся незмінне (від 1890 р.). Найбільше староств і судів прибуло в Чехах (8,5), значно менше в Галичині (3,2), Горішній Австрії (2,0), Стирії (2,0), Побережю (2,0), Тиролю

(2,0), Моравії (2,2) і на Буковині (2,2), а в Долішній Австрії, Сольногороді, Каринтії не було ніяких змін. Галичина і Буковина щойно в останніх часах дочекалися деяких улекшень в адміністрації і судівництві. Аж до 1890 р. мала Галичина тільки 74 староства і 177 судових повітів: щойно в 1900 р. прибуло 4 староства і 7 судів, а се число збільшилося до нині о 3 староства (останнє відкрите 1 січня 1911 р. в Сколім) і 2 повітові суди. Сей приріст дуже повільний і не відповідає ані трохи числови людности і кількості полагоджуваних справ. За цілих 41 літ зросло число староств в Австрії о 49, а в Галичині лише о 7, хоча в Галичині мешкає мало що не 4 частини усеї австрійської людности. Так само і що до судів: австрійські краї дістали за останніх 40 літ 51 судів, Галичина знов тільки 9. Се покривдження виявить ся найкраще, коли обчислимо, на кілько людей випадає одно староство та один повітовий суд в Австрії загалом, і приміром в Горішній Австрії, а кілько в нашім краю. І так одно староство випадає в цілій Австрії на 76.562 душ, в Горішній Австрії лише на 60.904 душ, а в Галичині аж на 99.038 душ: один повітовий суд припадає в цілій Австрії на 30.758 мешканців, в Горішній Австрії тільки на 18.536 мешк., а в Галичині щойно на 43.140. Сі цифри так вимовні, що до них не треба дальших пояснень. На Буковині приріст нових урядів процентово більший; за 40 літ прибуло на Буковині 3 староства і 4 суди на загальне число 11 і 19, і тому покривдження трохи зменшилося: староство має тут пересічно 72.851 мешканців а суд 42.282.

Переходячи до головних зіставлень числа людности, помешкань і мешкальних партій, треба замітити, що всі ті числа зазнали приросту. Число домів зросло з 3.584.263 в 1900 р. на 3.879.958 о 295.695 або о 8.2%; число мешкальних партій з 5.553.006 на 6.100.535 о 547.529 або о 9.9%, а число людности з 26.150.708 на 28.567.898 о 2.417.190 або о 9.2%. Однак сей приріст доволі нерівномірний зміняв ся значно за протяг останніх 40 літ, то побільшаючись то зменшаючись: досить стало зазначується лише приріст домів до мешкання. І так виносив приріст:

	1869—1880			1880—1890			1890—1900			1900—1910		
	В чис- лах.	В %	Пе- рес. на р.	В чис- лах.	В %	Пе- рес. на р.	В чис- лах.	В %	Пе- рес. на р.	В чис- лах.	В %	Пе- рес. на р.
Мешкальних домів . . .	260.543	9.0	0.82	191.848	6.1	0.61	244.513	7.3	0.73	295.695	8.2	0.82
Мешкальних партій . . .	305.371	6.9	0.63	269.381	5.7	0.57	523.087	10.4	1.04	547.529	9.9	0.99
Присутної людности	1.749.264	8.6	0.78	1.751.169	7.9	0.79	2.255.295	9.4	0.94	2.417.190	9.2	9.92

Як уже висше згадувало ся, мали австрійські краї з кінцем 1910 року 3.879.958 мешкальних будинків: з того припадало 1.251.109 до- мів на Галичину і 158.918 на Буковину. Галичина і Буковина виказала доволі значний будівельний рух, який, подібно як і давніших лїт, зав- сїди стояв висше пересїчної для австрійських країв. І так мала Гали- чина в 1869 р. 855.949 мешкальних домів, в 1880 р. 959.852, в 1890 р. 1.034.404, в 1900 р. 1.131.883 а в 1910 р. 1.251.139 будинків до мешкання, і виказала в 1880 р. числовий приріст 103.903 або в порів- нанню з 1869 р. 12.1% приросту при загальноавстрійській пересїчній + 9.0%, в 1890 році числовий приріст + 74.552 або в порівнанню з 1880 роком + 7.8% приросту при загальноавстрійській пересїчній + 6.1%, в 1900 році числовий приріст + 97.479 або проти 1890 р. + 9.4% при загальноавстрійськїм прирості + 7.3% і вкінці в 1910 р. числовий приріст + 119.256 або + 10.5% проти 1900 року (австрій- ська пересїчна + 8.2%). Що до приросту будинків на мешкання зай- мала і займає Галичина від давна одно з перших місць і йде звичайно в четвертім або 5 рядї по Трієсті, Істрії, Буковині, а давнійше ще й по Дальмації (1880—4 місце, 1890—5 місце, 1900—4 місце, 1910—5 місце по Трієсті, Істрії, Шлезку і Буковині). Галичина належить отже до тих австрійських країв, в котрих будівельний рух зростає досить сильно і віщує гарні надії (1880 + 12.1%, 1890 + 7.8%, 1900 + 9.4%, 1910 + 10.5%), з того погляду Галичина представляє ся кориснійше ніж Буковина, що вправді виказує сильний будівельний рух (1869 98.096, 1880 113.784, 1890 128.088, 1900 142.933, 1910 158.918), одначе стало з кожним десятилітєм слабший: в 1880 р. виносив приріст меш- кальних домів на Буковині проти 1869 р. + 16%, в 1890 р. проти 1880 р. + 12.6%, в 1900 р. проти 1890 р. + 11.6%, а в 1910 р. проти 1900 р. вже йно + 11.2%.

Дотеперішні дати виказують далї, що число мешкальних партій, що припадають на один мешкальний будинок, зростає в пересїчній для цілої Австрії, як доказ густїйшого заселення, інтензивнійшого будівельного руху і більшого скупчення або і розрівнення мешканців. Сей приріст особливо слїдний в торговельних і промислових краях як приміром у Долїшній Австрії і Трієсті. Коли в цілій Австрії припадало пересїчно на один дїм в 1869 р. 1.54 мешкальних партій, в 1880 р. 1.51, в 1890 р. 1.50, в 1900 р. 1.55 а в 1910 р. 1.57, то в Долїшній Австрії в тїм самїм часї виходило на один мешкальний дїм 2.2, 2.5, 2.7, 3.0, зглядно 3.2 партій. Лише Галичина і Буковина (та й ще Дальмація) спинювали загальноавстрійський приріст, бо замість приросту виказували упадок з 1.4 на 1.3 в Галичині і з 1.2 на 1.1 на Буковині. Те саме

слідно і в числі мешканців, припадаючих пересічно на 1 мешкальний будинок. В Австрії ся пересічна піднесла ся поволи з 7.03 на 7.36 (в 1910 р.), в Чехах з 7.9 на 8.2, в Сольногороді з 6.7 на 7, в Долішній Австрії навіть з 10.9 на 14.2, а в Галичині і на Буковині або лишилася без зміни (6.4 або таки—на Буковині—упала (з 5.2 на 5.0). Як бачимо, в Галичині, а ще більше на Буковині, переважають невеличкі дімки на одну родину тай ті мусять переховувати доволі численну родину, зложену приблизно з 5 осіб.

В цілій Австрії було з кінцем 1910 року 6.100.535 мешкальних партій, з того 1.589.864 в Галичині і 177.451 на Буковині. Загальний приріст виносив з 1910 р. + 547.529 або 9.9% проти стану в 1900 р. і виказав знова деяке погіршення (1900 проти 1890 + 523.087 то є + 10.4%), хоть все таки не знизив ся до низьких цифр з 1890 і 1880 р. (1890 + 269.381 або + 5.7%, 1880 + 305.571 або + 6.9%). Найбільший приріст мешкальних партій мали Триєст (між 11.4% а 27. 1%) і Долішня Австрія (між 17.0% а 19.8%), трохи менший Сальцбург і Шлеск. Галичина тримала ся звичайно пересічної для цілої Австрії і проявляла знижкову тенденцію. І так виносив галицький приріст в 1880 році проти 1869 р. (+ 80.450 м. п.) + 6.8%, при загальноавстрійській пересічній + 6.9%, в 1890 р. проти 1880 р. (+ 56.625) + 4.5% при австрійській пересічній + 5.7%, в 1900 р. проти 1890 р. (+ 144.679) + 11.0% при австрійській пересічній + 10.4 а в 1910 р. проти 1900 р. (+ 129.155) + 8.8% при австрійській пересічній + 9.9%. За те стояла буковинська пересічна приросту майже завсіді вище загальноавстрійської пересічної і займала в 1910 р. шесте місце (+ 11.9%), а в 1880 р. навіть третє місце (+ 18.2%).

Пересічно випадало в Австрії в 1910 р. 4.68 осіб на одну мешкальну партію: що до того показує ся загалом повільне зменшення (з 4.75 в 1890 р. і 4.71 в 1900 році) і поворот до пересічного числа 4.65 з 1880 р. В Галичині видно за те цілком противну появу: тут число осіб, з яких складаєть ся одна мешкальна партія, зросло вже в 1880 р. з 4.6 на 5.0 і стоїть аж до тепер на тім самім місці. На Буковині обставини трохи кориснійші: пересічна скількість осіб партії виносила тут в роках 1869, 1880, 1890, 1900 і 1910 1.5, 4.4, 4.4, 4.6 і 4.5. Що до скількості осіб, замешкуючих одну мешкальну партію, стояла Галичина на 4 місці по Дальмації (5.8), Гориції (5.4) і Істрії.

Дуже інтересні зіставлення приросту людности за останніх 40 літ. Через те позволю собі навести докладнійші дати. Людність Австрії виносила в 1910 р. 28.567.898 і зросла від 1869 р. о 8.172.918 душ або 35.1%. За той самий час піднесло ся число галицької людности з 5.444.689

на 8.122.126 або 30.6%, а Буковина збільшила число мешканців з 515.404 на 801.364 то є аж о 48%, або майже о половину.

Сей приріст і його темпо найкраще покаже отся таблиця.

К Р А Й.	Приріст людности в процентах.			
	1880 проти 1869.	1890 проти 1880.	1900 проти 1890.	1910 проти 1900.
Долішня Австрія	17.1	14.2	16.5	13.9
Горішня „	3.1	3.5	3.1	5.2
Сольногород	6.8	6.1	11.1	11.5
Стирія	6.6	5.7	5.8	6.3
Каринтія	3.3	3.5	1.7	7.5
Країна	3.2	3.7	1.8	3.3
Трієст	7.9	8.7	13.4	28.5
Гориція		4.4	5.7	12.4
Істрія		8.8	8.6	16.9
Тироль	3.0	1.8	5.7	11.2
Чехи	8.2	5.2	8.1	7.2
Моравія	6.7	5.8	7.1	7.5
Шлеск	10.1	7.1	12.3	11.2
Галичина	9.4	10.8	10.7	9.7
Буковина	11.3	13.1	12.9	9.7
Дальмацна	4.2	10.8	12.6	8.8
Загалом	8.6	7.9	9.4	9.2

Як бачимо, приріст людности флюктуував дуже значно в поодиноких краях австрійської держави. Лише Трієст, Гориція і Градиска виказала за цілий час від 1869 до 1910 р. сталий і то дуже значний приріст. Від 1880 року зростає рівнож людність в Тироли, а також Сольногороді, Моравії і Стирії. В усіх інших краях не видно сталої тенденції. Людність зменшила ся процентово проти 1900 року в Долішній Австрії, Чехах, на Шлеску, в Галичині, на Буковині і в Дальмації:

особливо є характеристичне зменшення приросту в Долішній Австрії, в Далмації і на Буковині. Сі переміни видно яснійше з отсеї табелі.

КРАЙ.	Річний приріст у процентах.				Порядок країв що до річного ‰ приросту.		
	1869—1880.	1880—1890.	1890—1900.	1900—1910.	1890.	1900.	1910.
Дол. Австрія .	1.55	1.42	1.65	1.39	1	1	3
Гор. „ . . .	0.28	0.35	0.31	0.52	15	15	16
Сольногород .	0.62	0.61	1.11	1.15	9	7	6
Стирія	0.60	0.57	0.58	0.63	11	12	15
Каринтія . . .	0.30	0.35	1.17	0.75	16	17	13
Країна	0.29	0.37	0.18	0.33	14	16	17
Трієст	0.72	0.87	1.34	2.85	6	2	1
Гориція		0.44	0.57	1.24	13	13	5
Істрія		0.88	0.86	1.69	5	9	2
Тироль	0.27	0.19	0.57	1.12	Тироль 17 Фораль- берг 57	14	8
Чехи	0.74	0.52	0.81	0.72		6	4
Моравія	0.61	0.58	0.71	0.75	12	10	14
Шлеск	0.92	0.71	1.23	1.12	10	11	12
Галичина . . .	0.86	1.08	1.07	0.97	8	4	7
Буковина . . .	1.03	1.31	1.29	0.97	4	8	10
Далмація . . .	0.38	1.08	1.26	0.88	2	3	9
					3	5	11
Загалом . . .	0.78	0.79	0.94	0.92	—	—	—

Особливо повчаючи друга частина зіставленої табельки. Вона показує, що з кожним десятиліттем зменшується приріст людности в північних краях і уступає місце полудневим краям, які тепер виказують найбільший приріст. В Галичині спав приріст з 1.08 (1880—90) на 0.97 (1900—1910) так, що нині займає Галичина що до висоти річного приросту ще 10 місце: в 1900 р. займала ще осьме місце а в 1890 р. навіть четверте. Буковина, що мала колись найбільший приріст по Долішній Австрії, зрівняла ся тепер уже з Галичиною і стоїть на 9-ім місці перед нею. За те на перше місце вибив ся Трієст, на друге підійшла з дев'ятого Істрія а Гориція з 13-ого піднесла ся на 5 місце.

Супроти зменшення приросту саме в найбільших краях, мусіла

зменшити ся загальноавстрійська пересічна, бо дрібні краї не могли покрити загального дефіциту. Одначе не всі простори поодиноких країв мали однаковий приріст: в одних переважали повіти з більшим приростом, в иньших тварили ся більші або менші депресійні території, які виказували невеликий приріст або таки убуток людности і впливали некорисно на загальну пересічну краю. До першої категорії країв з малим числом дефіцитових повітів належала крім Триєсту Гориція і Градиска, Істрія, Сольногород і Тироль, які не мали ані одного повіту, де б не було приросту, а тільки Істрія в однім-одніським повіті виказувала незмінне число людности між приростом і убутком (+ 0.9—0.9). Друга категорія коронних країв визначала ся передовсім присутністю повітів з убутком, а далі більшим числом повітів, де або не було приросту або приріст був дуже малий, низше загальноавстрійської пересічної. До тих країв належали Країна, Чехи, Галичина, Моравія, Дальмація і Стирія, а по части також Горішна Австрія, Каринтія, Шлеск і Буковина. Для ліпшої ілюстрації зівставляю тут дати про згадані висше краї із значним процентом дефіцитових повітів: вони поясняють нам також істнування цілих полос з меншим приростом.

КРАЙ.	Приріст людности виносив								Убуток людности виносив.		Сума політичних повітів.
	40 і біль-ше.	30 до 39.9	20 до 29.9	15 до 19.9	10 до 14.9	5 до 9.9	1 до 4.9	+ 0.9 до -0.9	1 до 4.9	5 і біль-ше.	
	Процентів у політичних повітах.										
Дол. Австрія	—	—	2	3	8	7	3	2	1	—	26
„ Австрія	—	—	—	1	1	4	8	1	1	—	16
Стирія . .	—	—	1	1	3	7	10	2	2	—	26
Каринтія .	—	—	—	2	—	1	4	1	—	—	8
Країна . .	—	—	—	1	2	—	4	1	3	1	12
Чехи . . .	1	—	2	8	15	19	35	10	13	1	104
Моравія .	—	—	2	2	6	11	10	9	2	—	42
Шлеск . .	—	1	—	1	4	2	1	2	1	—	12
Галичина	—	—	5	5	27	25	14	5	2	—	83
Буковина .	—	—	1	1	4	2	3	1	—	—	12
Дальмація .	—	—	—	—	6	5	—	1	1	1	14
	1	1	13	25	76	83	92	35	26	3	355

Погляньмож тепер на Галичину і Буковину.

Як видно з повисшого зіставлення, Галичина не представляєть ся ще дуже лихо. На 83 повіти лише два мали убуток, 5 повітів не виказувало сталого прибутку, 39 повітів мало приріст низше загальноавстрійської середньої, а 37 повітів виказувало приріст вище середньої: 5 повітів мало навіть значний приріст понад 20%.

Все ж таки приріст Галичини зачав по деяких повітах маліти, зменьшуючи тим самим загальну середню для краю. По раз перший від часів, як оголошують ся висліди урядової статистики, показали ся в Галичині і цілі полоси з убуваючим числом людности. Одна з них виступила в полудневій частині західної Галичини в повітах Горлиці (—1.4%), Пільзно (—9.0%), Кольбушова (—0.7%), і Домброва (—0.6%), друга появилася в полуднево-східнім кінці краю обіймаючи повіти Заліщики (—1.1%) і Борщів (—0.2%): ся полоса перекинула ся також і на буковинський бік і захопила там повіт Заставнецький. Приріст людности в галицьких повітах представляв ся ось як:

Низше середнього приросту стояли отсі повіти:

Число	ПОВІТ	Число присутної людности		Прибуток (+) зглядно убуток(—)1900—1910	
		1900	1910	Цифрово	Процентово
1	Горлиці	83.069	81.921	— 1.148	— 1.4
2	Заліщики	77.641	76.772	— 869	— 1.1
3	Пільзно	49.107	48.688	— 419	— 0.9
4	Кольбушова	74.443	73.891	— 552	— 0.7
5	Домброва	68.730	68.338	— 392	— 0.6
6	Борщів	109.220	108.991	— 229	— 0.2
7	Мелець	76.458	76.989	+ 531	+ 0.7
8	Ропчиці	78.480	79.537	+ 1.057	+ 1.3
9	Кросно	81.625	83.367	+ 1.742	+ 2.1
10	Ясло	83.794	85.686	+ 1.892	+ 2.3
11	Ляньцут	92.691	95.033	+ 2.342	+ 2.5
12	Новий Торг	78.995	80.988	+ 1.993	+ 2.5
13	Стрижів	56.848	58.577	+ 1.729	+ 3.0
14	Гусятин	93.854	96.949	+ 3.095	+ 3.3
15	Березів	78.694	81.519	+ 2.825	+ 3.6
16	Сянїк	105.303	109.042	+ 3.739	+ 3.6
17	Лїсько	95.362	99.052	+ 3.690	+ 3.9

Число	П О В І Т	Скількість присутної людини		Прибуток (+) згідно убуток (—)	
		1900 г.	1910 г.	Цифрами	Пропентами
18	Тарнобжег	74.088	77.250	+ 3.162	+ 4.3
19	Грибів	50.919	53.160	+ 2.241	+ 4.4
20	Городенка	88.410	92.347	+ 3.937	+ 4.5
21	Старий Самбір . .	56.859	59.509	+ 2.650	+ 4.7
22	Мисленіце	88.714	93.090	+ 4.376	+ 4.9
23	Броди	137.903	145.315	+ 7.412	+ 5.4
24	Скалат	91.763	96.746	+ 4.983	+ 5.4
25	Теребовля	77.212	81.399	+ 4.187	+ 5.4
26	Збараж	67.383	71.123	+ 3.740	+ 5.6
27	Снятин	84.360	89.190	+ 4.830	+ 5.7
28	Чортків	71.981	76.256	+ 4.275	+ 5.9
29	Ліманова	75.980	80.458	+ 4.478	+ 5.9
30	Підгайці	86.844	92.155	+ 5.311	+ 6.1
31	Тарнів	107.470	114.506	+ 7.036	+ 6.5
32	Товмач	108.806	116.001	+ 7.195	+ 6.6
33	Вадовиці	88.554	94.665	+ 6.111	+ 6.9
34	Ніско	65.301	69.916	+ 4.615	+ 7.1
35	Бжеско	97.345	104.450	+ 7.105	+ 7.3
36	Доброміль	67.274	72.312	+ 5.038	+ 7.5
37	Тернопіль	131.632	142.102	+ 10.470	+ 8.0
38	Золочів	108.886	117.667	+ 8.781	+ 8.1
39	Долина	105.262	113.977	+ 8.715	+ 8.3
40	Печеніжин	43.258	46.871	+ 3.613	+ 8.4
41	Живец	108.629	118.290	+ 9.661	+ 8.9
42	Цішанів	79.568	86.782	+ 7.214	+ 9.1
43	Сколс	49.771	54.430	+ 4.659	+ 9.4
44	Величка	61.922	67.731	+ 5.809	+ 9.4
45	Бохня	105.093	115.125	+ 10.032	+ 9.5
46	Рава Руська . . .	105.185	115.404	+ 10.219	+ 9.7

Висше пересічного приросту стояли:

Число	ПОВІТ	Скількисть приеутної людности		Прибуток (+) зглядно убуток (—)	
		1900 г.	1910 г.	Цифрами	Процентами
1	Косів	77.923	85.539	+ 7.616	+ 9.8
2	Зборів	54.972	60.551	+ 5.579	+ 10.1
3	Новий Санч	119.773	132.013	+ 12.240	+ 10.2
4	Краків (повіт) . .	621.83	68.801	+ 6.420	+ 10.3
5	Жовква	90.227	99.562	+ 9.335	+ 10.3
6	Бібрка	79.390	87.634	+ 8.244	+ 10.4
7	Ярослав	136.573	150.784	+ 14.211	+ 10.4
8	Перемишль	144.875	160.130	+ 15.255	+ 10.5
9	Ряшів	133.135	147.144	+ 14.009	+ 10.5
10	Сокаль	100.155	110.726	+ 10.571	+ 10.6
11	Бережани	94.589	104.823	+ 10.234	+ 10.8
12	Бяла	77.539	86.057	+ 8.518	+ 11.0
13	КамінкаСтрумілова	104.094	115.548	+ 11.454	+ 11.0
14	Яворів	78.002	86.664	+ 8.662	+ 11.1
15	Мостиска	79.184	88.008	+ 8.824	+ 11.1
16	Самбір	96.215	107.322	+ 11.107	+ 11.5
17	Калуш	87.161	97.441	+ 10.280	+ 11.8
18	Бучач	123.704	138.567	+ 14.863	+ 12.0
19	Городок	71.482	80.158	+ 8.676	+ 12.1
20	Коломия	109.212	122.539	+ 13.327	+ 12.2
21	Перемишляни . . .	77.238	86.623	+ 9.385	+ 12.2
22	Жидачів	74.158	83.175	+ 9.017	+ 12.2
23	Рудки	68.348	76.768	+ 8.420	+ 12.3
24	Богородчани . . .	61.665	69.638	+ 7.703	+ 12.5
25	Пжеворск	50.282	57.111	+ 6.829	+ 13.6

Число	П О В І Т	Число присутної людности		Прибуток (+) зглядно убуток (—) 1910—1910.	
		1910.	1910.	Цифрово	Процентово
26	Рогатин	109.607	124.956	+ 15.349	+ 14.0
27	Надвірна	79.116	90.669	+ 11.553	+ 14.6
28	Станіславів	134.100	157.964	+ 23.864	+ 17.8
29	Підгірє	54.142	64.383	+ 10.241	+ 18.9
30	Стрий	66.737	79.386	+ 12.649	+ 19.0
31	Осьвенцім	42.254	50.308	+ 8.054	+ 19.1
32	Хшанів	92.168	110.142	+ 17.974	+ 19.5
33	Турка	71.057	85.849	+ 14.782	+ 20.8
34	Краків (місто)	121.839	150.318	+ 28.479	+ 23.4
35	Львів (повіт)	118.023	161.733	+ 33.710	+ 26.3
36	Львів (місто)	159.877	206.174	+ 46.697	+ 29.2
37	Дрогобич	134.056	173.221	+ 39.165	+ 29.2

На Буковині виносив приріст людности цифрою і процентом: Заставна—55,—0.1, Вашківці н. Ч. + 937, + 2.3, Чернівці (повіт) + 2.860, + 2.9, Кіцмань + 1.993, + 4.6, Сучава + 4.225, + 6.8, Серет + 5.869, + 9.7, Вишніва + 5.083, + 10.1, Кімполонг + 5.989, + 10.8, Гурагумора + 6.537, + 11.7, Радівці + 9.466, + 11.5, Сторожинець + 9.017, + 15.0. Чернівці (місто) + 19.247, + 28.5. Низше середньої для Буковини стояли переважно українські повіти: Заставна, Рахнівці, Чернівці, Кіцмань, Сучава і Серет, вище неї переважно неукраїнські повіти Вишніва, Кімполонг, Гурагумора, Радівці, Сторожинець і місто Чернівці. Найнекорисніше що до приросту представляли ся саме українські повіти, найкорисніше повіти волоські, градівсько-німецькі та мішані. Порядкуючи повіти групами так, що в першу групу візьмемо щиро українські повіти, в другу групу повіти з значним числом української людности (понад 40%), а в третю повіти, де Українців процентом дуже мало, дістанемо що-раз висші числа приросту: в першій групі лише 4.22%, в другій групі 9.2%, а в третій 19.3%.

Враз із більшим приростом зростає в Австрії і густота людности. В 1869 р. припадало в Австрії тільки 68 мешканців на 1 квадрат. км.,

а в 1910 р. уже 95. Однак і тут заходили різниці між окремими краями. Найбільшу густоту заселення проявляли крім Триєсту і Долішньої Австрії північні і північно-східні краї: Шлеск (147 мешканців на квадр. клм.), Чехи (130 м на 1 кв. клм.), Моравія (118 м. на 1 кв. клм.) і Галичина (102 м. на 1 кв. клм.), найрідше залюднені мали полуднево-західні і альпійські краї: Сольногород (30 м. на 1 кв. клм.), Тироль (35 м. на 1 кв. клм.), Каринтія (38 м. на кв. клм.). Далмація (50 м. на кв. клм.), Форальберг (56 м. на 1 кв. клм.), Країна (53 м. на 1 кв. клм.), Стірія (64 на 1 кв. клм.) і Гор. Австрія (71 мешканців на 1 кв. клм.): близько австрійської пересічної стояли Гориція й Градиска (90 м. на кв. клм.), Істрія (81 м. на кв. клм.) і Буковина (77 м. на 1 кв. клм.). Густота заселення зростала в більшості країв доволі рівномірно: зменшене темпо виказала тільки Гор. Австрія та Країна, а збільшений приріст густоти Істрія, Форальберг і Буковина.

Галичина стояла що до густоти населення від 1869 р. завжди на 6-ім місці, однак мала завжди трохи більший приріст густоти, як пересічно в Австрії. І так припадало в Галичині в 1869 р. 69 мешканців на 1 квадр. клм., в цілій Австрії пересічно 68, в 1880 р. в Галичині 76, в цілій Австрії 74, в 1890 р. в Галичині 84, в цілій Австрії 80, в 1900 р. в Галичині 93, в цілій Австрії 87, а вкінці в 1910 р. в Галичині 102, а в цілій Австрії лише 95. Різниця між обома числами стає, як бачимо, з кожним десятиліттям більша і доходить в 1910 році до 7. (1869:1, 1880:2, 1890:4, 1900:6, 1910:7). Що до густоти людности зближується Галичина що раз більше до Моравії так, що різниця між обома краями чим раз менша (1869:22, 1880:21, 1890:18; 1900:17 1910:16).

Буковина залюднюється також скоро і займає тепер що до густоти людности 9 місце (в 1900:8, попередніми роками 10). Від 1869 р. збільшилася густота людности на Буковині з 49 на 77 мешканців на 1 клм. се-б-то о 28: в тім самім часі виносив приріст густоти в Долішній Австрії 78 мешканців, на Шлеску 47 м., Побережжю 37 м., в Галичині 33 м., в Чехах 31 м., на Моравії 27 м., а приміром в Каринтії 5 мешканців на 1 квадр. клм.

При поділі громад що до величини відріжнює статистика 7 категорій місцевості: 1) з людністю нижче 2000 мешканців, 2) з людністю від 2.000—5.000 м., 3) з людністю від 5.001—10.000 м., 4) з людністю від 10.001 до 20.000 м., 5) з людністю від 20.001—50.000 м., 6) з людністю від 50.001 до 100.000 м. і 7) з людністю понад 100.000 мешканців. В 1910 р. було в цілій Австрії 26.459 місцевостей з людністю нижче 2,000 душ, 1.915 місцевостей з людністю від 2.000—6.000 душ, 317 місцевостей з людністю від 5.000—10.000 душ, 118 місце-

востей з людністю від 10.000—20.000 душ, 51 місцевостей від 20.000—50.000 душ, 9 міст з людністю від 50.000—100.000 душ і 7 міст з населенням понад 100.000 душ. З порівняння чисел останньої переписи з числами попередніх переписей виходить, що в Австрії зменшаєся стало число менших місцевостей, особливо з людністю нижче 2.000 душ, а за те росте число більших осель. І так зросло процентово число громад з людністю:

	в часі від 1880—1890	1890—1900	1900—1910
нижче 2.000 душ	+ 2.5	+ 1.2	— 0.7
від 2.000— 5.000 „	+ 8.9	+ 11.8	+ 9.9
„ 5.000—10.000 „	+ 16.2	+ 14.8	+ 20.5
„ 10.000—20.000 „	+ 15.7	+ 22.2	+ 19.2
„ 20.000—50.000 „	+ 9.4	+ 41.4	+ 24.4
„ 50.000—100.000 „	—	+ 50.0	+ 50.0
понад 100.000 „	+ 25.0	+ 20.0	+ 16.7

Найбільше людей, бо рівно половина цілої людности Австрії, гуртується в місцевостях нижче 2.000 душ: тут проживало в 1910 р. 14,130,291 мешканців або 49.5%. В місцевостях з людністю від 2.000—5.000 перебувало 5,531.893 осіб то є 19.4%, в місцевостях з населенням від 5.000—10.000 2,111.009 душ то є 7.4%, в містах з людністю від 10.000—20.000 душ 1,569.751 осіб, се-б то 5.5%, в містах з людністю від 20.000—50.000 душ 1,491,935 або 5.2%, в містах з людністю від 50.000 — 100.000 душ 614.405 осіб, се-б то 2.1%, а в великих містах з населенням вище 100.000 душ 3,118.614 осіб то є 10.9%. Однак сї пересічні числа далеко відбігають від чисел поодиноких країв. Щоби надто не розводитись, спинимо ся докладнійше тільки над даними про Галичину і Буковину. Взагалі було громад з людністю:

	н и з ш е 2000				2.000 — 5 000			
	громад		мешканців		громад		мешканців	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
в Галичині	11.119	11.019	4.642.065	4.752.012	563	646	1.576.979	1.805.956
на Буковині	427	213	280.069	242.345	89	95	269.266	284.420

ЛНВістник 1914, кн. I.

8

	5.000 — 10.000				10.000 — 20.000			
	громад		мешканців		громад		мешканців	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
в Галичині	61	67	399.075	440.066	17	22	227.756	260.235
на Буковині	14	24	87.880	149.312	2	3	25.358	38 417

	20.000—50.000				50.000 — 100 000				понад 100.000			
	громад		мешканців		громад		мешканців		громад		мешканців	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
в Галичині	7	12	218.864	352.896	1	1	91.323	54.069	1	2	159.877	356.892
на Буковині	—	—	—	—	1	1	67.622	86.870	—	—	—	—

Сі абсолютні числа промовлять зрозуміліше, коли дати з 1910 року наведемо в процентах і порівнаємо їх з такими даними інших австрійських країв. На 100 громад в Галичині 93.6% громад з людністю *нижче 2.000*, а тільки 6.4% усіх інших громад (5.5 з людністю 2.000—5.000 м., 0.6 з людністю 5.000 — 10.000 м., 0.2 з людністю 10.000 — 20.000 і 0.1 з людністю 20.000—50.000), іншими словами, в Галичині найбільше невеличких місцевостей. З того погляду перевищує Галичину лише одна і то гірська Стирія (94.0%), за те інші краї сходять далеко нижче, навіть понизше австрійської пересічної 91.6%, (Дальмація 24.4%, Побережжя 56.2%, Буковина 63.4%, Країна 76.3%, Гор. Австрія 79.4%, Шлеск 80.7%, Каринтія 82,6% і т. д.) Більших сіл і малих містечок має Галичина тільки 5.5% і займає ще до того третє місце в Австрії по Чехах і Стирії.

Цілком інші відносини на Буковині. Тут малих осель *нижче 2.000* душ тільки 63.4%, а за те аж 28.3% великих сіл і 7.1% містечок з людністю від 10.000—20.000 душ. З того боку перевищує Буковину

тільки Дальмація, де найбільший процент (31.4%) припадає на оселі з людністю від 2.000—5.000 душ.

На інші місцевості Галичини припадає ледви 0.9%, дуже мало, коли взяти під розвагу велике число місцевостей і людности. З того погляду стоїть Галичина майже в одній лінії з Країною і Чехами (0.3% і 0.5%) і Стирією (1.1%), а далеко по-заду богатих у міста країв: Дальмації (44.2%), Побережа (15.5%), Буковини (8.3%) і Шлеска (4.6%).

Із 100 мешканців проживало в Галичині аж 59.2 у місцевостях понизше 2.000 душ, коли загально-австрійська пересічна виносила тільки 49.5. Висші цифри виказали ще лише Стирія (63.2) і Форальберг (85.4); інші краї тримали ся недалеко пересічної, а тільки Дальмація, Дол. Австрія і Буковина виказали цілком протилежні відносини (4.1, 25.4 і 30.3). В місцевостях з людністю від 2.000—5.000 душ проживало в Галичині 22.5%, а на Буковині 35.5% людности: оба сі краї стоять з Країною (41.6%), Каринтією (29.7%), Гор. Австрією (28.9%), Шлеском (27.6%) і Побережем (20.4%) вище австрійської пересічної (19.4%). Галицькі містечка (5.000—10.000 людности) гуртували вже тільки 5.5% всеї людности в краю, коли загально-австрійська пересічна виносила 7.4%, а аналогічні цифри для Дальмації, Буковини, Шлеска, Побережа, Тироля, Сольногогороду 22.1%, 18.6%, 15.9%, 13.3%, 12.8%, 10.0%.

І в інших галицьких містах (понад 10.000) було людности понизше пересічної для всіх австрійських країв (12.6% проти (23.7%).

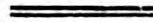
На закінченне належить присвятити кілька уваг статистиці війська і справі впливу природного і переселенського руху людности на загальне число мешканців.

Число активного війська підпадало також змінам, а іменно збільшало ся з кожним десятилітєм і то в більш прискіненім темпі. В 1869 р. виказала статистика 177.449, а в 1880 р. навіть лише 162.423 активних жовнірів; одначе в 1890 р. се число зросло вже на 187.507, в 1900 р. на 229.037, а в 1910 р. навіть на 246.810 (в 1890 р. о 25.084 душ, в 1900 р. проти 1890 р. о 41.530 душ, в 1910 р. проти 1890 р. о 17.773, разом від 1880 р. о 84.387 душ). Найбільше війська чисельно концентрувало ся в 1910 р. в Галичині (63.202), Чехах (39.406), Дол. Австрії (38.565) і на Побережю (24.867); з інших країв мали Тироль 18.420 жовнірів, Моравія 14.670, Дальмація 8.966, Гор. Австрія 7.714, Буковина 3.994, Країна 3.142, Каринтія 6.404, Шлеск 4.908 і Сольногогород 2.021. Процентом найбільше війська мали приморські краї, особливо Тироль і Побереже. В Побережю випадав один жовнір на 35 осіб людности, в Тироли один на 59, в Дальмації один на 72, в Галичині один на 126, а на Буковині один на 201. В останніх роках збільшило ся число війська в Гор. Австрії, в Стирії (1869 : 6.681, 1910 : 10.461),

Каринтії (1.294 і 6.464), Країні, Побережю (1869: 18.446, 1900 : 11.751, 1910 : 24.867), Тиролю (1869 : 6882, 1910 : 18.420), Дальмації (1880 : 4.456, 1910 : 8.966, убуло війська в Галичині (1869 : 26.673, 1880 : 32.735, 1890 : 53.401, 1900 : 70.865, 1910 : 63.202) і Моравії (1869 : 19.377, 1900 : 17.261, 1910 : 14.670), а в інших краях не було важливіших змін.

Два чинники впливають на розвій людности: приріст уроджених і прибуток через іміграцію. На жаль ми можемо мати певні дати лише про природний рух народу. Про еміграційні перемиїни у нас не веде ся сталої статистики і тільки пристани подають зіставлення емігрантів. Цілком не збираєть ся дат про рух між поодинокими краями або континентальними державами та про число повертаючих емігрантів. Через се ми лише в приближенню можемо говорити про висоту еміграції.

Коли загально-австрійський природний приріст за роки 1901—1910 додамо до числа людности Австрії з 31 грудня 1900, то дістанемо число, яке буде значно менше, чим би виходило. Сей мінус представляє саме нашу еміграцію, а властиво ту решту, яка лишаєть ся по відтягненню від загального числа емігрантів числа імігрантів. Рахуючи в сей спосіб дістаємо для Австрії в р. 1901—1910 убуток 660.575, який розкладаєть ся на Галичину—482.095, Чехи—158.973, Моравію—93.306, Країну—35.030, Буковину—32.126, Дальмацію—31.307, Гор. Австрію—16.598. Шлеск—15.816, Сирію—17.120 і Каринтію—5.182. Інші краї виказали прибуток. Особливий зріст еміграції слідний в Галичині: за 40 літ він зріс у четверо і забрав за останніх 10 літ около $\frac{1}{4}$ міліона людности. За роки 1869—1880 мала ще Галичина +4.065 приросту, в р.р. 1880—1890 дефіцит виносив уже—67.460, в р.р. 1890—1900—302.703 а в р.р. 1901—1910—485.095. І на Буковині поробила еміграція сильні опустошення: в р.р. 1869—80 було ще +13.019 приросту, а р.р. 1901—1910 виказали вже—32.126 убутку.

ПЕТРО СТАХ.

Під Новий Рік.

(Фантазія).

I.

Не дослухайсь, іди за течією,—
Не спиниш ти Його могутній хід...

Сьогодні свято в нас.

А Він іде потиху над землею,
Старий, як вічності безодня, Дід:
Імя Йому—старий, байдуж-
ний Час.

Вчувають зір незчисленні плеяди
Його путі розмірений закон,
Вчувають і тремтять,
Що згаснуть теж, як згасли мірі-
яди,—

Й нїщо—нї плач гіркий, анї про-
кльон

Їх смерть для всесвіту не
позначають.

І тільки десь марудні астрологи,
Схиливши ся над книгою Буття,

В здивованню зітхнуть,
Що знов незнаємі, примхливі б́оги
Взяли на глум їх віщеє знаття
Й прийдешнього розгадану
ють.

А Він іде потиху над землею,
Не знаючи початку, нї кінця,
Нї гніву, нї жалю,—
Погордливий байдужністю своєю,
Руйни бог з усмішкою творця,
шепче: „Знищу все і все
зроблю!“

II.

Баль. Музика. Сяють очі
Щастем давніх сподівань,
Що в чаду палкої ночі

Вже здійснились сні дівочі
В хвилях дивних почувань.

Шепчуть устоськи-коралі:

— „Се не танок, а огонь...

Шумно, душно серед залі,—
Любий, милий сядьмо далі
І спочинем осторб́нь.

Хай сіяє все огнями,—
Любо вам в самотині.

Обійми-ж, прилинь устами,
В поцілунках до нестями
Дай упити ся мені!“

Зустріч Року. Крик, вітання...

— „Любий, чуєш? Се не те:

Зникне геть зачарування
З ранком ясним, а кохання
В ічним квітом процвіте!“

А він іде холодний і спокійний,
І кривить сміх старечії уста.

Витає смерти т́нь...

І кублять ся у серці смуток мрій-
ний

Печаль юнацьке чоло огорта
І гасне жар нездійснених
хот́нь.

III.

Року Нового зустріч врочисту
Їх небагато в колі тісному

Тихо, статечно зішлись
святкувать.

Холодом глузду думку огнисту
Кожний з них гасить в слові знач-
ному,
Кожний, що має, бажає схо-
вать.

Ситі обличчя, погляди владні,
 Руки поважні, ніжні, тендітні,
 Злито в один гармонійний
 акорд.

Хто-ж вони дужі, в слові ощадні,
 В замірах хижі, в волі нехитні,
 Пещені в холоді хмурих по-
 горд?

То—вампіри,
 Опіянілі
 З крові брата,
 Підраховують баянс.
 То—банкіри,
 Що не в силі
 І на свята
 Скинуть з себе хижий транс.
 В ухах нють
 Злота дзвони—
 Дивні співи,
 Що співа чарівний бог,
 В очах мріють
 Цифр кольони
 Й перспективи
 Новорічних перемог.

Хижацьких замів розгон широкий
 Важким кошмаром висне над жит-
 тям —

І тисне ніч страшна.
 А Він іде в байдужості жорсто-
 кий,
 Чужий захопленням і почуттям.
 Мов смерті тінь, біліє си-
 вина...

Бін чує все, а в чорнім реготі—
 отрути
 Ладен у радість хижую підлить,
 І рушить далі в путь;
 Він чує все, щоб в тую-ж мить
 забути,

Холодний зір в прийдешнєе вто-
 пить
 Й його в давно минуле обер-
 нуть.

Знов огні. Під чорні хмари
 Кида хтось кривавим сміхом,
 У диму
 Ще незнані діє чари
 І регочеть ся над лихом,
 Розбиває ночі тьму.
 Він не знає, що то свято,—
 Гордим поривом високий,
 Він не лічить час на роки,
 Бо йому
 Час на-трое весь ростято:
 По-за ним—минулі ночі,
 Поперед—прийдешиї дні,
 А сучасне—бій.
 Він одважно смерті в очі
 Кида виклики гучні.
 В блискавках огневих мрій
 Обіймає вічність сміло,
 На усе-ж, що так гнітило,
 Виливає дужий гнів
 І на межах всіх часів
 Розвиває прапор свій.
 Місто засне, чадом п'яне,
 І під гуркіт канонад
 В диких снищах важко встане
 Й затремтить, як хижий гад.

І здержить Дід старий свій хід
 невпинний,
 Щоб радий крик втримати на
 устах,
 Прогнати чорний сміх,
 У хмарах диму свіжої руїни
 Новий до вічності вітати шлях
 І засміятись в radoщах но-
 вих.

С. ТОДОСІЄНКО.

Українська школа

на першій всеросійській зїзді по народній освіті.

Національний рух серед народностей, що разом з Великоросами складають велитенську державу, досяг уже тієї стадії свого розвитку, коли зупинити його по-над силу навіть всесильній в наші часи бюрократії. Коли-ж проте на нього заплісують очі ті, що воліли-б не бачити його, не знати про нього й не турбувати своїх гараздів, то він, нестримний, сам бурхливо нагадує, становить із себе для них багато значуче memento. Не помилюсь, коли скажу, що розвій національного руху саме тепера навпаки пропорціональний до активного нехтування ним. Український національний рух не є, звичайно, винятком серед інших. В часи високого піднесення політично-громадського життя, коли скуте слово українське зрештою дістало змогу лунати більш-менш вільно, рідна справа зростала в надзвичайній прогресії. Тоді-ж так залунали й перші колективні вимоги українізації народньої освіти в місцевостях з українською людністю, залунали в формі громадських приговорів по селах, в формі заяв і вимог від груп міського громадянства та робітників і в формі наказів українським послам першої Державної Думи. По давній звичці всі такі прояви воскреслої національної свідомости зясовано було як інтриги купки злонамірених людей, потім прийшла реакція й на український рух глянула з висоти пташиного льоту, певна, що на такі дрібниці не варт зважати, і тільки співробітники рептільних газет белькотали щось про „мазепинську небезпеку“, плутаючись в оцінці несимпатичного їм явища й проголошуючи разом, що український рух немає відгуку в широких масах „малоросійського населення“, тому не варт уваги, і що він загрожує цілості держави, тому варт найпильнішої уваги. В сей час українство потиху та помалу розвивалося й захоплювало все міцніші позиції. Школи не було, а тимчасом рідна просвіта поволі ширилася, і виник навіть цілий педагогічний орган, ославлений п. С. Щоголевым за найшкодливішу, які тільки є в українстві, річ. Але й тут знаменитий донощик на українство заплутався в міркуваннях і, закликаючи російських консулів чатувати, заявив, що „Світло“ видасться купкою „добрвольцев“. А тимчасом вимоги українізації народньої освіти на Україні лунають і з сторінок преси, і з думської трибуни, і з катедри різних зїздів і т. д.

Зрештою петербурський вчительський зїзд (23 грудня—3 січня), що громом розітнувсь над головами наших благодїтелїв, раптом розбив легенду про купку злонамїрених людцїв, куплених на пруські марки, і навіть нововременський присяжний люджер отетерїв від несподїванки й розродив ся величезною статєю про „замухрышек“ і „лохмачей“, що насмілились подати й свій голос у справі оздоровлення не тільки самої народньої освіти в Росїї, але й усього державного життя. Найбільш перепало, звичайно, инородцям і з ними—Українцям, що потрапили зі своїми докладами до инородчеської комісії зїзду, вважаючи, що русифікаторська політика російського уряду справила Українцїв як-раз по дорозї з инородцями й утворила для них спільні з инородцями інтереси. Се відповідь на те крикливе здивовання, що викликала участь Українцїв іменно в инородчеській комісії. Куди їм, справді, було приписатись? До якоїсь з инших секцій або комісій зїзду? Але там обмірковувались питання великоруської школи, яка потрібна Великоросам, і яка так здискредитувала себе на Вкраїні в ролї русифікаторського знаряддя. Лишала ся тільки комісія по питанням инородчеської школи, се-б-то школи національної, рідної данній нації по духу, по укладови й по викладовій мові. Варто зазначити ще те характеристичне явище, що реп-тільна преса вважала ініціативу прилучення до инородцїв справою Українцїв, тоді, як вони приїхали на готовеньке: організаційний комітет зїзду очевидно сам зміркував, що в працях над зреформованнем великоруської школи Українцям нема чого робити. Сї вигуки на адресу Українцїв роблять ще кумедне вражіння тим, що, як відомо, ще небіжчик Столипін у знаменитім своїм циркулярі про товариства, зарахував Українцїв до инородцїв. Виходить, що коли нам треба щось дати, то ми—Великороси, а як маєть ся на увазі щось одібрати від нас, то ми—инородці.

Отже так чи инак, а факт той, що питання про українізацію народньої освіти на Вкраїні потрапило до обмірковання в инородчеську комісію та ще й захопило там перше місце. Йому присвячено було аж два засідання комісії при переповненій залі. На сих зборах прочитано було аж вісім докладів, що з усіх боків висвітлили становище народньої освіти в місцевостях з українською людвістю, занепад її від часів заведення великоруської школи, й показано ті шляхи, якими народня освіта повинна йти далі, щоб бути справді корисною для людности й виконувати належиту їй високу роль.

Першим було прочитано добре складений доклад учителя Юдича „Внѣшняя среда и школа в мѣстностяхъ съ инородческимъ населеніемъ“. Зробивши суворо-критичну оцінку сучасного стану народньої освіти на Вкраїні, докладчик зупинив ся на тих засобах, що здолали б зара-

дити лихови. На думку докладчика, за-для того, щоб піднести народню освіту на Україні на належну височінь, потрібні такі умови: 1) навчання в школах українських повинно провадитись рідною мовою, а мову великоруську повинно тільки вивчати, як і інші предмети, при чім вивчення її повинно починатись тільки з 3-го року, коли курс навчання чотирьохлітній; 2) за-для того-ж, щоб се здійснити, потрібно підготувати контингент учителів шляхом заведення до курсу вчительських семінарій предметів українознавства, а також організацією тимчасових педагогічних курсів для вчителів з українських губерній й підготовкою їх до навчання в українській школі.

Д-ій С. Чалий у своїм докладі говорив про те, що діється в школі на Україні, про те, як занепадає народня творчість у чужій школі, котра тільки деморалізує молодь і доводить її часто до хуліганства, одриваючи від рідної культури й не прищеплюючи чужої. І в висновках своїх автор доповіді повторює desiderat'a свого попередника, тільки ширше й яскравіше розвиваючи їх. На думку його, в підручниках для українських шкіл перше місце повинно присвячувати ся особливостям краю та місцевому життю людности; в школах, що готують учителів для українських шкіл, треба навчати слухачів: а) української мови, б) української історії, в) української літератури, г) української географії; за-для того-ж, щоб підготувати вчителів для вчительських шкіл на Україні, в університетах на українській території треба впорядкувати катедри українознавства. Крім того, докладчик боїть ся, що всі гарні заміри розвіяти народню темноту, наразять ся на перешкоди з боку місцевої адміністрації, тому вважає конче потрібним, щоб усі культурно-просвітні товариства було захищено законом.

До-речи після сих перших двох докладів був доклад народнього вчителя І. Сокола, що проучителював уже двадцять дев'ять літ і з власної практики пересвідчив ся в щирій правді думок і міркувань, висловлених д.д. Юдичем та Чалим.

Коли розпочато дебати, то перед членами зїзду розкрилась убійча картина занепаду народньої освіти там, де вона буяла колись пишним цвітом. Останні часи ознаймувались небувалою ще енергією з боку російського уряду в напрямі русифікації української людности. За-для такої мети всі засоби були добрі, і утиски, переслідування та заборони всього, що хоч натякає на український дух, зробились побутовими явищами. Урядови енергічно допомагають по-де-куди й земства. Так, напр., Волинське земство, звехтувавши навіть низький процент (9%) грамотности в себе, виписало кілька десятків учителів-великоросів з Новгородської губ., але де-які з них, як кажуть, не витримали свого жадання, бо не розуміли ні школярів, ні їхнів батьків, й мусіли пятами

накивати. Заборона вживання рідної учням мови становище вчителів робила просто таки безпорадним. Завданням школи повинно бути виховання й подача потрібних знань: російська-ж мова нездатна виконати це завдання серед инородців, які її не розуміють. Відбувається трагедія дитячої душі, що виховується в родині по-рідному й утворює там свій маленький гармонійний світ, котрий потім безмілосердно руйнується русифікаторством. Сам учитель-Українець часто-густо попадає в критичне становище, бо не розуміє багатьох російських слів з шкільних підручників. Коли хочуть ознайомити дітей і з російською мовою та культурою, то для успіху треба, щоб сам учитель шанував рідну дітям мову; коли навпаки—то діти ненавидять і вчителя й те, що він несе їм. Сучасне навчання на Україні—то дресировка, механічна виучка, цілковите нерозуміння дітьми вчителя. Вигнати рідну мову з школи—річ неможлива. Казенна програма, перенята політикою, псує дітей. Дуже сумно, що поруч з розумінням „школа“ згадують і про хуліганство, але це гірка правда, бо там, де вигнано рідну культуру з школи, не прищепили любови до иншої. Школа вищого типу повинна також бути тільки національною. Культура виходить з глибин народніх. Більш простору національностям! Широко відчинити двері їхнім культурам! Росповсюдження пануючої мови, як мета школи — не витримає жадної критики. Нема місця серед учительства тим педагогам, які кажуть, що Велико-рос-учитель здолає без знання мови своїх учнів навчати їх російської мови. Такі заяви ганебні. Тільки рідна школа виконає мету об'єднання народностей і підготує вільних громадян. Національність—психічне ціле, що виявляється в культурі, в письменстві. Культура розвинується тільки тоді, коли скасовано буде утиски національної школи. Учителі-Великороси приєднують ся до міркувань товаришів-инородців і протестують супроти русифікаторської політики, що кидає тїнь на великоруський народ, який нічого спільного з тією політикою не має.

Такий конспективний зміст дебат, в яких брали участь представники різних народностей. Всіх об'єднувало одно обурення, одні думки, одні бажання. І коли з катедри залунав казенний голос казенного педагога з Вірмен в оборону російської школи для инородців, то протестам кінця-краю не було, і сердешний обруситель дістав належну відповідь на свою промову від своїх же таки земляків, що червоніли від сорому, слухаючи його.

Нема що й казати, що рептильні газети на чолі з „Нов. Временим“ стратили останній глузд, почувши такі промови, і другого дня зняли потужний похід на инородців. Це спричинило ся до того, що на другому засіданню, присвяченому українській школі, не вистачало місць для всіх, хто бажав працювати в инородчеській комісії, а з адміністрацій-

них джерел почали ширити ся чутки про непевний напрям роботи зїзду й про можливість його закриття ранійш призначеного терміну.

Друге, призначене питанням українізації школи, засідання розпочато було читанням доповіді В. Прокоповича. Перед слухачами пройшла коротка історія просвіти на Україні з давніх часів аж до сучасного її стану. Автор доповіді уважно зупинив ся на значніших моментах поширення ідеї українізації школи в наші часи, виявивши на яскравих прикладах і найрізкішу еволюцію її й проникання навіть у сфери, зовсім помірковані (еп. Никон красноярський). Ся тривалість і зріст ідеї, на думку автора доповіді, є найпевнішим показником того, що вона неминуче запаує й її мусітимуть перевести в жите, бо без рідної школи нема розвитку, освіти, культури, а без них і ціла національність є тільки тягарем, що гальмує невпинний поступовий хід держави.

Доповідач С. Черкасенко будує свої міркування про потребу українізації народної освіти на тих суперечностях, які існують тепер між правдивою школою, що є могутнім фактором піднесення культурно-морального й економічного рівня загалу, й тією школою, якою тепер мусить задовольняти свої духові потреби українська людність. Сучасна школа на Україні не є зявищем позитивним, а навпаки: нехтуючи національні потреби людности, вона чужа народови, тому не має жадного доброго впливу на нього: міцний віковим своєрідним укладом загал не піддаєть ся прищепленню чужої культури, рідну-ж заборонено, тому маємо, як зявище звичайне, масовий рецидив безграмотности (посвідчення київського земства) й моральний та економічний занепад. Більш того: одбіраючи в народа силу коштів і не вертаючи їх зовсім, школа сучасна на Україні—шкодлива, бо, крім усього, ще перекручує, калічить народню душу. Користь від неї мають тільки більш забезпечені класи, що мають змогу віддавати дітей вчитись далі, аби повернути набуті в ній знання на експлоатацію темної людности.

Доповіді д-ки Мензенкампф та д-ки С. Караскевич у варіаціях повторювали те, що висловлено було першими доповідчиками, причім остання доповідчиця звернула увагу на потребу відкриття нижчих і середніх технічних шкіл, що мають задовольняти місцеві потреби, а також на улаштування шкільних і сільських бібліотек з книг на російській і українській мові.

Продовження дебат з приводу прочитаних доповідів повторяло здебільшого думки, висловлені на першій засіданню, присвяченім українській школі. Названо хіба тільки по імені те, що почувало ся само собою в усіх промовах і ранійш, а саме — що тільки перебудова сучасного державного ладу на демократичних основах дасть волю кожній нації розвиватись так, як потрібує її добробут. Варто також відзначити один ха-

рактеристичний інцидент, що стався на с'їм зібранню. В докладі С. Черкасенка є одно місце, де висловлено бажання про потребу, як перехід до нормального культурно-політичного існування України, українізації там всіх форм державного життя. Тільки тоді, на думку докладчика, і селяне, і несвідома національно інтелігенція перестали б дивитись на рідну мову, як на мужичу й тому непотрібну, а через те не гальмували б справи заведення справжньої народньої освіти. Це викликало гарячу промову одного з членів зїзду, д. Дінзе, про утопічність федеративного ладу, який суперечить ідеї всесловянства. Оратор звернувся до докладчиків із запитанням: як вони погоджують розуміння держави з розумінням національного самовизначення? Але голова позбавив промовця слова, зауваживши, що не о те ходить саме тепер в зібранню.

На вечірнім засіданню (26 грудня), перш, ніж перейти до докладів про мусульманську школу, одноголосно ухвалено комісією таку резолюцію про українізацію народньої освіти: „Маючи на увазі, що для досягнення поставлених народній школі виховничих і просвітних завдань школа ся повинна бути близькою й рідною народови як мовою, так і загальним укладом своїм, сучасний же стан шкільної справи в місцевостях з українською людністю не задовольняє сих вимог і чинить шкоду не самому тільки українському народови, але й усій державі, комісія про инородчеську школу визнає за конечне: 1) щоб у школах загальних і професійних в місцевостях з українською людністю навчання всіх наук провадило ся українською мовою; 2) щоб навчання російської мови, як предмета обовязкового, починало ся з третього року навчання й було поставлене на належну височінь, а також було позбавлене служення цілям, стороннім для школи; 3) щоб було заведено навчання української мови, історії й географії краю; 4) щоб шкільні книжки й підручники змістом своїм були пристосовані до обстанови місцевого життя; 5) щоб навчання на другому ступні початкової школи *), а також і все дошкільне та поза-шкільне навчання й виховання провадилося українською мовою; 6) щоб у бібліотеках у місцевостях з українською людністю були книжки і на українській мові; 7) щоб у вчительських семінаріях, у педагогічній класі жіночих гімназій і на тимчасових та постійних учительських курсах було заведено для належної підготовки вчителів початкових шкіл вивчення української мови, історії, літератури й географії краю; 8) щоб у вищих школах в місцевостях з українською людністю було основано катедри українознавства з метою підготовки вчителів педагогічних учительських курсів.“

Під час читання резолюції як-раз до-речи наспіли телеграми з

*) Се-б-то в шлолі вищого типу. С. Т.

привитанням членам зїзду, Українцям. Під гучні оплески численного зібрання їх і було прочитано в-голос.

Закінчуючи українську, так мовити, частину програми засідань инородчеської комісії, не можу не згадати про доклад д. С. Русової—„Ручной трудъ въ національной школѣ“, а також про другий її доклад, прочитаний у II-ій секції зїзду,—„О подготовкѣ учителей для инородчеськихъ школъ“. Перший, маючи характер досить спеціальний, зачіпає проте питання надзвичайної ваги. Ручна праця, на думку шановної докладчиці, повинна витворювати етнографічну обстановку, в якій живе учень. Ручна праця і графічна умілість для дітей-инородців є правдивішою і виразнішою мовою, аніж російська розмова. В ручній праці—в мальованню, в ліпці, вирізуванню, вишиванню й т. д. треба найсамперед використати мотиви національного орнаменту. Ознайомлення з національним мистецтвом легше викликає творчі сили дитячі; тому в инородчеських школах бажано якомога ширше розвивати ручну працю й графічну умілість.

Що до другого докладу, то в ній повторено й розвинено ширш головні тези 7 й 8-го параграфів вищенаведеної резолюції.

На превеликий жаль, доклади українських і инородчеських педагогів прочитано було перед инородчеською, а не загальною аудиторією; так само й дебати відбувалися не перед усім зїздом *en masse*, як жадалося, тому про відношення великоруських учителів доводилося догадуватися з тих виступів учителів-Великоросів, що траплялися в засіданнях инородчеської комісії. Відношення до рідної иншим народностям школи було надзвичайно доброзичливе за дуже рідкими винятками. Не зважаючи на те, що на загальному зібранні перед закриттям зїзду не було допущено дебат з приводу секційних резолюцій (загальної для всього зїзду резолюції не було винесено через непорозуміння на принципіальнім ґрунті у п. голови (сенатор Мамонтов) з розпорядчим комітетом), відношення всього зїзду до резолюцій инородчеської секції визначилось більш, ніж виразно: кожний параграф резолюції ухвалювався гучними оплесками не взаміру до инших, яких привітано після прочитання їх цілком.

Варто до речі згадати й про загальний настрій серед учительства, бо він є показником того, як ставлять ся до урядової політики в далеких „тихихъ заводахъ“ Росії. Настрій сей цілком виявив себе в дебатах з приводу ріжних питань шкільних. Хто слідував за ними навіть не уважно, той переконався, що урядова політика взагалі не тільки не внесла в демократичні маси столичинського жаданого „успокоєнія“, а навпаки—кинула сі маси в стан, якого вони вже зазнали в часи перед-революційні. Що-ж до політики міністерства освіти, то на зїзді виявив

ся її цілковитий крах. Отож й не диво, що нововременський публіцист вигукував, слідкуючи за працями зїзду: „Вотъ кто они!“

Яких же реальних наслідків мусить сподіватись школа від зїзду? Звичайно, поки-що ніяких. Зате для громадянства російського перший всеросійський зїзд по народній освіті має величезне значінне, як показчик того, оскільки інтенсивно беться пульс політичного життя в Росії в даний момент. Що-ж до инородців і Українців, то для них сей зїзд дав і великі реальні результати, бо поставив руба й просто питання про націоналізацію народньої освіти і поширив та спопуляризував ідею її так, як ніщо й ніколи ще. Легенда про „кучку злонамѣренныхъ лицъ“, та про „кучку мазепинцевъ“, що самі тільки й бажають відродження національного, вмерла з першим всеросійським зїздом по народній освіті. Вмерло й знамените марковське—„они не просятъ“, бо зїзд виявив, що „вони“ не тільки просятъ, а й вимагають розскріпачення сучасного політичного й культурного життя й поступу, щоб усім народностям, які складають Російську державу, було відкрито шлях до вільного розвитку й упорядкування свого життя так, як вони самі знають.

Н. КИБАЛЬЧИЧ.

Пропаші сестри.

(Повість).

I.

Коли Марія Олександровна скінчила інститут, то одразу мусіла взяти посаду гувернантки, бо була убогою сиротою і виховувала ся на кошти багатих далеких родичів, котрі вважали своїм обовязком платити за її науку, але нею самою не цікавились. Вони дали їй змогу заробляти і на тім їх зносини й скінчили ся.

В інституті вона не придбала ніякого світогляду, а саму тільки жадобу розваг, розкошів та кохання. У тих панів, де була за гувернантку, зазнала пониження, зневаги, бачила багато гидкого; доброго майже не бачила.

Жадоба розваг, розкошів та кохання розвивала ся на родючому ґрунті, але не було змоги вдовольнити її. Марія Олександровна була негарна, мало примітна панна.

Минали її літа, зникали надії на краще, до одчаю обридало жите по чужих людях... Прийшов тридцятий рік.

Останнього літа вона поїхала з панам на село в їхній маєток. Знайомих з їхнього кола там не було, і вони з нудьги води-

ли ся з ким трапляло ся. Таким чином Марія Олександровна там познайомила ся з одним небагатим панком Семеном Павловичом Катериненком. Він був трохи старший від неї, не гарний і не розумний. З наукою йому не пощастило: не міг і городської школи скінчити. Самолюбство він мав величезне.

Найбільше йому хотіло ся бути справжнім паном. Окрім матери, простої селянки, котра до його трохи не молила ся, він не мав ніякої рідні і був сам собі хазяїном. Схотіло ся йому мати справжній панський двір. Він на своєму широкому подвірю, що садом спускало ся у берег до вузької річки, вибудував гарненький будиночок, насадив біля його бузку та жасміну і звелів матери насіяти квіток. Та насіяла і насадила довголітніх, ярих і буйних простих селянських квіток, котрі охоче прийняли ся та розросли ся. Спочатку біля їх ходили. Потім Семенови Павловичови обридло носитись з будинком та садом; він вже купив фаєтон та пару добрих коней і вже тільки про них і думав.

Сад без догляду дичавів, але дещо там було уперте, росло та розростало ся гушавиною та цвіло барвистими як жар, як небо, як сніг, як золото, квітками. Катериненко був не жонатий, бо хотів узяти собі жінку не яку небудь ледви письменну панночку, з тих що розцвітали та вяли навколо, а справжню панну. Такої справжньої панни, котра б схотіла вийти за його, не трапляло ся, того він довго парубкував.

Познайомившись з Марією Олександровною, він спочатку не думав, що можна б її посватати, бо дуже вона пишною йому здавала ся у великопанському околї. Але придивившись і зрозумівши, що вона там просто наймичка, подумав і зважив ся. За віном він не турбував ся, бо розумів, що трудно знайти йому справжню панну, та ще й з віном.

Вона подумала-подумала, поплакала й пожурила ся, але рішила вийти за його, бо бачила, що хоч се і мізерний, але єдиний рятуюнок з її важкого життя.

Вони одружили ся.

Марія Олександровна не вміла хазяйнувати і не хотіла вчитися. Вона звикла з призирством відноситись до хазяйнування: всі панї і панни, чи то реакційні, чи то поступові, однаково гордували ним. Чоловік її і не силував до його брати ся, бо вважав се ознакою справжнього панства. Для господарювання у його ж була мати та наймички.

Марія Олександровна нудьговала. Роботи та турботи у неї ніякої не було. Часу мала багато, а читання мало; знайомих,

з котрими можна було все гуляти та гуляти, по між небагатою інтелігенцією не могла знайти. Богата її цурала ся. До чоловіка їй було байдуже.

Вона цілими днями все лежала і мріяла колишні мрії про розваги, роскошні та кохання, хоч тепер розуміла, що вони вже ніколи не здійснять ся. Ті марні мрії, коли вона була молода, бадьорили її і скрашували жите, бо можна було сподівати ся, що й збудуть ся, а тепер вони тільки знесилювали та робили дійсність ще огидливішою.

Чоловік її був добрий, піклував ся біля неї, пишав ся нею, разом з матір'ю дбав про все, але він був нерозумний, неінтелігентний, не справжній пан, і вона соромилась, що в неї такий чоловік. Проте вони жили в згоді, бо однаково не любили сварів та лайки.

Через три роки у їх знайшла ся дочка.

Ледве личко дитини стало виразнішим, як стало видно, що воно буде надзвичайно вродливе. Марію Олександровну так вражала ся краса, що вона вважала її найголовнішим і найбільш вартим в дитині. Вона шила малій гарнесенькі шапочки та убраннячка і носила між люде, щоб усі її бачили та любовали, а з дитячих хвороб найбільше бояла ся тих, що могли б знищити вроду.

Тепер Марія Олександровна мріяла колишні мрії вже не для себе, а для дочки і жадала, щоб та швидче росла, швидче стала користувати ся тим щастем, що обовязково мало чекати її. Те щасте в її думках було шабльоновим щастем: розваги та залицяння, а потім шлюб з багатим молодим паном і роскошне жите.

Мати, а за нею і батько та бабуся стали дивити ся на Лізу наче на яку царівну, котрій треба скрізь годити, котра стоїть вище від їх і від усіх взагалі, а в ній самій найзначнішим вважали вроду.

Лізі дозволяло ся робити все, що вона хоче. Її вдача, вередлива та лиха, мала повну змогу розвивати ся. З пелюшок дитині було відомо, що її личко найголовніше на світі і найголовніше те, щоб нею всі любовали. Дома, без чужих, дівчина завсїгди була обідрана брудна. Не можна було настачити ся на неї убрання, хоч що години мінняй. Як тільки їй надївали чисте, вона зараз його драла і мазала. Раз те, що не звикла вона берегти ся, а друге любила робити те, що другим неприємно. Але коли приходив хто чужий, вона ховала ся і вимогала, щоб її причепурили.

У перше се вона зробила, коли їй було ще тільки три роки.

Раз Ліза качала ся по помості, намагаючись від злости подрати на собі сорочечку, що мати збирала ся вмити її та ще й до того вмовляла не кидати камінцями на курей. Раптом у передпокою почув ся голос якогось гостя. В ту ж мить Ліза схопила ся і запхала ся за скриню.

— Мамо, мамо, швидче умий мене та надінь мені рожеву сукенку, а то я пропаду! — залепетіла вона так, щоб гість не чув.

Матір се до екстазу довело. Вона не могла і нахвалити ся розумом дитини.

Вже п'ятиліткою Ліза не однаково відносила ся до хлопців і до дівчат. Їй було краще гуляти з хлопцями, ніж з дівчатами. Як би не гарно був одягнений хлопець, вона не заздрила йому, але коли бачила гарненько убрану дівчину, та ще коли їй здавало ся ніби ще кращу від неї, вона заходила ся плачем. Коли се бувало на гулянці в дитячому гуртку, вона намагала ся усякими способами, іноді не по-дитячи хитрими, вирядити таку дівчину подалі. Коли грали в мяча, вимагала, щоб її послали подалі пасти, або щоб послали її що небудь десь далеко взяти. Взагалі намагала ся зібрати навкруг себе самих хлопців і з ним завести окремі іграшки. Увесь час в гульні вона тільки про се й думала, а позаяк дуже хвилювала ся і позаяк не все вдавало ся, то кожна гульня кінчала ся тим, що вона починала плакати, тупотіти ногами та кидатись на всіх, наче розлючене звіря, так що трудно було з нею справити ся.

Рідня, знайомі, а найдужче мати дуже розвивали її в сьому напрямі. Жартували при ній, що той чи той хлопець залицяєть ся до неї, що та чи та ревнує до неї того чи того; самі обурювались, що яка небудь Саша, чи Маня думає затемнити Лізу, або що вона, дурна, думає ніби вона краща або краще одягнена від Лізи. Самі захоплювали ся і надавали велике значіння тим нездоровим відносинам, що, самі ж таки, розвивали в дитячому гурті.

Раз у раз при Лізі відбували ся справжні наради з приводу того, що їй надіти в гості, до церкви, на гулянку. Радили ся так, мов від сього залежало її жите.

У вісім років Ліза ледве вміла читати. До науки вона була не охоча, а присилувати її ніхто не хотів. Вона била наймичок, сварила ся з сусідами, била котів та собак. Позаяк їй усе було дозволено—вона вдовольняла свою злість, а позаяк всі її бажання вдовольняли ся, усе їй було нецікаве.

Одного разу її повели на іменини попівської дочки, що бу-

ЛНВістник 1914, кн. I.

ла їй одноліткою. Ймениниця була в червоній намітчаній суконці, котра здала ся Лізі надзвичайно гарною. Ліза стала люта, не схотіла ні ласувати, ні гуляти, а звеліла батькам, щоб вони одвели її до дому. Вони й мусіли так зробити.

Дома вона почала драти на собі білу сукенку, тупотіти ногами та так кричати, що далеко за двором було чути.

— Чого ти так плачеш? Адже твоє убрання куди краще від Тасіного, хоч воно і червоне — вмовляла її мати — як би ти знала, як тобі личить біле. Ну, годі тобі плакати! Коли хочеш ми тобі й червону зробимо! Таку саму.

— Мо-овчи! — крикнула Ліза і вхопивши з столу ніж, пошпурила його на матір. Але та встигла одхилити ся і ніж так вдарив ся в стіну, що шпукатурка одскочила.

Проте Лізу не покарано. Адже вона так зробила з одчаю, а нервовій вразливій дитині доводиться де що прощати. Та самій Марії Олександрівні було неприємно, що на попівні було справді гарненьке убраннечко і сама вона була дуже гарненька...

Коли Лізі минуло десять років, батьки стали радитись, що їм зараз треба почати. Обое вони думали, що слід би її оддати в гімназію. Але се була річ трудна, навіть дуже трудна: треба було або віддати Лізу до чужих людей, або самим переїздити до міста. Які вони не були засліплені, а все таки розуміли, що Ліза у чужих людей не вживеть ся, а переїхати до міста покинувши хазяйство, не дозволяли фінанси.

Тоді вони рішили вчити її дома та возити до екзаменів в гімназію, а позаяк Ліза матери не слухала і не хотіла її слухати, то вони умовили ся з учителькою місцевої земської школи, що вона буде репетірувати дівчинку.

Ліза запротестувала і проти сього, але її вдало ся умовити: наука буде зовсім не трудна і всі знатимуть як вона добре вчить ся. На екзамен їй зроблять кілька що найкращих убрань таких, яких вона сама схоче. Екзаменувати ся буде прилюдно, навколо сидітиме сила панства і всі любоватимуть нею.

Тижднів зодва Ліза вчила ся хоч і не добре, але все таки вчила ся, бо хотіло ся, щоб учителька дивувала ся, яка вона розумна. Потім вона стала звикати до тієї і хвалитись перед нею обридло, а силувати себе робити те, що не хочеть ся, не вміла. Вона вчительці не могла нічого вивчити ся і Марія Олександрівна мусіла взяти ся репетірувати її перед тим, як та прийде. Трудно було притягти Лізу до тієї роботи, доводило ся дорікати, благодати і що дня щось обіцяти або дарувати. Ліза приходила і сідала до

столу така роздлючена, що тільки батькови та матери було не гидко на неї дивитись, а репетірування було таке, що кожні три—чотири хвилини книжка з розгону летіла у другий куток хати.

— Ліза, так не годить ся робити! Нащо ти кидаєш книжку? Піди візьми її — докірливо казала Марія Олександровна.

— Не діждеш ся! — глузливо відказувала Ліза.

— Піди і візьми!

— І не думаю!

— Я учительці скажу, а вона всім розкаже яка ти.

— Не скажеш, бо і тобі соромно буде.

— Я за поведінку єдинцю поставлю.

— Так я ще гірше вироблятиму.

— Візьми книжку, бо треба ж таки вивчити.

— Піди сама тай візьми.

Кінчало ся таки тим, що Марія Олександровна справді вставала та йшла з книжкою, яка через кілька хвилин знов летіла у куток. Знову починали ся докори та суперечки, аж поки Марія Олександровна знову не вставала за книжкою.

Коли приходила учителька і питала як поводи́ла ся та вчила ся Ліза, Марії Олександровні було неприємно казати правду.

— Нічого собі... Вчилась, навіть не погано...

— От і добре! — хвалила учителька.

Ліза самовдоволено усміхала ся приймаючи незаслужену хвалу.

Питання про заміжжє Лізи здійснювало ся ще тоді, коли Ліза і ходити не вміла. Де далі сі розмови бували часті́йші і все говори́ло ся при самій дівчині.

Часом коли згадувало ся, що в такій, чи иншій великопанській родині є хлопчик однакових з Лізою років, мати, батько, або бабуся жартуючи казали: „Ось росте молодий нашій Лізочці“.

То були жарти і не жарти. Мати не раз згадувала усіх малих паничів і вибирала між ними найбагатшого і найпановиті́йшого. Таким був одинчик великих панів Михайлик Мезенко, що був на три роки старший від Лізи. Мезенки жили у другому селі верст за десят і Марія Олександровна ніколи не бачила ні їх ні того хлопця.

Помалу вона так звикла до думки, що малий Мезенко обовязково колись посватає Лізу, що стала цікавитись ним та його родиною, мов би то була вже певна і умовлена річ.

Вона завсі́ди прислухала ся, що говорять про тих панів і

роспитувала все що можна у наймичок, що служили з містечка у їхньому дворі. При сьому мала такий вигляд, спокійний та трохи владний, мав зарання звикала вважати Мезенків „своїми“. Але се зовсім не значило, що вище Мезенка її мрії не залітали. Але поки що значнішого від Мезенка в дійсности на було. Звичайно, для такої красуні Мезенко був би не якою вже там доброю партією.

Ліза справді росла надзвичайною красунею. Невеличка, тоненька та струнка, з золотим хвилястим волосем, з тонкими, мов виточеними рисами білого личка та величезними темносиніми блискучими очима, дівчина була схожа на мадонну Ботічеллі. При чужих її личко мало також і вираз мадонни, а при своїх воно здебільшого було незадоволене, а часто якось тупо сердите.

У маленькому містечку її краса була найпершою і, здавалося, для всіх мала значінне.

Не раз дивлючись на неї знайомі говорили Марії Олександровні:

— Шкода, що тепер нема таких царевичів, що блукають світом, шукаючи що найкращої дівчини. Напевне б ваша Ліза стала царицею.

— А що ви думаєте, хіба і тепер такого не буває?—ніби жартуючи відказувала Марія Олександровна і оповідала про ті випадки, коли і тепер особи королівського роду вінчалися з звичайними паннами.

Але сі розмови завсїди потім розбуркували буйну фантазію химерної жінки і вона завжди любила читати про такі шлюби. Якось прочитавши в часописи, що якийсь ерцгерцог одружився з простою дівчиною, вона так зраділа, що аж почервоніла.

Часами вона думала, що таки б треба віддати Лізу до гімназії, бо там можна швидче сподівати ся такої зустрічі. Наприклад приїздить у місто який король, або королевич і між иншим приходить оглядати і гімназію. Там він бачить Лізу і закохуєть ся. Иноді Марія Олександровна так захоплювалась мріями, що через них не спала усю ніч. Тоді у день ходила мов задурманена і уже переставала цікавитись.

Коли Лізі було дванадцять років, учителька сказала, що можна б спитатись повезти її до екзамену.

Марія Олександровна поїхала до міста, накупила там усяких прегарних тканин і віддала найкращому кравцеві пошити Лізі кілька суконь. Стільки, скільки треба було, щоб на кожний екзамен було инше убранне. Увесь час перед екзаменами припасову-

вали сукні, хвилювали ся, дратували ся, так що було вже зовсім не до науки, даремне учителька казала, що слід би сей час пильнійше взяти ся до неї.

Нарешті Марія Олександровна почула себе так погано, що мусіла вернути ся до дому, доручивши Лізу учительці.

Коли вони вернули ся з міста, Марія Олександровна вибігла на рундук. По втомлених блідих обличчях вона нічого не могла вгадати.

— Ну, що як?—спитала помалу, бо серце так замірало, що аж дихати було важко.

Учителька похмуро і винувато відказала:

— Не видержала.

Марії Олександровні стиснуло серце від гніву та образи. Вона вважала, що Лізіна краса повинна була все перемогти.

— Мабуть у їх вже були свої, готові—зауважила вона злісно—і, певне, погані, того і заздрісно стало... Ну і „зрізали“...

Ну, а вбірали ви її так, як я прохала?

— Ні, бо дощ ішов...

Марію Олександровну наче хто камінем вдарив.

— У чому ж вона екзаменувалась?

— У сіренькому...

— Усі рази?

— Усі.

— Я не сподівала ся сього від вас, Тетяно Андріївно! — стиснувши зуби скрикнула Марія Олександровна.—Хіба можна було таке зробити? Ну, що коли дощ? Було б узяти колясу... Я ніяк не могла й подумати... Коли б знала, то хоч би умірала, а зостала ся б... Се щось неможливе... — вона схвильована вийшла з світлиці.

Ліза сиділа понижена, споганіла і люта-люта. Там, у місті лишившись без рідні серед чужих та ще у перше на віку, вона, була так помирнійшала, що згодила ся піти в сіренькій сукні, але тепер їй се здавалось ганебною подією. Окрім того те, що вона провалила ся, коли інші дівчата повидержували, здавало ся їй великою образою і пониженням. Такого ще їй ніколи не доводилось зазнавати.

Але у вечері за вечерею мати сказала батькови:

— Ся проклята Тетяна Андріївна навмисне не прибрала Лізу. Се заздрощі! Не хотіло ся поруч показати ся.

З того часу Ліза стала пишати ся перед учителькою своєю вродою і своїми убраннями. Та не розуміла сього, і бачучи, що

Ліза чогось дровичь ся, спиняла її, а Ліза думала, що се вона гнівається ся від заздрощів.

До другого екзамену зробили сукні ще кращі і Ліза всі їх надівала, але екзамену все таки не видержала.

— Вона більше думала про убранне, як про екзамен—роздратовано зауважила учителька, коли вони вернули ся.

— Знов заздрощі!—подумала Марія Олександровна і почала втішатись розпитуванням, яке вражіння зробила Ліза і її убранне.

На третій рік Ліза сяк так видержала в другу класу, і то здасть ся, справді завдяки своїй вроді.

Дівчина була так зачарована мійським житєм та заспокоєна не трудним екзаменом, що рада б була переїхати до міста, навіть з умовою вчити ся в гімназії. Та се не вдало ся, бо учителька виїхала з села, а друга, багата панна, не хотіла мати приватних учениць. Таким чином наука відкладала ся з весни на осінь, коли думалось взяти учительку з міста, з осени на весну. Зрештою ніхто не вважав тієї науки такою вже необхідною. Адже Ліза була красуня, а з науки ніякої користі чи принади немає—се Марія Олександровна і по собі знала. Не треба було їй вчити ся в інституті, щоб скінчити заміжем за таким чоловіком.

Так і не оглянули ся, як Лізі стало шіснадцять років. Тепер вона була дорослою дівчиною. Шіснадцять років! Скільки то про них говорило ся! Ті шіснадцять років були наче встановленим часом, від якого мало почати ся якесь чарівниче блискуче житє... Наче вхід до справжнього житя...

Опинившись по той бік входу, Ліза не побачила нічого особливого і почула розчарування. До його і після його було зовсім одинаково.

Вона стала журити ся, плакати та сердитись.

Мати її втішала і розяснила, що тепер її становище зовсім инше ніж ранійше. Тепер у неї є сила, величезна сила дівчини красуні.

— Що я зроблю з тією силою? Навіщо вона мені тут придала ся?—плакала Ліза—зачинили ви мене тут, як в тюрмі тай годі!

Її обіцяли, що переїдуть до міста, як тільки продадуть частину землі. Але треба було багато грошей і через те ціну за землю сказали найвищу. Покупці такої не хотіли давати і справа поки що не зрушувала ся з місця.

Дожидаючи переїзду, Лізі доводилось мріяти про мільонерів, князів та королів, та поки що вдовольняти ся зовсім незначними людьми: учителями, фельшерами та паничами з полупанків. Її день

був марно втрачений, коли ніхто на неї не глянув закохано, ніхто не дав їй зрозуміти, що вважав її найвродливішою. Всі люди у неї були поділені на бажаних і цікавих—на чоловіків та не бажаних і не цікавих—на жінок. Сі останні наче і були на світі для того, щоб ставати між нею та першими, намагаючись якось затемнити її красу.

Але, власне, те їй тільки здавалося, бо в містечку не було ні однієї, ні паночки, ні простої дівчини, яка б могла затемнити ту красу, від якої, наче від зірки, розходилося сяйво.

Час минав, непримітно минало одноманітне життя. Ліза гинула з нетерплячки. Вона ніколи нічого не робила і не вміла нічого робити. Цілий день вона лежала або нікала по покоях та в саду, або стояла біля перелазу, чекаючи щоб хто пройшов та глянув на неї. Справді місцеві паничі занадто часто ходили поуз їхню подвір'я.

Читати Ліза не любила: їй подобались тільки романи і лиш ті, де описувалася небогата дівчина красуня, котра потім виходить заміж за князя мільонера.

Вона і собі такого чекала і дивилася вперед, у життя наче глядач на театральну завісу, котра от-от має піднятися та показати чудову сцену.

Іноді думала і про Михайла Мезенка, думала як про щось наймізерніше з усіх мрій, але найреальніше. Хоч вона його не бачила, він таки справді існував.

Взагалі вона не знала відкіль, власне, виглядати долі. Справді відкіль? Мріяти що хочеш можна, але сподіватись, що який-небудь князенко чи царевич заїде в містечко, зовсім неможливо. Містечко старе, живуть в йому трохи не столітні люди, а нема тут ніякісеньких переказів про якісь такі несподівані візити. Ніяка князівська, а тим паче королівська нога не ступала на місцевий ґрунт.

Се так в одчаю міркував розум.

А все таки Ліза чекала, хоч сама не знала коли і чого саме. Вона не раз виходила на горбок, що був у їхньому саду і дивилася на великий шлях. Без краю він слався степами, широкий та рівний, поміж старезними вербами, котрі, здавалось, пам'ятали якусь цікаву давнину, пам'ятали життя, в котрому і щасливі і лихі несподіванки були можливі. Щось таємниче і цікаве було в тім шляху, наче ним мала приїхати доля... в образі гарного та багатого панича. У мріях, у сподіванню минув сімнадцятий і вісім-

надцятий рік. Час летів як вітер і нічого не приносив з собою. Земля от-от мала продатись і ніяк не продавалось.

Ліза стала частійше думати про Мезенка.

Одного разу в них на поденщині була дівка, котра иноді робила і у Мезенків, бо в їх селі жила її тітка. Ліза сиділа в саду, а дівка біля неї обкопувала дерева і оповідала.

— Отсе колись я була в панському дворі, ходила полоти квітки. Ото полю, коли дивлюсь їдуть їхній панич. Стали біля мене, поздоровкались та давай мене розпитувати відкіль я. Кажу з Харківцеь, а вони:—„А що там дівчата гарні?“—„Приїдьте та подивіть ся—кажу—я ж не знаю, які вам до вподоби“. Коли тут бачимо аж старі пані їдуть. Панич швидче—хода! Ну, і гарний же він, брови чорні-чорні, а лице біле...

Лізі було дуже неприсмно слухати таке: Мезенко залицяв ся до тієї дівки. Се її так ображало, ніби він її зраджував і вона вже ненавиділа дівку. Правда, розятрена і витівна фантазія спитувалась впевнити її, що то панич здалеку почав, а в дійсности він хотів розпитати ся про неї, про Лізу, бо певне ж чув про її вроду, але все таки було можливійше, що паничеви сама дівка здавалась принадною.

Після сього цікавість до Михайла побільшала ся. Батьки теж згадували про його, наче напевне наближав ся час, коли він мусів з'явити ся у їхньому житю.

Одного разу Ліза йшла вулицею. Тоді вона була в білій сукні, золоте волосе сяло на сонці мов золоте сійво.

Тільки Ліза повернула до свого двору, як від поворотки показав ся панський шарабан, а на йому, наче волошки, засиніли три студеньких картузи.

Ліза пішла тихше й так легко, мов ледве торкала ся до землі і коли студенти порівняли ся, вона одним поглядом встигла роздивитись їх. Двое було так собі нічого, а один дуже гарний. Всіх їх видно дуже вразила її врода і вони дивились не відводячи очей від неї; коли проминули, то ще назад обернули ся.

Ліза аж почервоніла з утіхи.

— Хтож то вони?—подумала вона і стала мріяти, що то її доля показала ся.

— А що, чи бачили свого суженого?—жартовливо гукнула їй з свого городу стара вдова попада.

— Якого?

— Якого? Та Мезенкового ж панича!—відказала попада, котра, як і всі, знала про заміри Марії Олександровни.

— А деж він?—спитала Ліза, догадуючись, що один з студентів певне був Мезенко.

— Оттаке! Так ви і не знаєте який на масть ваш сужений?

— Та отой чорнявий, що з лівого боку сидів.

— Се значить той гарний—подумала Ліза і вернула ся до дому така весела та приязна, якою її майже ніколи не бачили.

Після цієї зустрічі Ліза стала частійше виходити до перелазу.

Не минуло і двох днів, як Михайло верхи проїхав поуз, доїхав до кінця вулиці і вернув ся. Ліза стояла біля перелазу і вони зглянули ся, наче зненацька, швидким, цікавим поглядом.

Мезенко тепер став часто бувати в містечку: то на пошту, то за табаком, то ще чого приїде конем або човном, сам або з товаришами.

Іноді їдучи річкою вони співали або грали, товариші на гітарах акомпаніували Михайлові мандоліні, котра дзвеніла так ніжно та палко, так підступно, мов викликала дівчину на берег. Ліза зачувши музику, вибігала в садок над річку і там ходила так, що її було видно і щоб самій бачити човен, що тихо плив поміж темними наче шовковими очеретами по зеленій воді.

Мати та батько все те примітили, але не забороняли, хоч часом у Марії Олександровни починало боліти серце: не вже кращого Лізі не судило ся?

Спочатку і Лізі думало ся так саме. Її здавалось, що Мезенко її цікавить так „поки що“, поки нема кращого. Приемно ж їй було, щоб до неї залицяв ся який небудь фельдшер або що, то запевне що приемнійше буде, коли в неї закохаєть ся справжній панич.

Але вона того не бачила, що сама цікавить ся Мезенком не так як іншими. Її було так трудно дождати ся того часу, коли він звичайно проїздив поуз, так радісно, коли вона загляжувала його здалеку і так соромно, коли він рівняв ся з нею—очи самі собою спускали ся до долу. І кінь його, і шлях, яким їхав, і село в якому жив, і селяне з того села — все мало якусь гостру принаду, від якої ніби трошки крутилась голова.

Ліза замислювалась, не вередувала; зовсім не та стала, що була. Мезенко вже щодня їздив поуз, примудряв ся, Бог відав як, зустрічати ся з нею і на почті і в крамниці. Він поглядав на неї все виразнійше, але не зважував ся заговорити. Звичайно він був дуже сміливий і з панянками і з простими дівчатами, а тепер став такий, що аж самому було дивно. Ліза здавалась йому

такою гарною, такою неземною, такою навіть не реальною, наче яка дівоча постать на геніяльному малюнку. Образ, мрія, але не жива звичайна дівчина, до якої можна, як до інших, залицятися. Не можна було собі уявити, що її можна обіймати та цілувати. Хотілось тільки як можна частійше бачити її і то не повним поглядом, а так на швидку, як дивлять ся на блискуче. Хотіло ся бачити хоч здалеку її сад, її будинок, або хоч містечко.

Такого Михайло ще ніколи не почував, хоч без ліку залицявся і закохувався. Але такої вроди він ніколи ще не бачив і ніколи не був такий далекий від тих дівчат, котрі йому подобали ся.

Однієї ночі Лізу збудила музика. Десь близьенько звеніла мандоліна в супроводі гітар. Одразу дівчині здало ся, що то їй сниться. Але то справді грали в них в саду, десь недалеко від берега.

Музика звеніла так ніжно і разом так гаряче та так підступно ласкаво, що від неї замірало серце і дурманила ся голова. Її згуки так звеніли ледве ледве чутно, наче лащили ся та горнули ся, то дужчаючи обхоплювали всю істоту...

Ліза підвела ся з подушок і слухала так, щоб не втратить ні одного звуку.

Потім музика стихла. Але не стало тихо: здавало ся, що все повітря дзвенить, насичене тими згуками, як насичується воно пахощами квіток.

Ліза нашвидку одягла ся і підійшла до вікна. Тихо відчинивши вікно, вона трошки відхилила віконницю і прислухала ся. Хтось зовсім недалеко, наче замислившись, іноді торкав струни мандоліни.

Місяць вже спустив ся за дерево і в саду було темно. Пахли метіюли. Всі рослини здавали ся розкішними та високими. Від пахощів квіток і від того ледві чутного, переривчастого дзвону було важко дихати і все тіло тратило силу.

Знову задзвеніла музика...

Ліза була наче в екстазі: щастє було в її душі, справжнє щастє, незаймане, незасмучене, незатемнене дійсним житєм.

Не було в йому ні сумління, ні спогаду про зло, про смерть, про буденне існування. Се було *те*, чого вона сподівала ся, про віщо мріяла, що передчувала. Се було щастє молодости, се була сила вроди, се була та мрія—казка, котру мріє кожна жива істота...

Коли музика знову затихла, Ліза ще довго непорушно стоя-

ла. Вона чула як в саду загомоніли стримані голоси, як шелестнуло вітте зачипаючи тих, що вертали ся до річки; потім плеснула вода... десь над річкою, все далі та далі, знову обізвали ся струни такою пестливою мовою, що відбірала дихання.

Ліза, наче благаючи чи дякуючи когось, стиснула руки і прихилила ся до вікна. То була перша і остання хвилинка в її життю, коли вона нічого не бажала,—таке було повне почуття щастя. Їй і на думку не спало бажати, щоб Михайло підійшов до неї, їй, може, було б неприємно подумати, що він би міг її цілувати. І він, і все те щасте, і вся та побільшена гарною нічкою природа, і те невимовне щасте,—все було нереальне...

Як повіяв ранішній вітерець і обвіяв дівчину прохолодою, тоді тільки вона схаменула ся. Глянула на сад: там все поменшало, посіріло, скрізь точило ся безкольорове освітлення. Лізі здало ся, що вона прокинула ся після чарівного сну і що в дійсності все було буденне, навіть самий Михайло, бо він був звичайний панич, а не вимріяний темної запашної ночі образ.

Другого дня Мезенко приїхав до Катериненків купувати молодого коника і таким чином познайомив ся з Лізою та її батьками. Його привитали мов зарученого, а в містечку говорили про Лізин шлюб як про річ пілком певну.

Михайлови ж шлюб і на думку не спадав, вже по тій одній причині не спадав, що Ліза була зовсім з иншого кола. Взагалі він ні про віщо инше не думав, як тільки про змогу частійше бачити її.

Тепер, коли він вже з нею познайомив ся, коли вже можна було стиснути її руку, коли можна було стати близько біля неї і чути її голос, вона здавала ся реальною як і инші, і почуття викликала такі ж, як і инші викликали.

Він став часто їздити до Катериненків, не думаючи, що то з того вийде.

Одного разу, коли вони zostали ся у двох в саді, Михайло обняв і поцілував Лізу. Потім він кілька разів так саме користувався самотою.

Про шлюб він одначе нічого не говорив, але вона вважала, що се і без слів вже річ умовлена.

Михайло якось оглянувшись і аж жахнувся, де він опинив ся. Найперше він побачив, що і Ліза і всі навколо в містечку вважають його зарученим. У друге—він впевнився в тім, що з неї коханки не зробиш і що він без неї не може жити. Одружити ся, чи що? Але його ж рідня буде проти сього. Погано! Такого він не сподівався.

І справді, коли він сказав своїм про Лізу, вони страшенно обурилися і не схотіли бачити ні її, ні її батьків.

В Лізиній душі завсіді було, хоч і приковане, почуття, що вона спустила ся від князівства або королівства до простого панства, що вона спустила ся до Михайла, а не він до неї. Того відказ його батьків страшенно вразив і образив її.

Після сього зникла поезія її кохання і вона стала така як була: вередлива і сердита. Про те Михайлови вона сього не показувала.

Минуло три місяці. Михайло не хотів їхати до університету без батьківської згоди, а ті не визнавали його заручень, тай годі.

Одного разу в містечку був ярмарок. Проходячи майданом поміж ярмарчанами, Ліза побачила зовсім близенько якогось високого поважного пана, а біля його ще гарну гордовиту паню, котрі дивилися на неї з просто образливою безцеремонною цікавістю, як дивлять ся на чию небудь коханку, або взагалі на особу з не дуже то гарною репутацією. За ними, ховаючись, з винуватим та зляканим виглядом стояв Михайло. Він незручно, не скинувши, а стяг картуза і швиденько вклонившись Лізі, ще більше заховав ся за батька.

Ліза почервоніла, мов заняла ся, і не зупиняючись пішла далі.

Через кілька хвилин Михайло відсунув ся назад від батька і зник у юрбі так, що той і не примітив, куди він подів ся. Михайло оббіг навкруг майдану і опинив ся перед Лізою щасливий та радий, що визволив ся від батьківського догляду і трохи засоромлений своїм трусополохством.

Але ніколи він не бачив Лізу такою розгніваною і такою стриманою як сього разу.

Справа з батьківською згодою як стояла, так і не зрушила з місця. Ліза дратувала ся, плакала і журила ся. Дома їй усе обридло, все було чужим та нудним, а коли вона зможе вирватись відтіль, було зовсім не відомо. Михайло теж журился і дратувався. Він вже бачив, що йому доведеть ся або покинути Лізу, або одружити ся з нею на перекір рідні, а йому ні того, ні другого не хотіло ся робити.

Ліза бачучи, що її становище вже не тільки скидаєть ся на понизливе, але й на смішне, почала вимагати, аби якось він владнав свої відносини з нею і з ріднею.

Михайло почав вимагати згоди. Батьки, бачучи, що він дуже

закоханий і що він і без них нарешті може одружити ся, поставили йому таку умову: нехай він на пів року поїде до міста і нехай він увесь час не бачить ся з Лізою, щоб впевнитись, чи справді вже він її так кохає. Коли після сього він все таки хоче узяти її, то вони вже не боронитимуть.

Довело ся згодитись на сі умови Лізі було сумно, що вона стільки часу не бачитиме коханого, але разом з тим вона була рада, що все так добре скінчило ся. Через шість місяців вони повинчають ся — тай край.

Марія Олександровна почала робити віно, показувала його знайомим, що були вже почали знишка картати її тим непевним шлюбом, та радитись з ними які сукні шити.

Михайло поїхав до міста. Там у його було багато родичів, які узяли ся всякими способами одтягати його від нерівного шлюбу. Його сестра в четвертому коліні, чорна як циганка, бридка, настирлива, безсоромна і досвідна, взяла ся за се діло. Вона сбридала йому, лізла у вічі, дратувала, висміювала сільську заручену, примушувала уявляти її у великопанському громадянстві, користуючись тим, що вони родичі, тулилась до його, дивилась на його звабливими, блискучими мов від гарячки, очима. Вона одбірала час, нервувала, залазила в думки так, що часом не було змоги й листа Лізі написати, ані уявити її, ані пожуритись за нею.

З писанням листів Лізі було чисте горе: не вміла вона їх писати і не любила. У неї вони виходили якісь незграбні та не щирі і робили на Михайла неприємне вражінне. Те вражінне разом з мійським житем та висміюванням родички, досягало того, що чарівна Лізіна врода починала забувати ся. Він став вже не так часто писати зарученій, потім сповістив її, що через негайну справу мусить зостати ся ще на який час.

Після сього замовк.

Ліза писала кілька разів, але відповіді не одержала. Вона подумала, що він занедужав. Тоді Марія Олександровна написала пані Мезенковій, питаючи про його здорове. Та зараз відповіла їй. Вона дякувала за турботу про здорове сина і писала, що він зовсім здоров і що він після довгого пробування на селі дуже знуджував ся та тепер з утіхою користуєть ся розвагами мійського житя.

Ліза не доняла віри сьому листу і знову написала зарученому. Минув один місяць, другий, а Михайло все мовчав. Знайомі через найминок довідувались, що він живий та здоровий і з утіхою оповіщали про се Катериненків.

Всім стало зрозуміло, що його відбили. Ліза трохи не збожеволіла. Вона потягла Марію Олександровну в місто, де жив Михайло, просиділа там два тижні, але ніяк не могла побачитись з ним; він ховався від неї.

Коли вони, вертаючись, їздили у містечко, Лізі здавалось, що кожне вікно дивиться на неї злорадними глузливими очима, здавалося, що глузування та злорадство ранить і мучить її наче цілий рій отрутих комах.

Вона стала вимагати, щоб зараз переїхати до повітового міста, але сьому перешкодило зовсім несподіване: оказалось, що Марія Олександровна вагітна.

Незабаром пані Мезенкова, як на глум, прислала Катериненкам оповістку про шлюб сина з панною Пеликовською. Се була як раз та сама чорна та бридка родичка, котра так обридала, дратувала та розпалювала Михайла, що він забажав її.

Лізу вразила зрада зарученого не тільки сама по собі, але й яко доказ того, що її врода не всесильна.

Тепер вона опинилась на роздоріжжю. Відкіль же виглядати далі.

Всі ті панночки та їхня рідня, перед котрими пишала ся Ліза, тепер раділи і сміяли ся з неї. Ніяк було і в люде показати ся, а дома сидіти було до одчаю нудно.

А тут ще мати взяла тай породила їй сестру!

Вона так плакала і лютовала, що всі намагали ся ховати від неї дитину, аби не дратувати її.

Час минав. Ліза виходила до перелазу і на горбок виглядати долі. Вона не показувала ся.

До неї якось спитав ся посватати ся парубок, що висвячував ся на попа, але вона обурена відказала і дуже образливо. Як він міг подумати, що вона може стати попадею?!

Більше ніхто не зважував ся її сватати, бо вже знали, що вона високо несеть ся. Тай нікого не спокушала її лиха, вередлива вдача. Краса змарніє, вдача зостанеть ся.

Ліза чула, що треба поспішатись та щось почати, бо час минає та минає і нічого не приносить. Але наче в болоті завязла. Вона стала така сердита, що дома всі її бояли ся і намагали ся не показувати ся їй на очі. Особливо гірко доводило ся малій Олі. Вона невтомно пильнувала, щоб для тієї „не заводили розкошів та не панькали ся з нею“.

Коли та плакала, Ліза кричала як причинна і виганяла малу в пекарню або й у сіни. Марія Олександровна сама проняла ся

тим поглядом, що Оля зайва і що вона прикра завада Лізі. Проте вона нишком любила ту смирну покірливу дитину, хоч і боялася се показати, майже не пестила її, не давала їй волі, наче чула себе винною, що породила Лізі сестру-перешкоду. Тільки сама бабуся, проста і мовчазна робітниця в сім'ї, нишком пестила дитину та потайки годувала її смачненьким.

Без ніяких пригод Ліза прийшла до двадцять п'ятого року і тут таке щинила, що тієї ж осені вся родина переїхала до міста.

Наняли там невеличку квартиру, відвезли туди кілька гарб меблів та припасу і переїхали.

Ліза мріяла, що її поява в місті буде великою подією, що і там вона буде найкращою.

На неї справді звернули увагу, паничі частенько ходили поуз їхні вікна і з утіхою дивилися на неї, коли зустрічалися на улиці. Але се й все.

Знайомих зовсім не було, не було і змоги познайомитися з панським колом, як того бажала Ліза. Тільки й знайомих мали, що сусіди: родина маленького поштового урядника та вдова попада з цілою купою дорослих дочок, котрі учителювали десь по селах і тільки приїздили на свято. Ну, та вони були не цікаві Лізі. З іншими сусідами, з акцизним та лікарем, не вдалося познайомитися, бо ті трималися окремо і з такими незначними не водилися.

Ліза записалася в бібліотеку і стала ходити туди за книжками. Там вона кілька разів зустріла ся з одним молодим учителем гімназії. Потім стала часто зустрічати його на вулиці і він почав разів по п'ять ходити повз їхні вікна, хоч йому туди йти було зовсім не по дорозі.

Ліза не жалкувала очей.

Учитель познайомився з сусідом поштовим урядником, а через його і з Катериненками. Через місяць він вже готував Лізу до екзамену на учительку, читав з нею світових письменників і розмовляв з нею увесь вільний час. Лізу і трохи не принаджувала перспектива стати учителькою, але вона вважала всю сю науку за привід бачити ся з нею. І не помилялася. Помилялася тільки в тому, для чого був потрібний той привід.

Вже учитель був почав провадити розмови на догад, коли Ліза довідала ся, що він має жінку, котру він покинув.

Коли після цієї новини він прийшов до Катериненків, Ліза не вийшла до його, а батьки так його привітали, що він відразу зрозумів, в чім річ і вже більше не навертав ся. Після цього зі

злости він почав скрізь розповсюджувати, що Ліза чепляла ся до його, та він не схотів.

Катериненки прожили в місті три нудних роки. Ліза залюбки б переїхала до більшого та на се вже не було грошей.

Час минав неможливо швидко та непримітно, як се буває в одноманітному житю.

Через три роки вмер батько і вся родина мусіла вернути ся назад у містечко.

Лізу жахало їхати туди, так сказати, без нічого, а ще гірше вона себе почула, коли приїхавши, оглянула ся навколо, дівчата-підлітки стали дорослими, однолітки або повиходили заміж, або вже вважали ся пристаркуватими. А все-таки, позаяк вона все ще була найкраща та до того ще й городянка, всі паничі знову почали найдужче цікавитись нею.

Особливо став за нею упадати учитель земської школи молодий та гарний. Але він стільки наслухав ся про її вдачу, що до сватання діло не дійшло, а він, що б не сушити дармо серця, взяв посаду в другому повіті.

Лізі він дуже подобав ся, хоч вона і не вийшла б за його, принаймні зараз. А все-таки, коли він виїхав, їй було дуже тяжко.

Вона жадала знову вирвати ся з містечка, тільки вже кудись инше. Та після смерти батька хазяйство занепало, доходи зменшили ся і взагалі доводилось обмежити свої потреби, не те, що вже куди переїздити.

Поснувало ся безбарвне житє. Ліза виходила і на горбок і до перелазу, їздила в сусідні села на ярмарки та спектаклі—воно не зміняло ся.

Ліза часто вдивляла ся в сестрине личко, як вдивляють ся матери, коли їм гадаєть ся ніби дитина хора. Але Ліза бояла ся не хвороби, а вроди. Оля була кругловида, кирпага, чорноока і товстенька. Се заспокоювало Лізу, бо вона бачила, що Оля буде не така, як вона, се-б то на її думку, вона буде не гарна.

Покірливій мовчазній дівчинці було тяжко жити. Ліза била її, дратувала, примушувала служити собі, сміялась з неї, як з каліки та дурної. Вона забороняла Олі гуляти з дітьми, бо „вона розсобачить ся“, не дозволяла шити їй гарні убраннячка—„щоб не зробила ся кокеткою“, не дозволяла давати смачного—„щоб не звикла ласувати“ і всіма способами „привчала до роботи“, „привчала слухати ся“ і без того слухняну та роботящу дівчинку.

Коли Лізі було тридцять два роки, вона захворіла на кір. Хвороба була важка, а її наслідки ще тяжчі: після неї Лізіна вроді раптом змарніла. Вона була така ніжна, така делікатна, що не могла витримати хвороби. Тонкі риси стали сухими та пожовклими, пишне волосся потемніло і вилізло, стан втратив грацію та легкість. Її можна було дати на десять років більше від тих, що вона мала. Спочатку вона соромилась між люде показати ся і ховалася дома дожидаючись, поки вернеть ся краса. Та не вертала ся. Ліза помалу звикла до сього вигляду і їй стало здаватись, ніби вона знову зробилась такою, як була.

Тоді знову почала виходити між люде та поводитись як і ранійше. Тільки вона стала примічати, що всі тепер відносять ся до неї зовсім инакше. Всі вважали, що вона тепер має зовсім инші звички, инші думки, инші потреби, инший смак. Вони думали, що з красою вона стала иншою. Але вона не розуміла причини і дуже дивувалася.

Однієї ночі Лізу збудила музика. Дзвеніла мандоліна в супроводі гітар. Попович з товаришами вертав ся з гостей до дому і вони, ідучи дорогою повз-двір Катериненків, помалу собі пригравали.

Ліза підвела ся і завмерла від щастя... Ніжна та палка музика, наче мова коханого входила в душу і дурманила голову... Раптом її серце здригнулось і похолело. Вона зрозуміла дійсність. Зрозуміла, що ся музика не її, а другим, що щастє кохання вже не для неї, а для других. Тепер се її стало ясно, зовсім ясно, що се не її. Її все вже скінчило ся; вже зникла певність прекрасного майбутнього, замість неї вона, не примічаючи того, вже давно кохає незбутні мрії. Найголовнійше і найкраще в житю: молодість, — відійшла і лишила тільки спогад про себе. Як жити далі? Так саме як досі, нудьгуючи та дратуючи, тільки без втіхи своєю красою, тільки без втіхи людським любованнем, тільки без надії на краще, на відміну. Як се стало ся так швидко і несподівано, що вона і не примітила, як усе втратила? Ліза лягла на ліжко і слухала, як музика поволі віддаляла ся і здавалось їй ніби то віддаляється від неї молодість. От вже і не чуть... Не чуть... Навколо тиша... Десь далеко гавкають собаки і так одноманітно і втомлено мов від невгамованої нудьги. Здавало ся, ще сій ночі не буде кінця...

Ранком Ліза встала страшною. Увесь день вона мовчала, чим дуже всіх вражала, бо всі звикли до її завсідни роздратованої мови та лайки.

ЛНВістник 1914, кн. I.

10

Їй здавалось, ніби вона опинилась у якомусь зовсім іншому житю, до котрого мусіла пристосуватись, а вона не знала що й робити. Адже вона тепер не молода дівка, а для немолодої треба іншого убрання, іншої мови, інших рухів, іншого житя. Страшна туга пекла в грудях.

Але через кілька день сей настрій зник і вона зовсім забула свої літа та поводи́ла ся як і ранійше. Тільки стала ще сердиті́ша і ще більше уїдала ся в Олю та гризла матір „що виплодила сю нікчемну“.

Коли мати раз сказала, що слід би віддати Олю в гімназію, Ліза щинила такий крик, що не втихаючи тяг ся годин з десять:— „Не віддавали мене, не віддаєте і її. І так не здохне, хоч би її чорт узяв! Виплодили ви її на мою голову! Коли б не вона, усе б було інше“... і так далі, і так далі...

Майже нишком від старшої дочки Марія Олександровна сьак так вчила меншу, за котру ніколи не заступала ся, хоч вже за неї серце не раз пекуче боліло, що як заступати ся, то від сього буде не краще, а гірше.

Ліза ставала все люті́шою і люті́шою та такою жорстокою і безжалістною, що її ніхто не любив; навіть мати корила ся їй не так вже з любови, як від того, що боялась її. Для людини, що звикла жити тільки для своєї краси та принади, старість—се смерть за житя. Зістарітись—се значить заму́роватись живою і кінчати і́стнованне в невимовних муках. Поза власною красою і власним житем не було нічого—коли краса зникла, а власне жите не давало втіхи—то не було ніде нічого.

Іноді в ночі Ліза прокидала ся від жаху: а що як вона ніколи не вийде заміж? І вона мала таке почутте, мов би летіла в безодню.

До неї був став залицяти ся не молодий учитель, котрий спокушав ся половиною батьківської спадщини, що належала їй. Аби мати привід краще познайомитись з панною, він попрохав, щоб вони його харчували. Катериненки згодились і харчували його дуже добре. Але Ліза встигла себе показати і він одружив ся з багатю селянкою та переїхав хазяйнувати на її хутір.

На його місце приїхав другий, молоденький та простодушний; Катериненки і його згодились харчувати. Він був такий соромливий та простий, що Ліза подумала ніби він закоханий і в кожному його слові бачила признание. Договори́ли ся до того, що він і сам не знав, як опинив ся зарученим Лізи, котра так вже його обєрігала, що він не насмілювався нікуди й ходити. Бідний пару-

бок не розуміючи, як же то він викрутить ся з сеї справи, був у відчаю.

Він надумав ся і втік.

А той, що став на його місце, пішов харчувати ся до Катериненків...

II.

Була друга година весняного соняшного дня. Дерево тільки що відцвіло. Листє було ще м'яке, яро зелене, мов шовкове.

З пекарні в сад викрадала ся Оля. Видно було, що вона вся захоплена тим, як би їй так вийти туди, щоб її не бачили з причілкового вікна світлиці. Правда, перед ним ріс гільчастий волоський горіх, але Бог знає... дівчина аж поблідла і її очі дивили ся осторожно та злякано. Нарешті, після довгого виглядання та вагання, вона спинилась в саді. Там вона лягла на ослоні з таким щирим почуттєм, мов би визволилась від великої небезпеки. Аж тремтіла ще.

Олі було вже сімнадцять років. Вона виросла стрункою, невеличкою та несміливо граційною. Її личко було кругле та рожеве, чорні очі соромливі, ніс кирпичний, а коротенька верхня губа надавала їй наївний дитячий вираз.

Се було одно з тих дівочих личок, що поки дуже молоде, то здасть ся надзвичайно принадним та гарнесеньким — очей не відведеш, але тільки воно починає тратити найпершу свіжість — як одразу вяне і робить ся незначним.

Трохи полежавши і заспокоївшись, Оля спустилась садом до річки, або краще сказати, до болота, по якому, як по зеленому оксамиту, вила ся вузенька стрічка блискучої сріблястої води. Береги поростали буйною рослинністю. Весняна трава уквітчана весняними квітками доходила до колін. Вздовж берега поміж очеретами та лозами була витоптана стежка, що йшла через все село по загородами та садами. Оля любила ходити на берег, може через те, що туди тепер ніколи не спускала ся Ліза і Оля там почувала себе хоч на мить вільною.

Останній рік стежка на березі стала Олі надзвичайно причиною, якою ще ніколи не була. Власне, сама Оля ще не розуміла, чого воно так. Річ була в тім, що стежкою часто ходив фельдшер Омельченко, молодий та славний парубок, з яким познайомив її біля церкви монопольщик. Зустрічаючи його, Оля завсїди тікала, бо їй було його соромно, але їй було дуже гарно інколи глянути на його так, щоб він не бачив.

Спускаючись у низ, вона за віттем не бачила, що по стежці хтось іде. Тільки вона дійшла до неї, як між лозою показався Омельченко. Вона трохи не крикнула і трохи не кинула ся на гору тікати.

Вона була така гарнесенька на тлі зеленого віття, що Омельченко не міг одвести від неї очей, хоч він був парубок чемний і сам дуже соромливий.

— Добри-день! — не зараз згадав він, що треба привитати ся.

Вона відповіла ледве чутним голосом.

Потім він хотів розпочати яку розмову, але не знав про віщо, тому знову вклонив ся і пішов далі.

Оля ще довго стояла біля стежки чуючи себе так, мов вона не вона і мов світ став не такий як був. Потім вона трошки походила берегом; і ходити було так легко, так вільно. Вона несвідомо чула, що подобається Омельченку, хоч свідомо їй се і на думку не спадало. З самого малку вона завсіді чула від сестри, що вона погана, бо кругловида, кирпата та мала. Ліза їй сим колола очи наче справжнім каліцтвом, з яким соромно і в люде показати ся.

Оля тим не журила ся, хоч між люде їй було все таки неприємно ходити. Вона не мала ніякого бажання бути гарною, бо навіщо б їй придала ся та врода?

А тепер, коли Омельченко пильно подивив ся на неї, вона подумала, що мати гарне личко було б дуже радісно...

Здається, се почуття, се бажання могло б її засмутити, але навпаки вона почула щось таке, ніби очи Омельченка переказали їй, що вона йому до вподоби.

Оля ходила, зупиняла ся, все хотіла зрозуміти те, що почуває. Потім подумала, чи не забарила ся вона до дому і бігом пустилася на гору. Ліза не любила, щоб вона десь зникала.

Вона наблизилась до пекарні і стала.

— Учитель вже пішов — сказала бабуся вихиляючись з вікна.

Оля швиденько побігла в світлицю і добре подивившись, чи не бачить хто, стала перед зеркалом. Чула себе так, мов робила щось незвичайне, щось погане: Ліза не дозволяла їй дивити ся в дзеркало, бо то смішно і соромно, і гидко їй, Олі, дивити ся на себе.

У дзеркалі відбила ся маленька постать і гарнесеньке рожеве личко. Блакитна сукенка, перероблена з давньої Лізіної—нових Олі майже ніколи не шили—надзвичайно личила до його.

Оля бачила, яка вона гарна, але не доймала віри своїм очам.

Подивилась, подивилась і нарешті рішила, що се блакїтна сукня такого дива наробила.

Лїза завела такий лад, що вони обїдали ранїще, а коли приходив учитель, (се вже пятий, чи шестий) вона нікому не дозволяла входити в їдальню, а сама носила що треба. Коли учитель їв, вона сидїла та розмовляла.

З кожним новим учителем бувало так: спочатку розмови були як слїд, але далї, чим бїльше вона закохувалась, тим бїльше чїплялась та допїкала учителя. Учителям здавалось, що вона їх ненавидить, бо завсїди намагаєть ся робити всякі неприємности. Виходило так і через те, що бачучи байдужнїсть парубка вона починала дратувати ся і через те, що і з молоду любила дратувати тих, що залицали ся до неї та таким чином розпалювати їх.

Коли приходив учитель, мати мусїла нїби спочивати, сестри нїби гуляти і навіть з далекого далеку не показуватись йому на очі. Бабуся взагалї ніколи не виходила до панів. Вона тїльки була повинна зварити смачний обїд та налагодити все, що треба. А часом, розгнївавшись, Лїза докоряла своїх, що вона мусить на всїх заробляти, мусить подавати обїд столовникови, наче яка наймичка.

Оля ховала ся від учителя, навіть і тоді, коли сестра сього б не знала. Учителїв вона боялась як огню і вважала їх своїми ворогами, бо через них їй не раз доводило ся гїрко.

Тодї коли Оля зустріла ся з Омельченком на березї, учитель запізнив ся.

— Чого так пізно?—неприхильно спитала Лїза, на котрої від ревливих думок на обличю повиступали червоні плями. Вона вже була певна, що він познайомив ся з якоюсь панночкою і забалакав ся з нею. Се їй дуже часто ввижало ся.

Учитель, кущий, широкий, кудлатий і неповоротний, з сонливими очима, з острахом подивив ся на Лїзу. Він думав, що вона сердить ся за те, що він примусив ждати з обїдом.

— Чого забарив ся?.. м... м...—промимрив він—та зустрїв ся з Малецьким, а він мене спинив та давай менї розказувати, як йому пощастило на польованню... Аж пять качок принїс, каже... Качки смачна річ, коли їх... наштирхати салом... м... хи...

— А бїльше нікого не зустрічали?—спитала Лїза вже не так гнївно.

— А нікого.

— Малецький був сам?—закинула вона памятаючи, що у того є сестра, молода вдова.

— Ні, з собакою...

Ліза заспокоїла ся і стала подавати обід. Подавши борщ, вона сіла на канапці проти вчителя і почала жартувати, що він неповоротний, але робила се так дошкульно, що учитель лякався і думав:

— „І за що вона мене так незлюбила? Здасть ся, яж їй нічого... все більше мовчу, хіба, що питає... От ще біда буде, як бува не схоче харчувати! Де я тоді такого смачного борщу наїм ся? Ніде“! Та і слова не випускав з уст, що б як небудь ще дужче не розгнівити її. А се саме її і гнівало.

Вона осміяла його вигляд, розкритикувала його як учителя і як людину та віщувала найгірші речі. Те все не дошкульовало йому, а от тільки було неприємно, що вона згадує за обідом екзамени та начальство. Екзамени і начальство було найстрашніше в його житю і не міг він спокійно та з смаком їсти, коли говорило ся про них.

Як би не вони, він би й не нарікав на долю. Правда, коли б зовсім не було роботи, було б ще краще; про те її все таки можна терпіти. Так собі учиш механічно, як сказано так і показано, а скінчиш заняття, той вільний. А літом той зовсім вільний, нічим собі голови не клопочеш.

— Що ви робитимете, як підете до дому?—спитала Ліза.

— Що... спати ляжу...

— А потім?

— А потім... не знаю... Подивлю ся шитки, повечеряю та спати ляжу.

Йому часто бував такий допит і завсїди доводило ся однаково відповідати, бо однаково минав його час. Ще ніхто з тих, у кого була закохана Ліза, не давав їй так мало приводів для ревностей. Але вона чогось найбільше боялась за його.

(Далі буде.)

АН. НІКОВСЬКИЙ

Українська література в 1913 році.

Минулого року на сторінках нашого журналу в двох книжках трактувалося питання, підняте д. Новицьким в газеті „Южная Заря“, про допустимість на ґрунті української літератури розроблення європейських сюжетів та освітлення вищих тем літературних — наприклад, проблеми пола, питань вищої культури індивідуальної, аристократичних духових змагань то-що. Нашому читачеві, особливо інтелігентному, могло здати ся се питання нецікавим та навіть архаїчним остільки, оскільки наша література фактично вже перейшла підготовчі етапи до справжнього європейського письменства та остаточно порішила се питання. По основним течіям, по складу і меті ся література нічим не різнити ся од літератур європейських народів і се вже питання часу, коли й наше письменство по силі талантів його представників, по кількості й якості художньої продукції стане в ряді інших літератур. І от справді може здавати ся незвичайним, коли де-які наші письменники самою культурою своїх творів виходять далеко наперед від загальної лнії, — се для незвичного до перспектив ока може здавати ся зайвим і навіть небезпечним. Але як би тогорішні писання на сю тему (стаття д. І. Степенка і моя) були власне рішенням сього питання, то читач мав би рацію дивувати ся, але оскільки вони являють ся теоретичною перевіркою нинішньої позиції української літератури, оскільки вони констатують, що шлях українського письменства певний та поступовий, логічно і природно необхідний, остільки вони і мали рацію.

В торішнім огляді української літератури я між иншим вказував на те, що наші письменники, принаймні найбільше сильні й аристократичні з них, багато перевисшили своїми пориваннями й світоглядом інтелігентність нашого громадянства і висловлював при сьому побоювання, що наші літератори можуть опинити ся в становищі дітей сонця, що полинувши геть у високости, лишили далеко по-заду те суспільство, з якого вони вирости. Вина у сім падала-б не на письменників, а на громадянство, що заклопотавши ся у своїх справах практичної діяльності, обмежене на що-денних питаннях популяризації знання, поширення української свідомости в ширших колах, а значить стараючись при тім найбільше про доступність, елементарність та загально-зрозумілість усякої української продукції, в тім числі й художньої творчости, — відійшло би через се далеко від необхідних для всякого здорового суспільства питань вищої культури людського духу, від проблем індивідуального й суспільного життя, від творчих потреб та поривань, бодай і теоретичних. Треба сказати, що в масі все-таки українське громадянство не потрапляє

слідом за своїми письменниками, що не виявляє досить інтересу до найновіших проявів творчого духу, що критицизм його, оскільки він показується в критичних розвідках, статтях і рецензіях ще дуже елементарний, однобічний, неширокий, та що літературний смак нашого громадянства, як що зважити на данні нашого книгарського ринку що до кращої української белетристики, ще не високий і ще надто малий, щоб утворити попит на художнє письменство та взагалі на порядну лектуру. Але минулий рік дає й де-які позитивні факти, що не дають права заявувати наше громадянство торік мальованою мною перспективою про поетичних дітей сонця і прозаїчних синів землі.

Сумні самі по собі дні величезних утрат, дні похоронів Михайла Коцюбинського та Лесі Українки мали в собі й де-що відрядне в тому, як поставилось українське громадянство до смерти своїх краших письменників, як сильно й щиро воно виявило своє горе, а тим самим і розумінне значіння творчости тих, кого ми втратили. Незлічenna сила телеграм, листів і заяв з висловами жалів з приводу національної втрати, листи від селян, інтелігенції й письменників, вінки й усякі інші акти вшановання видатних письменників—все се свідчило про те, що висока оцінка творчости Лесі Українки й Михайла Коцюбинського непомітно складала ся давно серед українських читачів, що хоч ся оцінка невиразна та неясно сформулована в критичних писаннях за життя письменників, але вона в усякім разі приблизно потрапляє в справжню вартість творів тих письменників. Незабаром після смерти на засіданнях Українського Наукового Товариства в Києві, присвячених одно М. Коцюбинському, друге — Лесі Українці, в промовях та рефератах було зроблено перші акти свідомого наукового й громадського признання та оцінки діяльности сих творців. Потім у двох книжках нашого журналу з'явили ся численні статті, розвідки й характеристики Лесі Українки і Михайла Коцюбинського, свого часу були статті в „Раді“, в „Українській Хаті“, в „Ілюстрованій Україні“, в „Сяйві“ і „Світлі“ різних авторів, що більше або менше повно і докладно аналізували творчість померших або загально оцінювали їхню літературну спадщину.

Окрім того можна вказати на ще один симптом поширення думок наших письменників серед ширшої громади. За минулий рік більше як коли нові драматичні твори виставляли ся в трупі М. Садівського, і то не тільки пєси В. Винниченка та С. Васильченка, але й О. Олеся („Осінь“, „Танець життя“, пєси, що вимагають певного підготовання до розуміння символістичної драми). Утворенне тіснішого контакту між літературою та нашим театром може дати в результаті великого значіння трибуну для української літератури та разом із тим школу для нашого громадянства, і до здобутків минулого року можна віднести

той факт, що сей бажаний контакт відбував ся легко, природно і частійше, ніж за попередніх років.

Деякі негативні літературно-громадські явища минулого року не мали ширшого значіння, хоч все-таки вони свідчать, що й надалі не маємо ще ніякої запоруки що до окремих непорозумінь та проявів невисокої культуристости окремих гуртів нашого громадянства. Обидва негативні інциденти звязано з іменем В. Винниченка. В однім випадку стало ся непорозуміння з оповіданням В. Винниченка в „Раді“—„Переможець“—що оповідання припало на той як раз час, коли вела ся полеміка з Д. Донцовим, то останній прийняв змальований в опов. „Переможець“ досить частий у нас тип Цвяха як пасквіль на свою адресу і протестував проти негідного, на його думку, поведіння письменника. Се власне тільки випадковий інцидент і ширшого значіння йому, як непорозумінню, можна не надавати. Далеко сумнійше виглядає лист семи студентів з Томську, (надрукований в „Українській хаті“), в якому вони висловили подяку російському публіцистови Патрашкіну за його напади на В. Винниченка з приводу відкритого листа останнього до російських письменників. Настрій томської молоді легко можна зрозуміти: дбаючи про те, щоб кождий твір кожного українського письменника лишав ся на українському ґрунті, поглядаючи лихим оком на збільшення здобутків російської літератури коштом літератури нашої, не можуть автори листа погодити ся з тим фактом, що де-які твори В. Винниченка зявляють ся на російській мові і таким чином ніби пропадають для української літератури. Сей крайній націоналістичний настрій і спонукав очевидно авторів листа привитати ту статтю, якою В. Винниченка ніби прогнали од російського письменства. На сю тему можна різно говорити, але в данному разі сумним являєть ся самий тон листа, а не мотиви чи цілі авторів: в листі вжито таких різких і грубих виразів, що ображають не тільки письменника, але й ту справу, ради інтересів якої лист писав ся.

Від великого небіжчика Михайла Коцюбинського лишила ся нам минулого року невелика збірка оповідань—„Тіни забутих предків“ („Тіни забутих предків“, „Що записано в книгу життя“, „Лист“, „Сон“, „Копі не винні“, „Подарунок на іменини“, „Хвала житю“) та „На острові“ (в I кв. Л.-Н.-Вістника) перерване смертю. Найціннійше в сій збірці—„Тіни забутих предків“ та „Сон“, оповідання, в яких на різних полюсах сучасної цивілізації, в житю первісного дикуна та втомленого житем інтелігента з однаковою силою буяє сила першого чистого кохання та згодом ремінісценція такого кохання, що з непереможною владою опановує душу, очищає її, вносить в неї творчі поривання й радість життя. Тим самим радісним духом молодого життя та світлом сонця напоєно нескінчений нарис „На острові“. Сі останні твори М. Коцю-

бинського ще надовго лишать ся у нас неперевишеним зразком поетичного стилю та ідеалом гармонії внутрішньої сторони з формою.

З прозаїчних по формі творів маємо тільки скільки сторінок оповідання Лесі Українки „Екбаль-ганем“ із вражінь пробування письменниці на південному Сході.

З оповідань В. Винниченка („Олаф Стефензон“, „Талісман“, „Переможець“, „Терень“) найбільш цікаве з психологічного боку „Талісман“, як спроба складної характеристики людини, яку підносить на високости героїзму громадське довіре, і яку разом з тим псує влада. Обранне убогої, затурканої людини на високу посаду тюремного старости лягає таким глибоким почуттем обовязку, так переймає свідомістю одвічальности нового становища людини, що зовсім відроджує її, робить з раба й покійного теляти героя і владного верховода разом. Сей психологічний процес народження нових переживань, що цілком виснажують, але підносять духову організацію героя, збудовано В. Винниченком вельми вміло й правдиво, а з психологічного боку так детально, що „Талісман“ може бути зразковою історією повстання почуття влади і героїства. Нескінчений друк, не знати з яких причин, роман „По-свій“ (в „Дзвоні й по російському в „Завѣтахъ“) робить вражінне психологічного експерименту, може бути, дуже вдатного, детального й тонкого та вірного в подробицях. У всякім разі постаті Степи й письменника Стельмашенка та їх відносини змальовано втакій напруженій атмосфері, з таким заглибленням в таємні переживання й настрої, що роман читається з великим інтересом і, як що по скінченню його покажеть ся, що конструкція роману вдала ся письменникови, то будемо мати один з кращих творів останніх років творчости В. Винниченка. Позначають ся все більші успіхи в техніці В. Винниченка: художник захоплений спостереженням та захопанням в подробицях малюнка, в красі окремих рисок та мазків, виступає показнійше в оповіданнях „Олаф Стефензон“, „Талісман“ та в де-яких сценах роману „По-свій“. Ся більша вибачливість що до форми, що до подробиць малюнка, до маленьких рисочок, коли вона приведе й до загальної гармонії форми й змісту у В. Винниченка, обіцяє ще великі скарби нашому письменству од сеї творчости. Повість „Рівновага“, що спершу друкувала ся на російській мові, а тепер вийшла в перекладі Н. Романович перед кінцем року (в-во „Дзвін“) хибує на тенденційно—правда, що далеко менше, ніж се бувало раніш—розвинену основну думку твору та на негармонійність загальної конструкції, але взята як окремі сцени з життя наших і російських емігрантів надзвичайно сильна і правдива. В ній також виступає нова для В. Винниченка риса—змагання вяснити внутрішні переживання, вдатися в глибини психіки, і з сього боку в повісті єсть справді арти-

стично вірні й сильні моменти. Що-ж до тих нападів, що стягнув на себе В. Винниченко за розкриті в повісти життя емігрантів, то деякі факти пізнійші та докладне обговорення вияснили, що про якийсь наклеп чи несправедливість що до політичних російських емігрантів не може бути й мови, а що письменник дав у повісти й ті основи, на яких росте деморалізація емігрантського життя, то тим більша його заслуга у виясненню сеї сторінки російського життя. Таким чином продукція В. Винниченка принесла нам минулого року деякі позитивні зміни та виділила деякі нові елементи в сій творчості, які треба у всякому разі привитати.

Інтенсивну продукцію виявляє останніми часами А. Кащенко, який минулого року випустив дві історичні повісти—„Борі за правду“ та „Славні побратими“. Повісти цікаві, але не дають ніякого психологічного та справді високохудожнього матеріалу. Героїзм, перемоги, пригоди та війни—ось що дає А. Кащенко в своїх повістях, не роблячи прикрих історичних помилок, але й не вдаючись глибоко в дух часу. Будуть його повісти добрим матеріалом читання юнацтву та сільській інтелігенції—на більше вони не претендують. І з цього боку вони потрібні й корисні в нашій письменстві для справ і потреб біжучого моменту, як історичні повісти в перекладах М. і З. Левицьких. Питання про характер та форми нашої майбутньої історичної белетристики вони не рішають і ніяких шляхів нашому мистецтву не вказують.

Не кажучи вже про те, що наспів час зібрати історичні оповідання О. Р. І. в. Левицького в одній книжці, треба звернути ще увагу на ті серйозні питання що до форми, змісту й джерел нашої майбутньої художньої історичної повісти, якій поклав таку незрушиму основу О. Левицький. На жаль ми не маємо ще історичного роману, але він повинен народитися зважаючи на той курс національного життя, що запланував у нас в останні часи. Оглядати ся навкруги себе та вияснити своє право на існування українське суспільство вже перестало, а за те обернувшись до себе, до свого сучасного й минулого внутрішнього життя робить оцінку придбаного та того, що має собі засвоїти, і тепер більше як коли вияснюється потреба в історичній белетристиці для позитивної чи негативної оцінки минулого, для творчих проблем у сучасному. А історія України така багата на події, на складні психологічно-суспільні та творчо-громадські моменти, що просто дивно, як до сього часу наші художники слова обминали такий вдячний матеріал. До того ж тепер кожному письменникови дається до рук прекрасний, критично-провірний матеріал для орієнтації в писаннях М. Грушевського та науково видані джерела, живі свідчення минулини, в наукових наших органах та виданнях як „Записки“ обох наших Наукових товариств, „Жерела до історії України Руси“, „Українсько-руський Архів“ то-що. Взяти хоча-б самий

„Дневник Якова Марковича, рр. 1735—1740“, виданий так пильно й точно Археографічною Комісією Наукового Т-ва імені Шевченка—скільки там без міри цікавого живого матеріалу, що цілком відживляє перед очима цілу епоху: маємо життя українського магната, його сільсько-господарську діяльність, пильнування гроша й прибутків та маєтків, способи збільшення господарства, його відносини до слуги, до сучасників з козацької старшини, стосунки з московським урядом, його знайомства, як він одбуває день, у кого буває на обіді, з якими намірами сідає грати в карти, що робить у поході, і т. д. і т. д. все докладно, точно, детально подасться в Дневнику Я. Марковича, навіть метеорологічні відомості читач має щодня дуже докладні—отже воскресає перед нами давнє життя, і як таки не спокусити ся, щоб на основі такого матеріалу не дати волі своїй фантазії письменникови для психологічних та суспільних проблем, готову схему не оживити артистичним обробленням! І Ор. Ів. Левицький, що використав первісні архивні джерела для півбелетристичних своїх оповідань вже передрішив будучину нашої історичної повісти, в якій жадного фантазовання, вищаного з пальця оповідання коло скількох загально відомих з шкільних підручників подій, як се було у бл. п. Данила Мордовця, не повинно бути, але за те має бути фантазія, яка добудовує, доверщує той матеріал, що дають джерела. Прекрасна „історична“ мова, яка разом з тим в теперішню літературну мову повинна внести гарний лексичний та синтаксичний матеріал, гарно схоплений відповідний стиль, що надає оповіданням О. Левицького епічної закраски й тону спокійного літописця, сама густина прадідівського побуту в звязку з соціальними, національними та політичними подіями—все се виділяє оповідання О. Левицького, як помітніше придбання нашої літератури минулого року і то не тільки як абсолютну цінність, але й творчу, власне творчу по значінню для будучини, будівничу. В 1913 році було три оповідання О. Левицького: „Пашквіль“, „Превелебний сват“ та „Єзуїтська преподобниця“.

Близьку минувшину малює в своїх оповіданнях В. Леонтович, якого після довголітньої перерви вийшла минулого року збірка „Старе й Нове“ (Старе й Нове“, „Самовбивець“, „Рахуба з старшим братом“, „Я заробив у мого Бога“, „Совість“, „Заповіт і смерть пана Івана Гречки“). На оповіданню „Самовбивець“ є дата—1898 рік, але більшість продукція останніх років. Все-ж таки не можна не пожаліти, що В. Леонтович інтенсивніше не звязує своєї літературної продукції з творами попередніх часів (повісти „Пани і Люде“, *Per pedes apostolorum*“), бо ті твори мали своє історично-літературне значіння, розмір якого губить ся для сучасного читача тим більше, що обидві повісти видано було в Галичині. Великі антракти в появі окремих творів негативно відбивають ся на популярності письменника, коли розуміти сю популярність як більшу

чи меншу звичку, а значить і інтерес та увагу читача до письменника. А тимчасом та близька до нас минувшина має великий інтерес для сучасности, бо автор в своїх оповіданнях дає аналіз тих явищ і картини життя тих поколінь, що сплодили сучасне наше суспільство. Образ народження нових суспільних течій, еволюції культурно-економічної та зміну світогляду в різних суспільних верствах автор дає повний і докладний, заглиблюючись в подробиці психологічних та побутових змін в звязку з економічними, промисловими та господарськими змінами. І що особливо цінне в сій стороні творчости В. Леонтовича, що він дбає не стільки про готові результати суспільних процесів, як про самий процес народження, про вияснення взаємного впливу окремих факторів, які непомітно кождий, всі в сумі утворюють суспільне становище певного моменту. З сього погляду дуже цінні повість „Старе й Нове“ та „Заповіт і смерть пана Івана Гречки“—перша як образ дрібно-міщанського життя, друга—дрібного дворянства. З позитивних прикмет В. Леонтовича, як художника, слід відзначити глибоку його об'єктивність, очевидне з кожного твору його бажання висвітлити з усіх боків життя, ввести окремі явища в звязок, а дальшу перспективу тільки злегка скількома стрілками накреслити, даючи таким способом читачеві матеріал для самостійної праці, для роботи думки. Окрім того в кожному творі В. Леонтовича чується глибоко симпатичне шукання, допитлива думка уважного спостерегача життя, для якого всі життєві явища мають великий інтерес, що не дозволяє мимо дрібного навіть факту проходити без уваги на його суспільне й психологічне значіння. Що В. Леонтович не знає загального шукання за формою, не визнає легковажних захоплень модними витворними течіями в мистецтві („Самогубець“), а найбільше звертає уваги на зміст—і тут в змісті, в розробленні основної думки, в дужій його логіці найбільша його сила й значіння. А глибокий гуманізм („Совість“, „Я заробив у мого Бога“) тим більше скрашає сю творчість, що в аналізі минувшини несе творчий, будівничий матеріал для нашого суспільства.

Два оповідання Д. Марковича („З давно минулого“, „Замах на убийство жінки“) ще яскравіше виділяють зазначену в критиці симпатичну рису індивідуальности сього письменника: в кожному творі Д. Марковича або темою являється або як основний настрій панує питання гармонійної людської совісті. Одвічна боротьба кривди і правди освітлює Д. Марковичем в ті моменти, коли людські вчинки, переважно так звані злочинства стають на суд і розправу покликаних судити. По-над формальний присуд, по-над існуючий закон і пануючі моральні приписи встає суд совісті, якою орудує якийсь вищий неписаний закон: любов до людини, скаліченої й спотвореної, але людини, в душі якої оли спалахне хоч іскорка добра, то може — і тверда віра в се дуже

характеристична для Д. Марковича—може розгоріти ся в полумінь кращої сторони нашого духа. Оповідання „З давно минулого“ підкреслює непомічену до сього часу рису творчости Д. Марковича: оповідання се написано з незвичайним захопленням, з сильним темпераментом і захватом, яскраво і кольористо.

Власне після третьої книжки оповідань Л. Пахаревського можна говорити про певну, виразну та сформовану індивідуальність сього автора. Перші дві збірки його оповідань вивляли кволу й невиразну творчість, розпливчастий стиль та випадковий вибір сюжетів, але в третій позитивні елементи перших двох збірок виділяють ся яснійше, стиль позначається стислішим та оригінальнішим. Очевидно ліризм, сентиментальний настрій, неврастенічне зітхання—се щось органічне у Л. Пахаревського, і сперечатись проти його світогляду, проти чулості та теплих сліз було-б принаймні зайвим: се приймати або відкидати кождий може по своїй уподобі. Річ в иншому—в тому, як, наскільки артистично ті свої настрої автор передає, наскільки естетично й правдиво виступає перед нами та психологія і люде, яких малює в своїх творах Л. Пахаревський. Отже з сього погляду бачимо великі успіхи в продукції Л. Пахаревського: граціозна конструкція оповідання, суцільний, добре витриманий настрій, відповідний, повний ліризму, часом влучний та цінний артистичними образами, стиль. Останній твір Л. Пахаревського—„Сентиментальне оповідання“ можна назвати навіть сильним, не вважаючи на невідповідність сього терміну що до пануючого настрою в його творах. Бо бачимо, що сентиментальний, кволий герой сього оповідання свій настрій та свій світогляд обстоє уперто й цінить його не менше од инших сильніших проявів людської вдачі.

Як що виключити маленьке оповідання М. Проскурівни „Од сіна до соломи“, то перший дебют її чималою повістю „Уляся“ можна вважати вельми щасливим. В літературній традиції її творчість можна поставити в звязок з Марком Вовчком, яка не вважаючи на прекрасну мову, інтересну манеру та поважний для свого часу зміст, майже не мала в нашім письменстві наслідувачів. Але й мало Марію Проскурівну назвати наслідувачем Марка Вовчка,—коли ся творчість справдить наші надії, що покладаємо на основі її повісти „Уляся“, то може з неї вийти й спадкоємиця Марка Вовчка, рідна їй по духу та стилю, але й зі значним поступом наперед. Поки що сей поступ у формі позначається в барвистих образах і коротких штришках, часом у різкій контурі малюнка; що ж до змісту, то при всій симпатії авторки до героїв оповідання, полтавських заможних козаків, єсть чимало у неї й критицизму, свідомости слабих та негативних в творчій процесі життя нації явищ.

З творів молодого письменниці Н Романович слід відзначити більшу повість (ще не скінчену) „Мандрівниця“ та оповідання „Буди-

ночок над кручею". Повість „Мандрівниця“ даючи дуже багато і дуже цікавого при тім матеріалу, освітлюючи інтересні моменти з суспільної психології революційних часів, обтяжена проте великим розміром, розкиданістю, нервовою поспішною манерою писання. Що повість цілком не може задовольняти—се зрозуміло: надто бо складна була епоха, за надто багато наважило тоді подій, несподівано з'явилися нові люди й типи, яких формованне відбувалось днями, а не роками, і через се авторка з великими труднощами обмежує рамки оповідання. З другого боку, революційні часи дуже ще близько нами відчують ся, доросле покоління ще досі несе виразний знак життя тих років—отже ще нема перспективи в минуле, не систематизовано й не планово ще наші враження, і тому те життя в загальній картині передається як біжуча панорама. Далеко легшим видається аналіз окремих моментів та обмежена певними рамками діяльність груп, а не інтелігентської молоді, що встигала тоді жити всіма подіями разом. Однак темп тогочасного життя, його скажений рух, мінливість передано у авторки дуже гарно. Отсей рух того часу, що ним надихано кождо сторінку повісті Н. Романович, пульс тодішнього життя та окремі художньо змальовані сцени се найкраща сторона повісті „Мандрівниця“. З глибоким настроєм написано оповідання „Будиночок над кручею“ (друк. в „Дзвоні“): артистично викінчене, продумане, психологічно вірне та кольористе в фарбах стане воно в ряді кращих творів Н. Романович.

Максим Рильський після першої збірки поезій проявляє себе дуже малою продукцією, але торішній його нарис в „Укр. хаті“ „Глас вопіючого“ показує, що в неритмічній техніці маємо поета інтереснішого, ніж у віршах. Почате оповідання Лесі Українки „Екбальганем“ майже нічого не додає до характеристики письменниці: ті скільки сторінок є тільки трагічний фрагмент, що свідчить про невчасну смерть Лесі Українки. Уривок з повісті „Берестечко“ Гната Хоткевича („Укр. Хата“) дає інтересний зразок модернізованої історичної повісті. Збірка оповідань М. Чернявського „Богови невідомому“ менш яскраво, як у томі поезій „Зорі“, але все-таки виразно показує основний настрій сеї елегічної з філософською закраскою творчости. М. Чернявський в нашій літературі стоїть якось самотно, не зважаючи на те, що теми й імпульс до творчости дає йому раз-у-раз життя; але до всього поет підходить з міркою того вічного ідеалу, того бога незнаного, очі якого зорять поетови в сяйві зірок, в блискі прекрасних жіночих очей, в тихій задумі річки.

В галузі віршованої поезії здобутки наші за минулий рік зовсім невеликі. З кращих і признаних поетів тільки Микола Вороний ще з більшим відданем служить богині поезії, краси ритму та музи-

ки вірша. Його друга невеличка збірка „В сляві мрій“ викликала однудушну прихильну оцінку критики, що показує, що та виключність, з якою М. Вороний дбає про красу віршу та обмежує теми на сфері інтимних переживань, оригінальних та часом екзотичних, власне й може привабити сучасного читача, ситого нашою поезією минулих скількох років. Прості поезійки О. Кобця („Ряст“) та прозоро чисті Н. Кибальчиц („Поезії“), „Prelude“ д. Семенка—„маленька книжка маленького поета“, як висловився один з критиків про неї, і „слаба, але з ознаками літературного хисту“, як висловився другий. Не знати де, не знати з якої друкарні вийшла і по якій ціні пішла в продаж книжечка віршів Павла Савченка—„Мій сміх, моя задума“... („Епілог“), надто мала, щоб щось певного сказати про автора, але у всякім разі ця книжка свідчить про поета, що часом уміє знайти просто блискучих фарб для образу, хоч бачимо чимало стилізації відомих вже поезій (напр.: „Мій сміх, моя задума“ порівняти з назвою І-ого тому поезій О. Олеся—„З журбою радість обнялась“). Чимало єсть очевидно й впливу і О. Олеся і Г. Чупринки, та про те єсть у автора щось і своє, що прохопляється часом з надзвичайною силою („Стукіт-топіт“). Коли збірка ся—не випадкова спроба, можна сподіватися інтересного поета в особі Павла Савченка. Трохи поезій О. Олеся, якого увага вся скупчена на драматичних творах, трохи Г. Чупринки та своєрідні, часом яскраві, часом надто розтягнуті поезії незнаного досі Петра Стаха—ось майже і вся наша віршована поезія за минулий рік. Упадок інтересу до поезії різко позначився минулого року і се має свідчити, що переживає наша література і громадянство якесь переміщення смаків, наслідки якого поки що знати в зменшенні віршів та в збільшенні драматичних творів, останніх може коштом тої енергії, що йшла раніше на поезію.

Очевидно мало тепер писати літературно, мало показати присутність огня чи іскри. Ті поети, що показали у нас торік середні здібности, або брали ся на тортури критики або в кращім разі приймали ся з велими кислими привітними усмішками. Може бути прийшли ми до того моменту, що не тільки західно-європейські мотиви (що тепер єсть) повинні увійти в нашу поезію, але й з'явитися західно-європейські поети, чисті Верлени та чисті Вергарни, без жадної національної або якої иншої традиційної у нас домішки. Більше-менше для них ґрунт у нас готовий в поезіях М. Вороного, О. Олеся, Г. Чупринки і можна думати, що такий прихід не був би несподіваним для українського читача. Адже поети О. Олесь і Г. Чупринка своїми творами допомогли перейти значний стан в еволюції форми,—може наступний стан не прийде і не пройде так швидко, як се було скільки років тому. Одного хіба що можна бояти ся, щоб не настало у нас, як відгомін сусідніх хвиль, потворне

калічення мови під маркою футуризму: там, де літературність мови, її обмежені граматичними рамками лексичні й синтаксичні запаси та етимологічні форми, сильно втомлюють бурхливу душу сучасника, там усякі експерименти, бодай і болючі для мовного організму, зрештою нічого в йому не зруйнують, але у нас, де ще нема власне того багатства мови, що може обриднути, немає певного поширення виробленої мови, у нас штучність, іграшка, зумисне калічення можуть багато пошкодити.

В обсягу драматичної поезії зробила наша література минулого року великі успіхи. Численні драматичні твори, далеко висша літературна їх вартість та проторені шляхи до сцени свідчать значне оживлення як нашої драми, так і нашого театру. Се оживлення нагадує 80-ті роки, коли так легко письменникам українським писалося (виключаючи, звичайно цензурні й матеріальні умовини), так легко переходили нові драматичні твори на сцену, здобували популярності театрови українському та авторам. Але тоді демонстративна цінність українського театру майже однакова була з внутрішньою, український театр рятував підупалий український національний прапор, мав прихильників серед чужих ледве чи не більше, як серед своїх. Тепер ся демонстративна сторона українського театру майже пропала, бо має вже він досить своєї публіки, яка з етнографією українською добре обізнана, яка вже дивиться в життє свідомого й культурно-європейського громадянства. Проблеми духа й суспільного, а не спеціально простонародного життя, цікавлять українського сучасного письменника. А що драматична форма вимагає справжніх літературних, добре вихованих і з творчою думкою талантів, то й торішній актив наш в драмі, де маємо справді видатні твори, показує, що значно зростає інтелігентність, як риса глибоко свідомого духового життя, нашого громадянства. Навіть такий твір, як комедія С. Василенка „Недоросток“, комедія народня по змісту, сюжету й обробленню, проте являється дуже цікавою справою користування народньою легендою, сценізації драматичного по характеру народнього оповідання. Аналогічну справу теж вдатну маємо в оповіданні сього автора „Відьма“ („Рада“). Від жарту „На перші гулі“ через „Недоростка“ до жарту „Зіля Королевич“ поступ дуже помітний. „Зіля Королевич“ не тільки сценічна пєса, але надзвичайно серйозна по змісту й вірна в психології молодого життя; маємо серйозну проблему про втілення молодечих мрій та широке, сміливе й толерантне рішення її.

Драма В. Винниченка „Молода кров“, хронологічно третя драма сього автора, що йде на сцені нашого театру, в постанові багато вирає, показуючи яскравіше талант сього письменника. Велике знання життя, умінне підкреслювати стисло й яскраво характерні риси типів, рухлива думка дають і далі ще не одну пєсу нашому театрови й гро-

ЛНВісник 1914, кн. I.

11

мадянству. Що до змісту пєси, то в історії ліквідації українофільського народництва „Молода кров“ матиме своє значінне. Поява всього одної пєси і двох більших повістей В. Винниченка може показує, що письменник тепер більше зацікавлений іншою літературною формою, ніж драмою—се у всякім разі обіцяє інтересні зразки повісти, від чого загальна сума нашої продукції не тратить.

Гарно викінчена пєска О'Коннор-Вілїнської „Візит“—епільог цілої драми в одній дії. „Сторінка минулого“ свого часу йшла на сцені та здобула прихильну оцінку, як вдатна спроба стилізації старовини. По часті до драматичних творів можна зарахувати „Похід житя“ Галини Журби („Укр. Хата“), твір досить невиразний для сеї авторки, в якому не чується тої сили, що нею написано оповідання „Коняка“.

Чотири мініатюри О. Олеся „М. Лисенкови“, „Осінь“, „Танець житя“, „При світлі ватри“, виключаючи прозорий та ясний мініатюр „М. Лисенкови“, дуже характеристичні для останнього періоду творчости О. Олеся. Ще в пєсі „По дорозі в казку“ чується О. Олесь перших двох томів поезій, поет, очі якого звернуті до громадського житя, ще шукають гармонії й згоди особистого з громадським, але з сеї пєси починаючи письменник, помітно переносить увагу до свого внутрішнього світу, до питань та переживань свого інтимного духа. Від сього твори О. Олеся багато програють на популярности, широкій, але мало втішній для справжнього поета, як творця нових цінностей. Справді в сих мініатюрах О. Олесь показує значний талант драматурга, що вміє символізувати думку в різних часом трагічних постатях та ситуаціях, і думка поета тепер пішла в глибини людської психології й настроїв. В сих нових творах О. Олеся детальніше й уже цілком у сфері людських переживань розвивається поетом основна тема його творчости, схематично накреслена в „Що року“: боротьба стихій, радісна весна, пишне літо й похмура осінь знаходять цілу аналогію в житю людини. Тепер увага поета від весняних людських настроїв перейшла майже цілком до осінніх, похмурих, темних. Спогад про ясну весну („Осінь“), хмарний настрій і змагання до весни („Танець житя“) та чорна ніч ледве освітлена огнем ватри („При світлі ватри“) лягають тягарем на душу та закрашують і колишнє щастє в темні кольори. Сі настрої поет передає з надзвичайною експресією.

Пєса Л. Старицької-Черняхівської „Крила“ вже йде на нашій сцені. Інтересне для нашого молодого громадянства питання поставила авторка в своїй пєсі. Драматичну ситуацію взято в сфері родинних відносин. Власне не тільки проблему більшої волі для жінки в сім'ї поставлено в „Крилах“, але взагалі пєса трактує про гармонійний шлюб, який не підрізував би крил вільній людині. Побут родини та інтелігенції змальовано у авторки живо, місцями яскраво, з іскрами сатири.

Драматичні твори Лесі Українки внесли минулого року в нашу літературу показний скарб поемою „Ізоolda Білорука“, драмою „Адвокат Мартіян“, драматичними поемами „Оргія“ та „Магомет і Айша“. В цих творах талант Лесі Українки досяг кульмінаційного моменту розвитку, розкривши в авторці великої сили драматичну письменницю, людину глибокої філософської думки та видатного майстра слова. Взявши тему з сучасного українського життя Леся Українка переносить дію в далекі од нас часи або краї, і там на фоні чужого життя, чужого власне зовнішньої обстановкою й назвищем, але близького нам по загальним спільним всякому часу й місцю рисам, розв'язує чи намічає шлях розв'язання житєвих проблем. Се дає Лесі Українці простір нічим незв'язаної думки, і на вселюдських просторах виховала авторка глибину думки для нашого життя надзвичайну. І не тільки по силі своєї логіки та творчому пориванню думки надовго лишить ся Леся Українка у нас класичним письменником, але й викінчена гармонійна техніка завжди буде у нас зразком, школою думаючої людини й артиста-письменника. Що до минулого року, то рівень наших літературних здобутків од цих творів піднімаєть ся значно вгору, впливаючи й даючи свій знак на наступну нашу літературну продукцію,

Віршована драма С. Черкасенка „Казка старого млина“ виявляє значний поступ сього письменника, як в конструкції дії, так і в техніці вірша—в останній може найбільше. Приємно зазначити, що сю драму що до поетичної її сторони можна ставити в зв'язок з драматичною нашою творчістю останніх трьох років: знати нахил наших драматургів до символічної поезії. Сильно й цікаво розроблено у письменника питання про боротьбу економічних процесів.

Такі наші здобутки минулого року. В них бачимо перше всього значний поступ наших письменників, вихід на простори широкої й вільної громадської думки, вільне шукання індивідуальности, упевнена свідомість, що не пропадуть марно в повітрі голоси нової людської думки. Окрім того з'явилась більша вибагливість що до форми літературних творів та змагання авторів досягнути своєрідний власний стиль, що виявляв би цілком окремо оригінальність письменника. З другого боку помітно більший інтерес нашого громадянства до літератури, власне нової української літератури, і хоч може не повне розуміння її поривів та спроб, але у всякім разі нахил засвоїти собі нові цінности єсть. Надвишка що до якості, а не числа літературних творів може у всякому разі тішити. На наших очах помітно росте нова література українського народу, література творчої особи, що хоче в національних формах виявити свою індивідуальність, свої творчі будівничі змагання.

М. ЄВШАН.

Література галицької України за 1913 рік.

В 1913 році галицька Україна обходила ювілей 40-літньої літературної праці Івана Франка. І се був-би чи не найважніший факт літературного життя в Галичині за минулий рік, як-би ювілей дійсно відбувся. Фактично ювілею майже не було. Було кілька концертів, зїздів, січових свят і т. д. на яких також читано реферати про Франка, і славлено його, але те все було розложене на дрібні рати, слабе і силуване, а не було ніякого кульмінаційного пункту ювілейних обходів. Збирали Галичани гроші на ювілейний дар, існує якийсь комітет, що мав видати збірник, і досі нічого не вийшло, існував ще ширший комітет, який ще на початку року видрукував відозву в „Ділі“, але той комітет не визначив навіть якогось одного дня на генеральне ювілейне свято і обхід—і так пройшов цілий рік, а ювілею так як-би не було. Була академія в честь Франка на зїзді студентства і святочний концерт, уладжений також студентством.

Так само як ювілей Франка розлазить ся й літературне життя в Галичині. Письменники єсть, критики також, органи, в яких можуть мати місце одні й другі єсть, а літературного життя немає. Немає ніякої концентрації його ані нерву, кождий ходить собі окремо і на власну руку „робить літературу“, друкує свою збірку десь в Коломиї і не хоче виглянути з свого кутка в ширший світ. Не хочу входити ще раз в причини того сумного факту, пригадую його лише, поки перейду до огляду того, чим причинили ся галицькі письменники до збогачення української літератури в минулім році.

Іван Франко ще далі найбільше рухливий автор в Галичині. На жаль, в останні роки майже зовсім обмежуєть ся науковою працею, з беллетристичних творів випускає в світ лише нові видання та передруки. І так в останнім році видав (в Чернівцях) в новій редакції повість з 1876 р. „Петрії й Довбушуки“, віршовану повість для молодіжи „Пригоди Дон Кіхота“ та збірку поезій з 70-их рр. „Із днів моєї молодости“. Вся його енергія поза тим йшла на наукові праці, деякі переклади та видавництво „Міжнародної бібліотеки“.

Періодична преса не принесла майже нічого. „Діло“ друкувало далі перекладану повість Зелігера „Синя Фльота“, поза тим йшли в фелетонах оповідання Н. Кибальчич, Т. Бордуляка, К. Гриневичевої („Дама в Рембрандті“ і „Янкель залізничий“), Н. Романович („Килим квітчастий“). В „Ілюстрованій Україні“, яка почала виходити з початком

1913 року, брали участь самі молоді, початкуючі автори, але нічого видатного не дали.

Найбільше помітні твори видали автори з круга колишньої „Молодої музи“—Яцків, Пачовський та Лепкий.

Яцкова „Вечерниці Романа Ничаєнка“ друкувалися в сім журналі і позатим вийшла окремо його збірка „Смерть бога“. Через одно з оповідань збірка ся наробила багато крику і була горячо дискутована, але і критика і публіка забули про другі твори там поміщені а бачили лише „памфлет“, і дискусія не вийшла на добро. Впрочім збірка „Смерть бога“ одна з найслабших у Яцкова і він сам в авторецензії віднісся до неї критично по її виході.

„Ліричну драму“ Василя Пачовського—„Ладі і Марені терновий огонь мій“ треба вважати також за твір схиблений. Наперед—се не „лірична драма“ а збірка лірик не перетоплених в органічну цілість „драми“. Відтак зміст еротичний занадто змішаний з патріотичною тенденцією і се псує вражіння твору. І нарешті ся збірка слабша від всіх попередніх збірок Пачовського. Ратує себе поет гарною, легкою та добре підбраною поетичною формою і музикальністю вірша.

І Лепкий Богдан. Його збірка „З над моря“, яка вийшла недавно, дає доказ, що поетичний огонь, що так ярко горів ще в 1905 році („Над водою“), ослаб. Мотивів нових Лепкий не дає, нового змісту також нема. Липаєть ся той самий культ прекрасного, бунт проти збуденілих душ і грубого життєвого матеріалізму, і віра, що всі ті пориви душі не пройдуть марно.

Про сих трьох авторів можна ще разом говорити—поза ними треба писати про кожного з окрема.

Отже видав збірку лірик „Tempi passati“—Мелетій Кичура. Вона безперечно відбиває від тої „поезії“, яку звичайно доводиться у нас читати, на галицькі відносини се збірка не „пересічна“,—але з другого боку вона не має вищих вартостей артистичних ані у формі ані в змісті, аби її признати за явище в нашій поезії позитивне. Тим більше, що в 1910 році автор її, видаючи „Без керми“, подавав кращі падії.

З інших відомих вже авторів треба приготувати „драму“ С. Яричевського—„Княгиня-Любов“.

Стефан Ковалів видав ще один том своїх бориславських оповідань—„Образки з галицької Каліфорнії“. Нового для характеристики автора вони нічого не дають, а цікаві—як впрочім всі інші твори Ковалева—задля свого змісту і тих всіх подробиць, які заобсервував автор, спеціаліст бориславських тем.

Андрій Чайковський перейшов в останні роки від романів до коротких оповідань—головно з історії козаччини—для народу і молодіжи. З того циклу вийшло й оповідання „Віддячив ся“. Ті твори Чайковського мають бути улюбленою лектурою селян,—безперечно й сей твір знайде там попит і читачів.

Що ще?

Ну, дебютанти.—Тарас Франко випустив в світ аж три збірочки: „Старе вино в новім місї“, „На крилах гумору“, та „З чужої левади“.

Властиво—всі вони гумористичні—і оригінальні поезійки й перекладані. Як неспеціаліст не можу оцінити чи добре зроблені переклади класиків римських та грецьких—сам переклад деревляний і сухий, оригінали мабуть не такі. Оригінальні гуморески Тараса Франка не визначають ся нічим.

Другий дебютант—Омелян Карашкевич зовсім незаслужено, на мою думку, зустрів ся з прихильною оцінкою своїх „Співів днів і ночей“. Не бачу тут ніяких серйозніших проб, які обіцявали би в будучности талант,—се, на мою думку, поки-що лише забава в ритми і комбінації чужих мотивів.

Правописна полеміка, яка так горячо вела ся в Галичині в минулому році, скінчила ся невдалою (як і сама полеміка) сатирою Комара: „Томаш слави добуває“. Мало що ліпша й друга „коломиїська сатира“ Василева: „Педагогі“.

Лишають ся ще автори, які свої твори містили в „Літ. Науковім Вістнику“. Крім Яцкова друкував в сім журналі довше оповідання Антін Крушельницький („Панї Ірена Оленська“), М. Мочульський („Мумія“) та Гр. Сумовитий („Запомога“) і С. Гнідий („Анничка“)—початкуюча авторка з Буковини. Твори сі читачам „Літ. Наук. Вістника“ звісні і ми про них не будемо говорити.

От і весь огляд української літературної продукції в Галичині за минулий рік. Приходить ся реєструвати лише літературні появи в Галичині, давати лише бібліографічний список. Трудно инакше—майже ні один з вчислених творів не виходить понад пересічну міру, не воскреснує перед читачем ширшого літературного горизонту, не подає глибшої ідеології артистичної. Автори неначе змовили ся і зрезигнували з дальших творчих стремлінь, кращі сили пережили або переживають самі себе—й все, що пишеть ся в Галичині, тепер переважно „мертворожденний плід“. Як буде далі, чи зявиться хтось з більшими бодай літературними амбіціями, коли не з талантом—побачимо.

С. ЧЕРКАСЕНКО.

Українське жите року 1913.

Коли слїдку за ходом українського руху з т. з. пташиного льоту то завше в уяві повстає менї величнн картина весняної повідї, як прекрасний, невмірущий символ усякого відродження, після довгого мертвого сна. Не дарма-ж численні поети всіх країв мають пишну весну за найкращий, найвідповіднійший, найулюбленійший образ воскресення. Природа спить довгу, нерухому зиму в крижаних обіймах жорстоких морозів, під білим саваном, що нагадує смерть. Але вмерти природа не знає, вона знає тільки катастрофи, після яких поспішає поправитись: кілька літ повільного, але напруженого зусилля—і на руїнах зацвітає нове жите. І в-зімку спить вона чарівними снами повноти житєвої, а з першим подихом тепляка вже змагаєть ся скинути з себе ланцюги смерти. Се—що-року.

Долї країн, долї народів, повних житєвих сил, так само не знають смерти, а знають катастрофи, хоч і не періодичні. Не роками лічать вони одміни свого житя, особливо після катастроф, а десятками, сотнями років, впродовж яких набувають багато енергії, що з першим вільним подихом з потенціальної обертаєть ся в активну й змагаєть ся в своїм поширенню полати всі перепони й порвати міцні ланцюги непорушности. Змагаєть ся до житя, до вільного розвитку в згодї з усіма особливостями й своєрідними прикметами, якими обдарувала націю природа, й які повинно зберігати яко мога пильнійш і дбайливійш вже навіть через те тільки, що десь-інде їх не знайдеш і що в скарбницю культури всесвітньої вони приносять свою окрему частку, без котрої не може бути справжньої гармонії.

Коли зокрема обернемось до нашого руху, то побачимо, що розвиток і хід його не є винятковим, що він підлягає, як і всі національні рухи, загальним законам. Року 1905-го повіяло тим політичним тепляком, що збудив до правдивого житя й змагань приспану довгим лихоліттем енергію нації. Повідь потрохи розливаєть ся, весна набірає своїх прав. Збуджені несподіваним явищем темні сили намагають ся зупинити те, чого не зупиниш, бо воскреслий живий про живе дбає, бо енергія його шукає виходу, використовуючи найменші діри й розколини для того. Щастє її, що міцна, як здавало ся, будівля централізму і сама в собі виявила свою нікчемність, якій вже ніколи не зарадить. Але не менше й лиха має тая енергія в своїх змаганнях розгорнутись у всю широчінь: лихо в тім, що будівля під своїм дахом пригрїла й випестила ті темні сили, які власне існування сполучили з існуванням самої бу-

дівлі, тому напружують усі сили, щоб стримати повідь. Енергія двоїть ся, примушена виконувати разом подвійну роботу будівничу (національне будівництво) й руйнуючу (боротьба з перешкодами). Така схема нашого національного руху за останні кілька років політичної весни, і коли ми обернемося на той пережитий рік 1913-й, простежимо за всіма його подіями, які так чи инакше відбивалися й позначилися в нашій національній життєвості, то прийдемо до висновку, що сей 1913 рік нічим не порушає тієї схеми, а є тільки її продовженням, ще одним зайвим кільцем, що сполучає тяжке минуле з кращим майбутнім. І в році 1913-ім ми будували, ми й боролись за право на своє існування, за свій вільний національний розвиток, використовуючи кожну слушну хвилину, щоб захопити у ворога ще якусь позицію. Надто поволі посуваєть ся вгору наша національна будівля, але не будівничі здебільшого винуваті в тім, не їхня провина, що трохи не що-хвилинно доводилося залишати приємну працю будівництва й міняти її на першу, яка траплялася, зброю, аби скласти й готувати належний опір ворожій силі. В сім поки-що житє, й в огляді його хотілося б подати, коли не вичерпуючу, то принаймні більш-менш правдиву картину наших радощів і наших злигоднів, що завше йшли разом — або поруч, або химерно переплітаючись.

-RE На першій пляні, як одно з найпомітніших явищ минулого року, треба поставити спопуляризованне й поширенне ідеї українства серед нас через Державну Думу й різні зїзди, що відбулися в Києві, Петербурзі й інших містах. В Державній Думі, як відомо, не має окремої української фракції: закон 3-го червня й „уміло“ проведені адміністрацією та духовенством вибори позбавили Україну справжнього представництва. Українців тих, правда, аж занадто доволі — і панів (Родзянко, Скоропадський, Савенко, Шульгин і т. д.) і селян (Мершій, Макогін, Угнич і т. д.) але працю свою на користь Україні вони розуміють трохи оригінально. Бідоласна вітчизна могла б про ту любов повторити цілком слова анекдотичної дівки: так мене кохають, що за кулаками світа не бачу. Отже, не зважаючи на се, українське питання в Думі минулого року було поставлено досить широко й категорично. Для сього найзручнішим моментом були, звичайно, бюджетові дебати, і ми маємо одну промову (Шингарьов) по українському питанню під час загального обміркування бюджету, кілька при обміркуванні розпису міністерства внутрішніх справ (Олександров, Мілюков, Керенський, Петровський, Скоропадський, Іванов, Савенко, Макогін, Дзюбинський, Родзянко). Всі промови, починаючи від промови депутата від південного пролетаріату, Петровського, й кінчаючи промовою з вигаданими на українство наклепами п. Родзянко, не мали, як і треба було сподіватись, жадних прямих результатів (швидче-навпаки), але величезної ваги їх для української справи проте

не можна не визнати. Особливо багато зробила в с'їм напрямі заява нащадка запорозьких козаків, п. голови Державної Думи, котрий перед „високим зібранням“ не посоромився заперечувати факт прихильного відношення катеринославського селянства до перекладу на українську мову царського маніфесту 17-го жовтня. Навіть прихильні промови лідерів опозиційних партій не змогли розворушити так російську, напрім., пресу і громадянство, як заява п. Родзянко; радість-же націоналістів з приводу неї вже другого чи третього дня, після заяви, потьмарилась, бо звідусюди до газет і в Думу почали надходити протести й заяви цілком протилежного змісту. З них варто зазначити статті в „Русской Молві“, в „Річи“ (д. П. Чижевський), в „Dzennik-y Petersburgsk-im“, сиростованне 1907 катеринославських селян, заяву катеринославців („Рада“, № 137) про видання п. Родзянком українських брошюр, протест українських діячів, учених, письменників і громадян (118 підписів), протести на імя поступових членів Думи від селян, робітництва, народніх учителів. Оборона п. Родзянка чорносотенною пресою також не мало спричинилась до поширення відомостей про український рух і до перенесення його в сферу питань першорядної політичної ваги. Не маючи жадних причин бути задоволеними роботою четвертої Думи яко громадяне Росії, Українці не мають причин не бути задоволеними Думою минулого року, як Українці: вороже настроєні члени її дістали повне фіяско і тим підкреслили позитивні положення що до українства своїх опонентів і розворушили громадянство.

Другим фактором популяризації ідеї українства були зїзди — кооперативний, сільсько-господарський, епідеміологічний і інші, а наприкінці року — зїзд по народній освіті в Петербурзі. На кооперативнім зїзді в-літку в Києві чи не вперше у всю широчінь стали одно проти одного змагання російських лібералів-централістів і українських федералістів. Той факт, що змагання сї обмежено було вузькою сферою кооперації ані трохи не зменшує ваги сїєї сутички й її реальних та моральних наслідків. До перших треба віднести те, що на кооперативнім зїзді ухвалено не запропоновану централістами резолюцію, а компромісову, що лишала чималий пролом у міцній централістичній твердині й одкривала путь Українцям до захоплення дальших позицій. Що до морального значіння, яке має кооперативний зїзд, то воно виявилось найсамперед у тім, що відзначило виразно ворожу до українства позицію російських лібералів і тим розбило дощенту ілюзії українських Манілових. Крім сього, на зїзді пробувало багато {селян-Українців, більшість котрих може вперше довідалась тільки про те, яку величезну вагу має для них національний рух, се-б-то зїзд несамохїть спричинився до поширення національної ідеї серед мас. Коли до сього додати ще ті справознання та

полеміку в пресі з приводу питань, знятих на зїзді, і велику користь їх для ознайомлення широкої публичности з вимогами українства, то побачимо, що київський кооперативний зїзд відіграв не малу роль в українськїм життю 1913 року.

Не могло бути знехтоване українське питання й на сільсько-господарськїм зїзді (також у Києві) вже через те тільки, що Україна поки що є краєм переважно хліборобським. Завдячуючи тому, що для піднесення агрікультури потрібне як найбільше поширення відомостей по сільськїму господарству і що ширення їх провадить ся успішно тільки мовою рідною хліборобам, зїзд ухвалив резолюцію про видання часописів і книжок та про навчання по українськїх школах українською мовою, а також—про агрономічні лекції, читання й курси українською мовою. На зїзді епідеміологів ухвалено пропозицію розповсюджувати користні відомости серед українського народу рідною йому мовою. На агрономічнїм зїзді у Винниці ухвалено було такі пропозиції: 1) щоб спеціалісти по сільськїму господарству на читаннях, курсах і т. д. вживали місцевої мови людности; 2) щоб по земськїх школах роздавано було учням книжки по сільськїму господарству, писані українською мовою; 3) щоб земство видавало популярні книжки по сільськїму господарству й друкувало їх українською мовою; 4) щоб у земськїм часописі друковано статті й українською мовою.

Велику роль у поширенню ідей українства відіграють що-року педагогічні учительські курси, на яких завше, не зважаючи на всі скорпіони освітньої адміністрації, лунають вимоги внести в програму лекції по українознавству. Не був винятком і минулий рік. За-для того, щоб забезпечити і врятувати народніх учителів од пропаганди „мазепинства“, почало входити в практику влаштування вчительських курсів начальством учебної округи. Типовими з сього боку були, напр., торішні київські курси, на яких заздалегідь лунала вже певність про недопущення на них жадних проявів „мазепинства“. Але в день закриття курсів попечитель київської учебної округи з жалем мусів констатувати, що де-хто з фанатиків-учителів проте захоплював ся „утопією мазепинською“, нехтуючи всі заборони. А „Запорожець“ у „Н. Времени“ в черговім своїм тодішнім доносі (30 серпня) так-таки й написав: „Між народніми вчителями український рух має дуже багато палких прихильників і фанатичних пропагандистів“. І не помиляв ся, доказом чого є різдвяний перший всеросійський зїзд по народній освіті, де українське вчителство й діячі по народній освіті з далекої України, діставши можливість висловлювати думки вільно й отверто, в своїх докладах та промовах вичерпуючо освітили питання українізації народньої школи й винесли з приводу сього певні резолюції, ухвалені багатолюдним

зібранням й зустрінуті з великою прихильністю поступовою пресою й громадянством (див. статтю „Українська школа на першій всеросійській зїзді по народній освіті“).

До подій, що мали більш-менш певне значіння в поширенні ідей українства й зміцненні його позицій в Росії, треба зарахувати ще відому вже нашим читачам декларативну заяву українського громадянства з приводу ювілею „Русских Вѣдомостей“, а також—святкування в Полтаві й по де-яких містах та селах українських ювілею батька нової української літератури, І. Котляревського. Українське громадянство, зазначивши в своїй декларації сумний факт недбалого відношення російської преси до національних питань, висловлює свої надії на те, що ця помилка надалі не матиме місця в чесній російській пресі, що національні рухи освітлюватимуться й обмірковуватимуться в ній так, як вони того гідні, усуваючи тим самим небезпеку різних непорозумінь на сїм ґрунті. Що до ювілейних свят І. Котляревського (з приводу 75-літніх роковин його смерті), то варто відзначити той факт, що в Полтаві в сих „торжествах“ взяла участь і адміністрація, увільнивши навіть учнів од вчиття в школах на той день; навіть такі газети, як „Кіевлянин“, присвятили творцю „Енеїди“ й „Наталки-Полтавки“ прихильні статті. Чим се пояснюється й яке має значіння ми ще матимемо нагоду говорити з приводу недалекого шевченківського ювілею, бо коло останнього в побільшенім розмірі відбуватиметься те, що і коло першого.

Маючи на увазі, що наймогутнішим фактором популяризовання всяких ідей, подій і справ є преса, неможна замовчати таких визначних зявищ минулого воку, як припинення українського часопису „Світова Зірниця“, який хоч і мав досить виразні риси клерикально-панського напрямку, але в часи, коли кожне друковане слово українське допомагало поширенню українства, відіграв у сій справі помітну роль. Та лави української періодичної преси не зменшились з припиненням „Світової Зірниці“, бо ще до того, з самого початку 1913 року, почали виходити такі журнали й газети, як „Дзвін“, „Маяк“, „Сяйво“, „Наша Кооперація“, „Комашня“, „Життя й Знання“. Український рух що-раз захоплює все ширші маси українського пролетаріату, і „Дзвін“ виконує тут справу ваги найдзвичайної, будучи справжнім виразником і ідеологом робітничого руху в тій формі, яку він має в наші часи високого піднесення національних рухів взагалі й українського зокрема. „Маяк“ досить широко розходить ся по-між селянством і робітництвом і, маючи чимало негативних рис т. з. міщанства в українстві, проте робить своє важливе діло поширення національної свідомости в низах громадянства. „Наша Кооперація“ та „Комашня“ присвячують свої сторінки кооперації й

справі, наміченій Українцями на київським кооперативнім зїзді, тому складають собою силу ваги першорядної. Що до „Сяйва“, то завданням своїм часопис мав популяризацію українського старого й нового мистецтва та освітлювання нових течій і шляхів у нїм. По змозі робив своє діло уважно, а в новім році має виходити зреформованим. „Життє й Знання“ виходить у Полтаві: крім спеціального завдання свого—ширити медичинські відомости серед широких мас, часопис допомагає й піднесенню національної свідомости, відзначаючи помітніші явища українського національного руху.

Зазначаючи визначніші події минулого року, що так чи инак виявляли стихію й пульс українського життя, неможна не згадати про дрібніші прояви українського руху, які все-ж таки є промовистими показниками того, як потроху національна свідомість проникає в найдавніші закутки краю. Маю на увазі агрономічні курси й читання для селян, улаштовувані земствами. Небагато відомостей про них маємо за рік, але вони дуже характеристичні. Те, що відбувалося на них, має ще більше значіння для правдивого освітлення ваги українського руху, ніж якесь голосне явище. Річ у тім, що ті курси по сільському господарству відбувалися здебільшого російською мовою. І от на сцену виступають „вони“, ті, що „не просять“, і починають вимагати читання агрономічних лекцій мовою українською, бо по-московському вони мало що розуміють з того, що їм читають. Лектори, які зрозуміли ту просту істину, що прищепити якісь знання темному людові можна тільки рідною йому мовою, й свої лекції читають на ній, дістають від слухачів селян щирої подяки. Сього факту вже ніяким чином не поясниш агітацією злонамірених людей, а мови, якою зрозуміло для темних хліборобів викладаються лекції,—вигадкою злонаміреного проф. Грушевського. Устами несвідомих селян промовляє саме життя, зазначаючи правдивий шлях, яким повинно ширити культуру.

До однакової з сією категорії багатопромовних явищ треба віднести й такі факти, як прохання, напр., чаплинських, одиноківських, сурсько-михайловських і куликівських селян, подане до катеринославської „Просвіти“ про відчинення у них просвітянських філій. В сім губернське в сих справах присутствіє відмовило їм, не зважаючи на те, що перед кількома місяцями дало дозвіл на відкрите філії „Просвіти“ в с. с. Дієвці й Гукалівці. Се прохання вже показує, що серед селянства подекуди прокидається цілком свідоме відношення до рідної справи й навіть усвідомлено певні шляхи, що єдині тільки й здолають вивести їх з безпросвітної духової й економічної ночі.

Красномовним показником поширення українства серед мас є ще зріст української книгарської продукції й збуту. На жаль, не маю під

рукою цифрових даних, щоб докладно показати се, але вже самий факт відкриття за рік українських книгарень в Катеринославі, Лубнях, Кременчузі, Костянтинограді свідчить, як зростає попит на українське друковане слово, котрим поки-що, за браком шкіл, бібліотек, читалень українських, людність і може хоч почасти задовольняти свої духові потреби. Відділи київських українських книгарень на всеросійській виставці минулого року в Києві жваво оглядали ся виставочними гостями, із селян та вчителів здебільшого, і не одна цутня книжка рідною мовою потрапила звідтіл на село, несучи пробудження національної свідомости. До сього треба додати й участь де-котрих з українських товариств на інших виставках. Все се, нехай помалу, але як та крапля, що довить і камінь, потроху проламає неприступну, здавало ся, скелю національної несвідомости, і минулий рік в сім напрямку дав немало відрадного.

До популяризації українства багато спричинили ся й такі події, як упорядкування торішнім літом в клубі „Родина“ виставки картин українських художників, святкування ювілеїв—І. Франка по визначних місцях України, артистки Л. Ліницької й Ф. Левицького в Києві, ювілеїв Т. Сулими, Д. Еварницького в Катеринославі. Навіть гучна судова справа М. Бейліса, відбуваючись у самім осередку України, не могла хоч побічно не викликати інтересу до українства, бо судьями в сій справі були міщани й селяни Українці. Що українство робить ся що-раз популярнішим, про се свідчать ще й такі факти, як поширення українського архітектурного стилю (проект музею для „Каменець-Подільського церковно-археологічного товариства“, лікарня в Лубнях, лохвицькі земські школи, помешкання для с.-господарського т-ва в м. В.-Сорочинцях, для кредитового т-ва в с. Хомутці й т. д.), тенденція зберегти в пам'яті історичні події, образи давніх героїв способом закріплення назвищ і імен їх в назві вулиць і інших місць (постанова комісії по упорядкуванню міста Катеринослава й інші). Коли до всіх інших моментів виявлення української стихії серед дужого моря російської дійсности, що намагаєть ся геть-чисто залити й потопити в собі всякі національні прикмети поневолених народностей, та додамо ще величезної ваги справу всенароднього піклування про збудовання пам'ятника національному Генієви й про заходи коло неї Об'єднаного Комітету, то наше завдання—шляхом зазначення видатніших подій змалювати поступовий хід українства за рік 1913-й буде більш-менш виконано. Наближення столітнього ювілею „великого Кобзаря України“ звичайно у великій мірі піднесло й заінтересованне справою будови пам'ятника серед широких мас українства й тим мимоволі сприяло популяризації ідей українства взагалі. Що до чисто фактичного боку справи, то в минулім році, після невдачого третього конкурсу проєктів пам'ятника, Об'єднаний Комітет опові-

стив четвертий конкурс—іменний, доручивши утворити гідві пам'яті Пое-та проекти таким скульпторам, як Шервуд, Волнухін, Андреев, Гаврилко й Шіюртіно. 1-го лютого с. р. журі й розгляне надіслані художниками проекти, щоб у день ювілею зробити закладини пам'ятника в Київі. Що до місця, де стоятиме величній монумент, то українське громадянство змушене задовольнитись тим, яке, при ворожім до українства відношенню адміністрації, київська міська дума вважає можливим дати, се б-то в тім місці Києва, де Караваївська й Пушкінська вулиці сходять ся з Великою Васильківською. Як цікавий момент історії збудовання шевченківського пам'ятника варто відзначити знайому вже нашим читачам заяву сенату у відповідь на донесення начальника краю про незаконність існування Об'єднаного Комітету. Як відомо, сенат визнав Комітет у справі будови пам'ятника існуючим законом.

До видатних явищ минулого року треба прилучити й помітне оживлення українського життя в такім великім осередку України, як місто Полтава. Весною там одержано між иншим дозвіл на відкриття українського клубу, а в грудні, під час святкування ювілею І. Котляревського, врочисто відкрито клуб. Досить енергічно працює там відоме т-во „Боян“. Чималу принципіальну вагу має і для всіх инших товариств українських історія заборони поліцеймейстера вживати на загальних зібраннях т-ва „Боян“ української мови. 18-го липня губернське правління розглядало скаргу т-ва на заборону й наказало на далі не забороняти української мови на загальних зібраннях т-ва, бо прирівнювати його до городських і земських інституцій, де мова державна є обов'язковою, неможна (див. кн. X „Л.-Н.-Вістника“).

Згадавши ще про працю численних українських аматорських гуртків, співочих товариств, про впорядковування шкільних і инших явинок з українськими відділами в програмах, про виписування українських книг та часописів для приватних бібліотек, можна вважати список позитивних явищ української сучасної дійсности більш-менш вичерпаним. Кожне з них мало вплив і зробило своє невеличке, але дуже потрібне для справи національної, діло, пробиваючи, як тая вода весняна, всі перепони й гатки на шляху до відродження краю.

Але зовсім неповним був би наш начерк чинників українського життя, як би не згадано було про ті утиски, заборони, переслідування з боку адміністрації та перешкод і цькування з боку репильної, а часом і ліберальної російської преси. Багато сил і національної енергії витрачається щороку на боротьбу з сим лихом, докладні ілюстрації до якого читач мав нагоду сливе щомісяця бачити в моїй хроніці українського життя. Не буду знову переказувати їх. Скажу тільки, що український рух до відродження досяг уже тієї стадії, коли репресії

на нього відіграють роль „млата“, котрий, по слову російського поета „дробя стекло, куєть булат“. Се нехай буде застереженням російській поступовій пресі, пронятій централізмом: час уже подумати про будучність, час перестати дивитись на Україну, як на „вотчину“, що повинна давати кормівлю завойовникам, що повинна „питать“ знебулі „центри“. В неї свої потреби, свої інтереси, своє культурно-політичне жите, і поступові програми наших неприяних приятелів „обязывают“ не дивитись на нас, як вовк на ягня, а подати руку, як рівний рівному й взаємне відношення один до одного основати на взаємнім братнім поважанню. Сепаратизм?.. Але се чудернацький витвір палкої фантазії й доказ того, що рептильне цькування не зостаєть ся без впливу навіть на тверезий розум поступової частини російського громадянства. Шкурні інтереси? Але тоді треба зняти вивіску поступовців і ставити гамлетовське питання просто, не криючись за гучними фразами вселюдських ідеалів. Маючи-ж їх у програмах, не треба іритуватись навіть тоді, коли українська політична думка, дбаючи про добробут країни, визнає за слушне йти вперед шляхом сепаратизму. На щастє, сього в дійсности нема: український рух глибоко-демократичний у своїй суті і не в інтересах української демократії ставити на непевний, суперечний духови її, шлях сепаратизму. Тим менш причин ставати у ворожу позицію до нас поступовому російському громадянству й пресі, коли вчинками її справді керують загальнолюдські ідеали, а не питання власної шкури. Мимохіть спадає на думку праця инородчеської комісії недавнього першого всеросійського зїзду по народній освіті: ні в одній секції не говорило ся стільки про єднання з Росією, поребудованою у своїм ладі на демократичних прінципах, як у сій комісії, що складала ся з представників багатьох поневолених народностей Росії. Се факт, на який треба було-б звернути як найбільшу увагу всім, хто за минулий рік вважав потрібним хоч раз жбурнути камінем у народ, який з неймовірними труднощами, але потужно прокидаєть ся до власного національного будівництва.

Що до нашого ідейного жита, до зросту сутичок ріжних ідеологій українства, то в сій сфері минулий рік також лишив глибокий слід. Намічені здавна перші зародки диференціяції українського суспільства із збільшенням товариств, органів преси й інтенсивности національного руху починають все більш розвиватись, набираючи схожости з подібними явищами всесвітнього жита, що бе повним, дужим джерелом. Се чи не найвиразнійший показчик сили й зросту українського національного відродження. Старе громадянство під тиском нових течій в українстві мусять потроху зріктись кволих і наївних змагань українофільства й переоцінювати свої цінности з огляду на висунуті політичним житем нові

ситуації; робітництво зрікається байдужості до національних питань і нехтування їх і виступає активно, як свідомо національна сила з певними національними вимогами; молодь, приспана реакцією, потроху сходиться зі шляху аполітизму й бере участь у рухові в усій його всебічності. З цього боку 1913 рік лишає в спадок своєму наступникові надзвичайно цікаво накреслені питання.

З огляду на те, що в своїй хроніці я завше докладно зупинявся на черговий місяць на подіях з життя російської України, сим разом обминаю їх, відсилаючи читача до тих оглядів. Але не можу наприкінці ще раз не зазначити тих кольосальних утрат, які поніс український народ зі смертю кращих наших письменників і громадян — Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, а також відомого вченого й бібліографа — Михайла Комарова. Якось навіть ніяково говорити про здобутки минулого року, коли згадаєш про таке страшне горе національне. Але живий про живе дбає, і розвиток українського життя за останні часи показує, що пощерблені лави борців за будучину рідного краю зеднаються тісніш у своїм рухові вперед, поки місце славетних небіжчиків не буде заступлено кимсь із славетного юнацтва. Тому то і вступаємо в новий рік не з похилим, зажуреним чолом, а з піднятою головою, повні віри й певности у великій здатности нашого народу до культурно-політичного самовизначення.

О. КОВАЛЕВСЬКИЙ.

Осіння сесія Державної Думи.

Ще перед початком сесії помічала ся відміна в громадській атмосфері. Всі заяви про наростання опозиційної течії в країні, які робили ся представниками парламентської меншости в попередню сесію, яскраво підтвердили ся в літку в словах д. Салазкина, представника всеросійського купецтва.

Він отверто сказав нашому першому міністрові, що промислова буржуазія знаходить потрібним здійснення маніфеста 17 октябрю. Анкета, що була переведена „Русским Словом“ серед різних представників російського капіталу, показала, що його погляди поділяють ся останнім. Ся нота згучить також і в резолюціях вересневих зіздів, що відбули ся у Києві. Секція громадської агрономії (сільсько-господарський зізд) одногласно ухвалила: „Велика відповідальна праця відродження нашої агрікультури, котра наважена урядом, земством й людністю на агрономів, може бути виконана найбільш повно при непохитнім переве-

денню в жите початків Височайшого Маніфеста 17-го жовтня”.

На зїзді представників міст О. І. Гучков виголосив резолюцію, вкриту гучними оплесками, яка каже, що „дальше вагання в переведенню необхідних реформ і ухилення від підвалин, намічених в маніфесті 17 жовтня, загрожує країні заколотами і вбивчими наслідками”.

Словом, промислова й міська буржуазія з одного боку, і третій елемент земства з другого, без всяких двохзначностей заявили власти, що умови загальногромадського життя вимагають змін в політичнім курсі.

Се характеристично, як для двох перших груп, так і для останньої.

Промислова буржуазія, залякана 1905 роком, охоче пішла за урядом, коли він на своїм прапорі написав: „Спочатку заспокоєння, а потім реформи”. Серед атмосфери загальної втоми і зневіря урядови не важко було загнати в лях весь робітничий рух. Фабрично-заводське колесо запрацювало з ранішньою силою—і інтереси буржуазії були захищені. За се вона заплатила лояльністю до власти. Але минали роки, в країні запанував могильний спокій, а уряд не тільки не приступив до реформування держави, але почав забирати відворотно те, що мусів дати в визвольні часи, переслідуючи всяке виявлення громадської ініціативи. Врешті решт, ся його політика викликала масові робітничі страйки й загальне незадоволення. Суспільна атмосфера почала набирати напружености. Над країною пролетіло марево 1905 року. Таке становище дуже небезпечне для буржуазії і нема нічого дивного в тому, що вона згадала про маніфест 17 жовтня, здійснення якого тільки й зможе утворити нормальну політичну ситуацію.

Міська буржуазія в період „заспокоєння” на власнім досвіді переконатась в тому, що всяке піклування з боку уряду про її інтереси, в більшості випадків, виливається в насильство над останніми. Завдяки сьому амплітудо діяльності міської буржуазії поступово зменьшується і загрожує перейти в стан пробування на громадським полі. Зрозуміло, що вона рветь ся на свіже політичне повітря, яке утворить ся переведенням в жите мертвих пактів Височайшого маніфесту.

Що третій земський елемент перейшов до опозиції, то, приймаючи під увагу світлу традицію його попередників, в сьому не можна було бачити чого-небудь характеристичного. Але сучасний „третій” елемент—цілком инша формація. „Се, як зазначив в своєму докладі один з діячів сільсько-господарського зїзду, люде-практики, що без всякого одушевлення й покійно несуть свій тягар й на думці не мають ніяких великих завдань”. Тому їх голос про потребу реформ в дусі маніфеста 17 жовтня набирає особливого значіння.

ЛНВістник 1914, кн. I.

Таким робом, Височайший маніфест, здавалось зданий до архіву, забутий і навіть „радикальний“, робить ся знову популярним серед впливової частини російського громадянства, перетворюючись в те єдине й раціональне знаряддє, що може відновити загально-політичне житє. Із абстрактної ідеї він переходить в реальний лозунг, що обєднає не тільки демократичні кола громадянства, які протягом восьми років обороняли його підвалини, але й майже всі сутні буржуазії..

Такий настрій країни не міг не відбитися на думських політичних фракціях. Ще перед початком сесії де-які з них відбули наради, на яких обговорювали питання про зміну тактики у парламенті. Так у Москві в перших числах жовтня відбув ся зїзд поступовців, котрий зазначив, що поступова фракція не повинна рахувати ся з погрозами й можливістю роспуску Думи, продовжуючи робити якого мога яскравіші програмові виступи й давати найгострішу критику незакономірних урядових вчинків. Майже одночасно з сим зїздом радив ся й Центральний Комітет конст.-дем. партії. Д. Мілюков зазначив, що органічна робота в Державній Думі немає ніякої мети, бо всі законопроекти гинуть в другій палаті і що фракції треба лише пригнути до організації суспільних сил й до розчинення реакційної політики уряду, на чому більшість Комітету й погодилася. Націоналісти, підчас київських свят, теж розуміли ся в сій справі і визнали, що для переведення де-яких реформ (напр., земської, міської) можна вступати в коаліцію з іншими групами включно до октябристів. Центральний Комітет „союза 17 октябріа“ теж визнав необхідність більш рішучої тактики октябристської фракції в Думі.

Трохи згодом О. І. Гучков в інтерв'ю зі співробітником „St. Petersburg Zeitung“ навіть висловив ся більш категорично: „З урядом ми, октябристи, йти не можемо“.

Словом, настрої країни яскраво відбив ся на думських політичних фракціях і групах. Але нїде він не вніс стільки пекучости й хворости, як у фракції „союза 17 октябріа“. Коли для ка-детів питання було лише про зовнішню зміну політики, для націоналістів—про здійснення де-яких соціальних реформ, то для октябристів зміна тактики означала вже про органічне відновлення, про утворення цілковито нової традиції. Вибірчий закон 3 іюня 1907 року утворив для неї становище центральної партії в Думі.

Третя Дума—се її Дума. Вона була в ній першою скрипкою, але грала вона не на користь народу, а на задоволення уряду. Вибори до четвертої Думи порвали в ній головні струни. Стало ясно, що для того, щоб натягнути їх знов, треба ґрунтовно змінити все своє політичне обличє. Тут вже на кон виступило питання про диференціацію тих течій,

що входять в її склад, бо вона ніколи не була органічно єдиною. Партія 17 октября зародила ся в дні визвольного руху з метою припинити його і звести до утворення конституції на підвалинах Височайшого маніфесту. Вона обєднала в собі як тих, хто шире хотів оновлення Росії, так ще більше тих, хто бачив в її програмі можливість все обіцяти, а нічого не дати. Звідси й з'явили ся „ліві“ й „праві“ октябристи. Спокійне співробітництво сих елементів не могло тримати ся довше того часу, коли в країні зникла революційна омана. Перед початком осінньої сесії вже виникли чутки що розпад фракції, але вона продовжувала свою діяльність, вичікуючи на наслідки конференції, що мусіла відбутися в листопаді. Нарешті, остання відбула ся в Петербурзі 8—10 листопада с. р. Ліпші сили октябризма (Гучков, Шидловський, Годнев, Бобріщев-Пушкин й інші) виразними фарбами малювали сучасну політичну дійсність, закликаючи фракцію до твердої боротьби з урядом; майже всі представники з міст гостро поставили ся до невизначної тактики фракції, нарешті, конференція одноголосно ухвалює радикальну резолюцію, в якій зазначає, що відродження Росії повинно будувати ся на основах конституційного ладу, що потрібно найскорше провести закони, які б дійсно забезпечували волю совісти, друку, зібрань, спілок і недоторканість особи, зняти виключні становища und so weiter. І що-ж?! Уже підчас конференції фракція маніфестувала свою ідейну єдність зпершу тим, що голосувала проти законодавчого внесення про безкарність часописів за друкування депутатських промов, а в комісії про пресу проти того навіть, що вона визнавала кілька часу тому. Се з одного боку... З другого,—майже в день зачинення конференції д. Шубінський заявив, що, хоч остання й ухвалила обовязковість резолюції для депутатів,—проте він вважає її для фракції не обовязковою. Іншими словами, в Думі мусить все лишати ся по старому. Тоді „ліві“ октябристи категорично поставили фракції запитання—чи рахує вона постанови конференції обовязковими для себе—і, коли одержали відмовну відповідь, вийшли з її складу. Теж саме зробили й „центральної“ октябристи (що хитають ся поміж „правими“ й „лівими“, і більш рідні першим, але не мають тієї безсоромности, що їх характеризує). Таким робом, фракція 17 октября не існує не тільки фактично, але й юридично. Стало ся те, що давно вже мусіло трапити ся, бо октябристська партія розпала ся в той мент, коли її представники в третій Думі, в яку пройшли під прапором права, утворили культ сили. Коли й існували досі генерали без війська, то се зясовуєть ся специфічністю умов російського життя, де можливі такі „партії“, як праві, поступовці, трудовики et cet. Октябристська фракція розпала ся й на її відламках збудують ся інші, більш виразні і чесні групи. Безперечно, се спри-

чинить ся до виразного окреслення діяльності Думи в той чи инший бік, що зробить більше користи, ніж її хитання між гучними деклараціями й реакційною роботою.

Питання про розкол у фракціях в осінню сесію зробило ся рішучим. Думський референт „Вечерняго Времени“ (№ 570) навіть заявив *urbi et orbi*, що з групи правих відокремлюєть ся Хвостов і К^о („ліві“ праві по термінології Літовцева), а з національної фракції—її ліва частина. Що до правих, то там все спокійно, що до націоналістів, то справа нічого не варта.

Дійсно, в ній повстало питання про „сдвиг вліво“ в звязку з загальним незадоволенням, гострою політикою Шульгіна й особливим бажанням „земляків“ Демченка й Савенка прислужити ся урядови. Однак соціальні інтереси, на яких обєднують ся елементи внутрі зазначених груп остільки спільні, що коли-б й виникло яке-небудь перегрупування, то воно являлось би таким же, коли не гіршим, політичним *pense-pense*-ом, як і „Група центра“ д. Крупенського. Після „сезонного“ інтерв'ю депутата Маклакова в „Русском Слові“ газети, особливо праві, старанно поширювали чутки про розпад конст.-демокр. партій. Хатні політики на сей випадок навіть скомпонували партію націонал-лібералів, що мусіла складати ся з правих ка-де, поступовців й лівих октябристів. Але чутки й гадки минали ся. Фракція Народної Свободи не тільки існує, але й насуперіч бажанням Центрального Комітету і свого лідера переводить „органічну“ роботу.

Проте цілковитою несподіванкою явив ся розпад соціал-демократичної фракції, що має велике громадське значіння. Робітництво тепер по всіх країнах відіграє ролю головного суспільного чинника. Тому його представництво в нижчій законодавчій палаті користуєть ся значним, коли й не реальним, то моральним впливом.

В Германії, Саксонії й Бельгії вона навіть уявляє з себе реальну громадську силу.

В Росії с.-д. партія живе в одмінних умовах, бо жорстоко переслідуєть ся урядом, який за один факт приналежности до неї становить уголовну кару. Але партія існує й за останній час виявляє кипучу діяльність. Її думські фракції завжди були великим організаційним чинником, що сприяв обєднанню й усвідомленню робітництва. В другій Державній Думі соціал-демократична фракція досягла свого найвищого щабля. Закон 3 червня зменшив представництво від робітників,—проте фракція в 3-й Думі енергійно проводила тактику своїх попередниць й завоювала собі популярність. Перші її кроки в 4 Думі теж йшли в сьому напрямку. Але в осінню сесію, що отсе минула, фракція розбила ся

на дві незалежні частини. Одної соціал-демократичної фракції в Думі вже нема, бо та група, що лишилася під сим назвиськом („меншевики“) репрезентує не все, не ціле російське робітництво, але його окрему частину. І хоч, на нашу думку, вона стоїть на правдивому ґрунті, але треба *sine ira et studio* визнати, що большевиків підтримує значна частина пролетаріату. Розуміється, після сього розколу робітництво не перестало бути робітництвом, а соціал-демократична партія—партією, бо спільність класових і політичних інтересів лишається непорушеною. В останнім висновку й тактика їх стане однаковою, бо вона опреділюється характером класової й політичної ідеології, яка однакова для обох частин партії.

Коли зменшиться в партії сфера особистих впливів, коли знов запанує в ній елементарний принцип підлягання меншості постановам більшості, тоді й фракційна тактика йтиме по одній дорозі, а значить теперішні відломки соціал-демократичної фракції зіллуться в одне коло. Ergo, ми дивимося на факт розпаду, як на тимчасове явище. Однак, він може затягнути ся. В пролетарських масах вже помічається міцна течія за об'єднання фракції, але вона при відсутності широкого плебісцита може ігнорувати ся партійними лідерами, що утворили сей розкол. Варто лише придивити ся до тої напруженої боротьби, що провадиться між газетами меншевиків й большевиків, щоб стало ясно, скільки сили, енергії, нервів витрачається пролетаріатом на боротьбу між себе і скільки зла приносить остання для нього! Аджеж, все, що зменшує його силу йде на прибуток реакції, все, що його розеднює, затримує амплітуду політичного поступу країни. Ось в сьому й криється громадське значінне розпаду в соціал-демократичній фракції.

Осіння сесія Думи ще характеризується жвавим обговоренням, як в політичних фракціях так і в пресі ідеї, утворення парламентської більшості для переведення позитивної законодавчої роботи. Особливо се питання широко дебатовало ся, коли В. Маклаков в своєму інтерв'ю в „Русском Словѣ“ поставив ся прихильно до неї. На його думку спілка поміркованих елементів або переконає уряд, що йому корисно хоч на кого-небудь оперти ся в краю, або переконає помірковані елементи, що від уряду вони при ніяких умовах нічого не одержать. Нічого й казати, оскільки се наївна концепція! Не тільки наївна, але й непослідовна, бо д. Маклаков хоче переконати той уряд, котрому він не тільки не вірить, але якого навіть не поважає („правительство, которому прежде я только не вѣрил, а теперь не уважаю“.—З думської промови д. Маклакова 25. II, 1911 р.). Протягом восьми років уряд виразно зазначав, на які елементи він опирається, які й

ідеології служить, що підкреслював не раз і сам В. О. Маклаков („Правительство слушает рѣчи только справа“. Ibid). Правда д. Маклаков обмежив роботу блоку поміркованих партій лише переведенням земської і міської реформи. Але все таки важко гадати, щоб одкинення цих реформ Державною Радою в спілці з урядом в чім-небудь переконало помірковані елементи, коли досі сувора дійсність не розбила їх наївну віру в добру волю влади. Більш серйозно й глибоко поставився до цієї ідеї лідер союзу 17 октября, О. Л. Гучков. Він категорично заявив, що на ґрунті позитивної роботи про згоду між октябристами і більшими партіями „нічого й думати“.

Взагалі, ідея про утворення парламентської більшості не нова; вона часто обмірковується, навіть де-які депутати іноді роблять практичні заходи що до цього, але завжди се кінчалося „бумом“, бо занадто ріжноманітні й дрібні політичні групи в Думі, щоб поміж ними знайшлися спільні точки. Їх блок був би штучним, фіктивним й при обговоренню першого-ж питання, що входило би навіть в сферу діяльності блоку, останній розпався б. В обставинах російського політичного життя тільки органічна більшість (в формі одної якої-небудь партії) може виконувати позитивну законодавчу роботу. По-друге, при тій позиції до Думи, що займають уряд і Державна рада, ніяка позитивна праця не буде мати практичного значіння. Перша Дума мала органічну більшість, але одержала від влади тільки законопроект про пральню. Третя Дума провела теж ряд визначних законів, бо, по перше мала органічну більшість (від правих лав включно до октябристів), по-друге, ці закони були густо офарблені в чорні кольори, а значить поміж нижчою і верхньою палатами і урядом був міцний контакт. У всіх інших випадках ця позитивна робота носила декларативний характер, що досягається і при негативній законодавчій праці. При нашому виборчому законі може утворитися думська більшість, але тільки в межах переведення негативної роботи. Та й взагалі тільки вона й мислима про сучасному політичному стані. Не законодавча творчість, а перешкода законодавчій руїні, — ось той принцип, що стоїть на черзі дня. І коли націоналісти, або октябристи, або навіть сам п. Маклаков мріють про позитивну парламентську більшість — се нас не дивує. А ось те, що опозиція далі приймає участь в законодавчій будові, — се не тільки дивує, а вже й становить питання, коли настане кінець її політичної еластичності?

Перейдім нижче до наслідків „реальної“ роботи Думи в осінню сесію. Які-ж вони? Дрібні військові законопроекти, дрібні асігновки, дрібні закони технічного характеру, обмірковані статті Наказа й де-яких

законодавчих міркувань, десятки запитань,—і все. А де закони про волю слова, печати, совісти і про інші „гарні речі“, про які обиватель, коли згадує, так іменно як про гарні речі? Чого-ж варта тоді ся „позитивна“ робота?

Зі всього законодавчого матеріалу—саме цікаве питання, яке ще до того яскраво малює відносини поміж урядом і владою,—законодавче міркування поступовців про точне формулювання ст. 14 і 22 „Учреждения Госуд. думы“ і відповідних їм ст. 25: 4 пакта ст. 68 „Учрежд. Госуд. Совета“.

Ст. 14 звучить так: „Члени Державної Думи користують ся повною свободою міркувань і думок в справах, що належать відданню Думи, і не обов'язані звітом перед своїми виборцями“. Сей принцип переведено по всіх конституціях, а в Англії, приміром, він був ясний вже на кінці XVIII стол. Але наш уряд, не зважаючи на се, не зважаючи навіть на категоричний тон ст. 14, притягає депутатів до уголовної відповідальности не тільки за промови, що виголошують ся з думської трибуни, але й за думки, що висловлюють ся в тексті запитань (Судова справа депутатів з Державної Думи за підписання запитання про вбивство Караваєва). І департамент Державної Ради й сенат сим вчинкам влади надали характер законности, трактуючи ст. 14 також, як і уряд. На яких же підставах? Всі ці інституції посилають ся на ст. 22, яка говорить, що „члени Державної Думи за злочинні вчинки, які скоють ся при виконанню або з приводу виконання своїх обов'язків, що лежать на них по своему стану, притягають ся до відповідальности в порядку й на підставах, ухвалених для притягання до відповідальности вищих рангів державного керовання“. Але, коли стояти на ґрунті закону, коли не мати на оці тенденцію обмежувати законодавчі установи в їх правах, коли подивити ся на ці останні об'єктивно, то стане ясно, як справедливо говорить проф. Гесен („Русское государственное право“), що „до числа таких злочинних вчинків не можна відносити міркування й гадок, висловлених членами Державної Думи в справах, що належать до її компетенції, себ-то ст. 22 має на увазі лише такі випадки, як хабарство, крадіж казни і т. п. злочинні вчинки“.

Правда, наука російського публичного права не дивить ся на се питання однодушно. В таких разі, коли уряд користує з сього, то треба згодити ся з д. Покровським („Свобода слова въ законодательныхъ учреждениях“), що ліпше його перерішити. Дума ухвалила законодавче міркування поступовці і, безперечно, стала на правдивий шлях. Але, окрім декоративного значіння, ся справа нічого конкретного не буде мати. Досить лише прочитати слова представника влади. „Минулий з часу видання установи про Державну Думу семирічний період, по пе-

рекoнанню уряду, не тільки не дав яких-небудь поважних даних на користь установи невідповідальности членів наших законодавчих палат в де-котрих західно-європейських конституціях і як те намічено у внесених на ваше обговорення законодавчих міркувань, але, навпаки, дав велими переконуючі докази повної відповідности умовам нашого сучасного життя, основи, що перенята функціонуючою установою про Державну Думу“.

Сі! І тут оборонюється „самобытность“ російської конституції! На мою гадку, се чудова ілюстрація наслідків позитивної законодавчої роботи.

Велике принципіальне значіння також мають законодавчі міркування про зміну порядку роздівлення розпису державних прибутків і видатків у зміслі розширення бюджетових прав Думи й про волю друкування стенографічних звітів Державної Думи й Державної Ради (і на се уряд зробив замах!). Але тільки останнє може зробити ся законом, бо внесено в законопроект про друк, що тепер обмірковує відповідна комісія.

Останній законодавчий матеріал, який явив ся наслідком осінньої сесії, не має для країни ані позитивної, ані ідейної вартости і тільки ще раз підкреслив ту азбучну істину, що поміж бажаннями народу й роботою Думи існує прірва, яку вже 7 років не можуть заповнити ті сотні законів, що виходять з лябораторії нашого парламенту.

Досі політичне мертве безвітря порушували свіжі акорди протесту й пекучої критики, що чули ся з думської катедри. Се були—запитання.

Минула половина сесії була на них рясна, але вони майже не утворювали настрою ні в Думі ні по-за нею. Ф. Родичев зясував се тим, що відповіді на них з боку уряду дають ся тоді, коли до них всяка цікавість пропадає. (Правда, в такому стані річей більш винна президія Думи, ніж власть, бо вона затримує сі відповіді). Але до сього треба ще додати, що й країна не бачить вже в них ніякої користи: які вотуми недовіря не виносились й не виноситимуть ся Державною Думою, уряд буде існувати в тім же складі і провадити ту саму політику. В сьому переходується ся глибока психологічна риса російського парламентаризму павпаки.

Характеристичне для осінньої сесії те, що в сі відповіді уряду на різні запитання визнавали ся незадовольняючими, а його вчинки незаконними... Навіть Думі 3 іюня вірвав ся терпець!

На роботах комісії ми зупиняти ся не будемо, бо все се в свій час пройде через горен Думи і про се ми в свій час і скажемо. Але про діяльність комісії про пресу скажемо скілька слів. Досі у нас були тимчасові правила і потреба в сталому законі відчувала ся давно. Та-

кий закон внесено і він обіцяє заявити ся в рlenum-і Думи у всій своїй основній недоторканости. Так, явочний порядок видання періодичних органів не обходить місцевости, що мають мешканців менш 10.000 нас.; до цензури надсилають ся перші нумери газети, що виходять з машини; лишаєть ся попередня цензура для видань менших ніж два листи; вводиться освітний ценз для редактора (середня школа) et cet, et cet. Остання новина—ce tour de bras по робітничій пресі, та й взагалі по всій поступовій пресі.

Такі наслідки позитивної роботи ми маємо від осінньої сесії Державної Думи.

Вони сумні, вони гнітючі, особливо коли прийняти під увагу відношення уряду до Державної Думи. Тільки в рабській країні можуть чути ся такі заяви по адресі парламенту,—нехай парламенту sui generis,—але все таки парламенту, як приміром ті що вплив останнього не сягає більше 30 кілом. від Петербургу, що за ним міністри жалкувати не будуть і т. ин.! Тільки в ній можливий страйк влади із-за слів якого небудь депутата! Тільки в ній може накладати ся тавро на всі вияви громадського життя!

Часто говорять, що Дума 3 іюня не заслуговує на яку-небудь пильну увагу. Се, мовляв, парламент уряду, а не країни. Се справеливо! Але від останньої лише залежить перевернути його на такий, що потрібний, що висловлював би її інтереси. Так було і в Західній Європі, але громадянство там не махало безнадійно рукою, а уперто впливало на хід роботи своїх ландтагів, райхстагів et cet. Протягом двох-трьох десятиків літ вони з декоративних окрас обертали ся в справжні житеві й могутні установи, що оновили державність у всіх її сферах.

Росіяне — „самобытны“. Вони хутко захоплюють ся якою небудь ідеєю, але й ще хутчіш остигають. Мені здаєть ся, що ся риса відбила ся на Українцях, котрі, взагалі, аполітичні, котрі досі не спромогли ся на те, щоб безмежність і аморфність українського руху втиснути в читео окреслені межі. Темп українського життя вимагає свого обговорення в тій інституції, яка являєть ся в Росії найвищою.

Потрібна політична орієнтація. Її перший стан — увага до Думи; вплив на неї в змислі виразної оборони українських інтересів при допомозі опозиції, поки стане можливим утворення сталих політичних партій в межах України, які б могли мати вже в Думі своїх представників.

Се не тільки абстрактний льозунг, але й практична вимога, вимога часу й обставин!

СПБург.

А. ЧЕКИН.

Відчинення Панамського каналу.

I.

Вересня 25-го 1913 р. один з конквістадорів, яких кастільська монархія почала засилати до нового континенту з часів відкриття Америки Колумбом, Васко Нунец де Бальбоа, вперше побачив з верху Дарієнового нагір'я, після довгої тяжкої подорожі крізь нетри тропічного лісу, спокійний водяний безмір Тихого океану.

Се був безперечний кінець Колумбової ілюзії, що він знайшов західний шлях до Індії, се було в дійсності безумовне признание факту, що легендарні багатства Індії по-старому ще не дістануться ненажерливій Іспанії. І з цього часу повстає та мрія про зеднання води Тихого та Атлантичного океанів, котра поперед примушує еспанських провідисвітів шукати легендарної природної дороги водою на Панамському пересипу, потім випадково доводить до відкриття на далекому краю Південної Америки Магеланового протоку й нарешті наводить людей на думку про роблений канал на тому місці де північна частина нового світу лучить ся з південною.

Ще кастільська монархія раз-у-раз ухвалювала проекти прокопання каналу, не відмовляючись від наміру підвести під себе країну „короля Іоана“, про яку йшла слава як про країну, де надмірно зібрані аборігенами гори золота та срібла лише й чекають „лицарів початкового збирання“. І довго після того як сила кастільських королів знищила ся й Іспанія стала другорядною державою, ці проекти з десятиліття на десятиліття відроджували ся, знаходили собі прихильників то серед одної, то серед другої торговельної нації.

Хай вже не мала впливу на купців та підприємців блискача картина легкого збогачення, що тягнула до себе, неначе той магніт кавалок заліза, експедиції еспанських конквістадорів. Хай поширена свідомість зідрала з легенд XV та XVI століття їх розкішне убрання з шитої золотом парчі й залишила по собі лише признание можливості прозаїчної експлуатації природних багатств нових країн. Все ж мрія про зеднання Тихого та Атлантичного океанів не згубила тої сили, яку вона зібрала над психологією людською; всесвітня торгівля та промисловість чим далі, тим більш почували потребу знищити ту природну перекону, що одводила на багато тисяч верств торговельні шляхи, ці артерії міжнародного економічного організму, примушувала пароплави або крутити коло крайнього рогу південної Америки, або йти через вели-

ку пустинню Тихого океану, й через се дуже шкодила дешевому транспортові.

І особливо захопила собою людей ся мрія протягом минувшого віку. Незвичайно швидкий зріст економічних зносин нового та старого світу, визволення південно-американських націй під залежності від Еспанії, котра лише ссала з них житеві соки й тим перешкоджувала вільному розвою їхньої економічної діяльності—се все умовляло те, що малу по малу ринки до збуту обробленого продукту європейської та північно-американської промисловости й рівночасно ринки різновидного потрібного сій промисловости сирця почали формувати ся там, добрати ся куди шкодила як раз ся природна перепона, сі сорок п'ять миль Панамського пересипу. Доволі нагадати, що маленьке Мехіко, яке має порти на Атлантичному березі, вже в наші часи є третьою країною по виробу нафти, тоді як природних джерел сього користного продукту існує багато більше в Еквадорі та Колумбії й інших країнах Південної Америки, де виробляти нафту далеко не так користно лише через брак можливости транспортувати її водою — дешево. Так само й з резиною та иншими природними багатствами Південної Америки, добра експлоатація котрих без каналу в Центральній Америці неможлива.

Отже бачимо, що вже в р. 1825 мрія про канал вливається в рамки визначеного проєкту. В сьому році держави Центральної Америки—де й лише й слід було шукати місця для каналу—скликають особливий конгрес, на якому постановляється прокопати канал на території республіки Нікараґви й концесія на копанне його віддається Беністеру, котрий одразу перепродає сю концесію умисно зложений північно-американській компанії. Потім, коли ся компанія, зібравши де-які фонди, збанкрутувала, за ідею того самого каналу вхоплюється безробітний тоді будучий імператор Франції, Люї Наполеон, думаючи прокопати „La Canal Napoléon de Nicaragua“ й сим на віки прославити своє ім'я. Ще через кілька років се діло бере на себе уряд Сполучених Держав й одночасно вимагає собі концесію в Нікараґві уряд англійський, а між обидвома державами в р. 1850 укладається так званий „Клейтон-Бульверський Трактат“, яким Сполучені Держави одержують право копати канал, але вільний для кораблів всякої иншої держави і нейтральний під час вибуху війни.

Паралельно-ж зі спробами Сполучених Держав, які довго тягнули діло бажаючи позбавитись трактату р. 1850, й збудовали лише на території Нікараґви та Панами залізницю, славнозвісний французький інженір Фердинанд де-Лессенс, кілька років до того успішно прокопавши Суецький канал, разом з Ейфелем (який збудовав знамениту башту в Парижі) і другими, засновує „Інтернаціональну компанію між-океансь-

кого каналу" й скликає в кінці семидесятих років в Парижі „міжнародний інженірний конгрес". Відповідно до постанов цього конгресу „Компанія між-океанського каналу", під назвою вже „Універсальної компанії" („La Compagnie Universelle du Canal Interoceanique"), випускає проспекти, одержує від вкладників більш як 800 мільонів рублів й починає дійсну роботу на самому вузькому місці Панамського пересипу, що лежить між містами Панамою та Колоном.

З цього коротенького нарису історії каналу читач бачить, що чим далі, тим все більше й більше мрія про зєднання Тихого океану з Атлантичним починає наближувати ся до реалізації, починає складати ся в конкретні проекти. Але всі спроби виповнити ці проекти протягом минушого століття не дали ніяких позитивних результатів. Що більше та сама спроба, яка обіцяла дійсне виконання наміру — бо хіба ж вона не була зробленою найкращими інженірними силами того часу, в чолі з де-Лесенсом, котрі вже мали чималенький досвід в копанню каналів та будованню значнійших чуд інженірної техніки,—довела навіть до повного занепаду ідеї Панамського каналу.

Ся остання спроба в р. 1889, коли „Універсальна компанія між-океанського каналу" була ліквідованою, скінчила ся таким грандіозним бешкетом, що навіть й саме ім'я „панама" з того часу почало вживати ся за синонім всякого по верх смілого шахрайства. Гроші вкладників, які підписували ся на акції компанії, були не стільки страчені на копанне каналу, скільки розсунені по кишенням кількох ініціаторів спроби та підкуплених ними державних діячів Франції. Так само й в попередніх спробах кожний раз зявляла ся та чи інша слабкість фінансового або технічного боку проекту. І здавало ся, що кінець „Універсальної компанії", яка мала досить грошей і була міцна з штандпункту інженірного, майже на завжди вбив мрію багатьох століть, що більше ніхто й не подумає про Панамський канал. Справді, нова французька компанія перекупила концесію „Універсальної компанії" і почала де-що робити на Панамському пересипі. Але ані грошей потрібних, ані довіря суспільности ні в одній країні ся компанія вже не мала.

Отже, коли після еспано-американської війни уряд Сполучених Держав знову почав збирати ся копати Панамський канал і повів переговори з французькою компанією про викуп концесії, не багато знайшло ся на світі людей, котрі побачили в сій спробі щось таке, що могло піти на супереч минушого, скрізь негативного досвіду і зробити з мрії історичний факт.

Але що невдавало ся нікому раніше, зроблено тепер успішно інженірами Сполучених Держав. Нині ідея Панамського каналу не є вже безплідною мрією. Рівно через чотири століття після її наро-

дження, 17 жовтня минушого року, президент Держав Вільсон надавив в „Білому будинку“ в Вашингтоні цвяшок електричного дроту, який був доведений до міни під останнім ставом Панамського каналу, й вибух цієї міни фактично зєднав Тихий і Атлантичний океани, розірвав на дві частини Північну і Південну Америку.

Сей успіх американських інженерів в тому ділі, що так довго не давалося найкращим представникам європейської інженерної науки, розуміється, цікавий як факт перемоги природних сил упертою волею чоловіка і його розумом. Але ще цікавіше те, що спричинило сей успіх, тим цікавіше, що американці лише йшли по шляху, протоптаному вже французькими інженерами, і що шанси й тих і других були майже рівними.

Поперше, памятаймо, що вжиті ними плани і технічні способи мало чим відрізнялися. „Французи—читаємо ми в одній книжці—робили своє діло розкішно, і багато з теперішнього копання являється лише продовженням того, що Французи почали робити ¹⁾“. Багато з механічних приладів, які були zostавлені в зоні каналу французькими інженерами, й які не були дуже пожувані мокрим кліматом Панамського пересипу, увійшли в інвентарі інженерів Сполучених Держав. Так само й „план каналу не додає нічого нового до інженерної науки. Стави, прорізи та шлюзи здавна звісні, як способи будовання каналу. Лише се все було зроблено в значно більшому розмірі, чим звичайно ²⁾“ — читаємо ми в другому місці. Таким чином, коли ширша можливість користуватися найкращими, найпродуктивнішими способами до копання, через технічний прогрес, який мав місце з часів де Лесенса, й була більшою у американців, вона зіграла, і могла грати, лише другорядну роль. Через неї канал міг бути прокопаний або швидче або дешевше, але ні в якому випадкові його доля не залежала цілком від сеї можливості.

По друге, ми бачимо, що в обидва рази й фінансовий бік діла був теж майже однаковий. „Універсальна компанія“ збрала чимало грошей, власне 800 мільонів рублів, тоді як на копання Панамського каналу досі було асигновано урядовим скарбом Сполучених Держав лише 67.800.000 ф. шт., себто коло 650 мільонів рублів, та ще буде потрібно затратити, по рахунку секретаря фінансової комісії нижньої палати, Джемса Хауртса, коло 7 мільонів ф. шт. ³⁾. Взагалі, таким робом, скін-

¹⁾ „Panama and what it means“ by John Joster, Fraser, Лондон, р. 1913, стор. 10.

²⁾ „A visit to Panama Canal“, by Sir B. Iuller, Nineteenth Century, July 1913, стор. 68.

³⁾ Див. „The Daily Citizen“, November, 18, 1913.

чення будовання каналу коштуватиме менш, чим та купа грошей, яку дала „Універсальна компанія“.

Бачимо отже, що ця компанія не довела до кінця почате копанне каналу не через брак грошей або технічного прикладу та не через відсутність обробленого пляну каналу. З цієї сторони її діяльність майже нічим не відрізняла ся від діяльності американських інженерів. Але, коли ми придивимо ся до того, як було зорганізовано копанне каналу першою та останніми, ми одразу побачимо, що організація діла звачно відрізняється в обох разях. Й ми побачимо, що за причини успіху американських й невдачі французьких інженерів слід визнати ріжнородний характер принципів, на яких була закладана ця організація.

II.

Спроба Лесенса була, як і всі інші попередні спроби, спробою цілком приватною і через се саме мусіла бути збудованою на тому фундаменті, на якому будувать ся кожне приватне підприємство. Се й було Ахілевою пятою його пляну.

Не кажу вже про звичайну, майже при приватному характері підприємства, неминучу конечність (яка й мала місце в сім разі), що зібрані гроші підуть головню на збагачення кількох поодиноких капіталістів, які свою безпосередню користь ставлять вище загального добробуту й навіть масових вкладників. Хай би цієї цілком природної можливості й не було, все ж організація копання каналу на Панамському переконі приватними силами була завчасно призначеною на невдачу, бо вона мала проти себе самий характер такого підприємства.

Головна мета кожного акціонера, котрий дає капітал на таке підприємство, се дивіденд на його частину вкладеного капіталу. Знищити перспективу одержання сього дивіденду, або збийте процент на капітал до найнижчого—й одразу ніхто не даватиме грошей на діло, як би користне воно не було для суспільства взагалі. Отже по перше вкладники Панамського каналу мали велику надію, що будовання його даватиме їм великий процент на капітал. Досвід Суєзького каналу підтримував сю надію, яку Лесенс та інші керманачі „Універсальної компанії“ роздували з помічю підкупленої преси. І поки слава Лесенса стояла на біржі високо, гроші широкою річкою пили до каси „Універсальної компанії“. Але сей оптимізм вкладників був далеко не сталий. Коли рік за роком уходив і компанія лише кожний раз випускала нові й нові акції, замість сліпого довіря виявилось критичне відношення. Декілька значнійших економістів Франції (між ними Анатоль Леруа Больє в *Economist Français*) зробили дуже неприхильний аналіз дійсних перспектив каналу, як підприємства гандльового, що мусить себе окупати й давати

добрий прибуток своїм хазяїнам. Сі економісти визнали рахунки Лесенса, що до користи, яку будуть мати від каналу вкладчики, за фіктивні. Панамський канал дуже потрібний особливо Сполученим Державам та іншим країнам Америки й не безкористний старим промисловим країнам Європи, з боку поширювання торговельних зносин всеж не платитиме ніякого дивіденду, бо головні торговельні ринки ще довгий час будуть не в південній Америці, але в Азії та Австралії, куди комерційній флотії Європи, головного імпортера та експортера, користнійше добратися через Суєзький канал. Таким чином сего, чого акціонери „Універсальної компанії“ чекали—великих дивідендів—вже не зможуть одержати. Коли сю перспективу намалювали значніші економісти Франції, вкладники почали розпродавати свої акції й діло дійшло до переполоху, при якому компанія мусіла збанкрутувати, навіть незалежно від того, що були виведені на світ шахрайські операції її діячів.

Зовсім інші обставини мали місце, коли плян Панамського каналу ухвалив уряд Сполучених Держав. Завданням його було поширювати не свої власні корпоративні або чийсь небудь приватні інтереси, але загальний добробут країни. На се він тратив гроші, які він збирає не через вільну продажу акцій, але через загальні податки. Таким чином його діяльність не залежала від непевности припливу приватного капіталу. Чого бажав нарід, який на виборах санкціонував копанне каналу, те він через свій уряд й робив на суспільні гроші. Разом же з сим можливість дефіциту від каналу для скарбу Сполучених Держав є більш фіктивною, тоді як вона була б цілком дійсною для приватного підприємства. Правда й державному скарбови прийдець сь що-річно додавати чи-маленькі гроші на підтримання каналу, через те що назначена подорожчина не одкупатиме коштів. Такий дефіцит буде в дійсности лише паперовим, бо що скарб згубить безпосередно на каналі, він одержить ще й з верхом з висших розмірів державних прибутків, які підскачуть відповідно до зросту (через легші умови транспорту) національної торгівлі та промисловости.

Ся різниця в характері американського державно-колективістичного й французького приватного підприємства умовляла те, що останнє завчасно вже було призначене на фінансовий крах, а першому був забезпечений успіх. До сеї ж різниці мусимо додати щеї де-які особливости, які були природні їх різнородному характеру й які зміцняли в одному разі негативні, а в другому—позитивні умови копання. І більшу від всього иншого ролю грало те, як ся різниця характеру відбила ся на долі робітників—їх було чимало, чи не 35 тисяч чоловік—при французькій приватній і при американській державно-колективній організації діла.

Панамський пересип є дуже нездоровим місцем. Особливо тяжко приходиться тут незвичному чоловікові (взагалі кожному білому) від того, що на цьому пересипі лютують страшні хвороби—корчії та малярія. Французи збудували для робітників кілька шпиталів, набрали неосвічених монашок дивитися за слабими та тим й скінчили свої піклування про здорове. Інтереси приватного підприємства, яке, коли воно не примушуване законодавчими актами, не дбає про фізичний добробут своїх робітників, шкодили кращому піклуванню. Люди ж мерли від корчії як мухи в осени: що-річно кінчало життя 35 чоловік з кожної сотні робітників. Зовсім по иньшому віднеслися до потреб охорони здоров'я американці. Поставивши дуже добре лікарські справи (вони навезли багато докторів, роздавали робітникам задармо що місяця аж до 452 фунтів хиніни й т. д.), вони головну увагу звернули на профілактику. Полковник Горґас, з санітарної команди американського війська, був спеціально делегований зробити можливим існування білого чоловіка на Панамському пересипі й з р. 1903 аж до 1906 він повернув майже всі робітничі сили на це завдання. Кожне болото було усуненим або добре заваленим землею й кожна стояча вода була залита нафтою, так що нині в зоні каналу зовсім нема москітів, які розповсюджують мікроби корчії та малярії. Потім він вживав загальні санітарні способи остілько послідовно, що ані одна хатина не залишилася на протязі десяти миль шириною та сорок п'ять вдовж без доброї води і без дійсної можливості знищити хазяйську непотріб. Ось се все збавило смертність до 7,5 проц. на тисячу, себ-то до такої пропорції, якої ми не знаходимо навіть в Японії, де за здоров'ям народу наглядають краще ніж де иньше. „Я був в Панамі закликаний урядом Сполучених Держав—пише сер Рональд Росс, майже найбільший за наші часи знавець санітарних питань—й можу зрозуміти величезність цієї праці... Панама цілком реалізувала мій ідеал, який я виробив собі ще в р. 1899¹⁾“.

Отже ж сим доглядом за фізичним добробутом робітників не спинялося піклування керівників діла на чолі з полковником Гетальсом. Оплата праці робітників була зроблена такою високою, якої ми не знайдемо ані в одній країні старого або й нового світа. Кваліфікований робітник має тут від 30 до 37 ф. снт., себ-то коло 283—350 рублів в місяць. Найменшу плату одержують робітники мурина, але й ся плата не падає нижче від 5 пенсів за годину праці, що є звичайною заробітною платою хайби англійського будівничого робітника. І треба

1) „The Double Triumph et Panama“ by Sir Ronald Ross, Nation, july 12th p. 1913, стор. 567. Сер Росс, треба пам'ятати, той самий вчений, котрий показав ще в р. 1899, що корчії та малярія розповсюджуються лише одним сортом москітів, так званою Anophelin'ю.

сказати, що поруч із таким розміром заробітків умови існування на Панамському пересипі далеко дешевші від умов існування в Сполучених Державах. Се так через те, що всякі продукти до споживання дістає робітникам не те або инше приватне підприємство, котре користувалося б наумисне з цього розміру плати, але особливий комісаріатський департамент по цінам гуртового кошту¹⁾. Сей департамент має багато їдалень, пече хліб, виробляє навіть на користь робітників морожене, та таке инше. Хату, крім того, кожний тут має даром, теплої одежи теж не потрібно, так що за рік, або за два в банку кожний робітник тримає а good account, добрий рахунок.

Ось нічого цього не було до часів Французів, бо таке піклування про робітників не сумісне з головним завданням приватного підприємства—добути як найбільшу „додаткову вартість“ з праці цих робітників. Люди, яких вони наймали, не лише мерли, але й одержували меншу плату й годувалися поганійше, ніж за часи американців. Цілком природно, що американські інженери мали повну можливість користуватися найкращою кооперацією й допомогою своїх робітників в здатному провадженню копання каналу.

Ся кооперація з боку робітників, разом зі сталістю фінансовою,—природні продукти колективного характеру підприємства, яке засновалося на робітничі гроши, спроводжувалося під доглядом відповідаючих перед робітниками урядників й буде існувати на користь робітникам—й спричинила таку швидку перемогу над мачохою-природою²⁾, котра зупиняє на собі нині здивовані очі всього світа.

III.

Формальне одімкнення каналу відбудеся 1-го лютого р. 1915. Для відсвяткування цього факту уряд Сполучених Держав організує величезну міжнародню виставу в Сан-Франціско.

Здавалося б, що в цьому святкуванню братимуть участь не лише американці, яким належить слава збудовання каналу, але й всі инші нації старого й нового світа. Сього вимагає, поперед всього, тісна

¹⁾ Напр., в комісаріатських їдальнях робітник має за 1 ш. 8 пенсів, себ-то за 80 коп. що-денно три їжі на півтора фунта мяса, один фунт всякої городовини та 12 унців хліба. Див. напр., Fraser „Panama and what it means“, стор. 18—19. Де, спитаємо себе, инше можливо знайти робітника котрий їв би що-денно стільки мяса?

²⁾ Ся суперечність була особливо помітна, коли інженери почали копати землю в нагір'ю Culebra. Що-раз їхня робота знищувалася тим, що земля, яка тут є дуже не міцною, осідала з боків й вимогала необхідності копати знову й знову. Се осідання землі інженери чекали, але вони й думали, що замість 500 тисяч кубових ярдів їм прийдесться викопати аж 22 мільйони. Див. „Times“, Pacific Coast Number, December 31, 1913, стор. 77.

залежність їх торговельних інтересів від одімкнення нового торговельного шляху, той факт, що „з одімкненням сим починаєть ся нова ера торговельних стосунків морем ¹⁾“, що—як се було завжди, коли відкривали ся нові шляхи—матеріальний добробут всього світу буде зміцнений і в сумі факторів економічного прогресу зявить ся ще один далеко не другорядний фактор.

Але що ж ми бачимо? На закликанне уряду Сполучених Держав прийняти участь в виставі негативно відповіли головнійші промислові країни Західної Європи—Англія, Франція та Німеччина. Чому?

Формальна одмова сих країн та, що їх промисловість майже зовсім не зачеплена одімкненням Панамського каналу, й що, таким чином, трату на участь в виставі, яка вирахована в 100 тисяч ф. шт. на кожну країну (себ то коло мільона рублів), не варто робити. І англійський уряд до сього ще додавав, що уряд Сполучених Держав виявив себе дуже недобре в визначенню умов, на яких мусять проходити крізь канал кораблі американської та інших націй. В законопроекті про подорожчини було висловлювано з початку, що лише не-американські пароплави платитимуть сю подорожчину, а свої пароплави проходитимуть дурно. Себ-то навіть простим ламанням особливого трактату між Сполученими Державами і Англією, так званого Гей-Паунсфотського, котрий заняв в р. 1901 місце знаменитого Клейтон-Бульверського трактату, в котрому було уміщено, що „канал мусить бути вільним й одкритим торговельним та бойовим пароплавам всіх націй... на цілком однакових умовах, так що не буде ніякої різниці в позиції кожної з сих націй“. Але коли Тафт й боронив сей законопроект тим, що в трактаті річ іде лише про всі інші нації, а не американську, президент Вільсон згодив ся скасувати привілей американських пароплавів й таким робом звів аргументи й англійського уряду проти участі в виставі до одного аргумента: „Се буде за дорого коштувати“.

Й дивне діло. Уряд Англії, Німеччини й Франції відмовляєть ся некористністю участі в виставі тоді як головнійші підприємці сих країн головню признають ширю необхідність приймати як найбільшу участь в сій виставі. Напр., в Англії урядови особлива організація піднесла спеціальний меморандум, під котрим підписали ся майже всі звістні англійські промисловці і купці. Орган фінансової буржуазії „Times“ що-раз лає уряд за постанову не приймати участь, радючи йому змінити своє відношення, поки ще не пізно. Так само й в Німеччині уряд викликав голосні протести торговельних верств суспільства...

¹⁾ Trade Routes as they will be affected by the Panama Canal by Leonard Livingston, International Kurier of Commerce and Industry, December, p. 1913, стор. 46.

Отож мусимо бачити в одмові уряду в цих країнах лише формальну одмову, до якої він ухопився через брак кращої, щоб не виявити дійсного політичного мотиву своєї позиції. Й треба визнати, що сей політичний мотив є досить зрозумілим, коли придивити ся, яку роль гратиме Панамський канал в Weltpolitik. В данім разі уряд цих країн дивить ся не стільки на сучасну користь від каналу промисловости Західної Європи, оскільки він боїть ся далеко не позитивних для сучасної гегемонії на міжнародному ринку сеї промисловости наслідків від отворення Панамського каналу.

Що прогноз уряду Англії не безосновний свідчать ще зовсім недавні випадки на Панамському пересипі та в Центральній Америці з приводу тих самих намірів Сполучених Держав, які штовхали уряд сеї країни до прокопання каналу. Сї наміри—зробити як найкращі умови до вживання так званої „доктрини Монро“.

Читачі мабуть знають сю доктрину, яку уряд Сполучених Держав завжди бере собі за привід в своїй політиці. Ся доктрина формулована, як підтримання на американському континенті добрих умов самоврядування лише одними Сполученими Державами, але ся „ідейна“ мета, коли формулу перекласти на звичайну мову, є лише наміром Сполучених Держав, під фікцією незалежності кожної з країн, одержати фактичну можливість керувати політичним життям Америки відповідно до своїх власних економічних інтересів.

Яке значіння матиме ся доктрина з моменту одчинення Панамського каналу в економічному житю старого світу, ми маємо можливість побачити з прикладу Панамської революції та з того, що тепер робить ся в Мексику.

Звернемо ся поперед до того, яким робом вибухнула така користна Сполученим Державам революція, як Панамська. Під час переговорів уряду Сполучених Держав з французькою компанією про перепродаж концесії на копанне Панамського каналу, Панама була автономною провінцією республіки Колумбії. Від Колумбії компанія й одержала концесію, яку хотіли купити Сполучені Держави. Уряд Колумбії згоден був на перепродаж концесії, але він тягнув діло, бачучи, що через кілька років час концесії кінчав ся й ті гроші, які Сполучені Держави платитимуть компанії, тоді одержить одна Колумбія. Урядови Сполучених Держав треба було спішно почати копанне одразу й... панамська провінція заявила себе незалежною від Колумбії. Се було зроблено досить просто. Лідер сепаратистичного руху д-р Амадор, за кілька тижнів до того поїхав в Нью-Йорк й перебалакав з Рузвельтом та Гейом, який тоді був міністром закордонних справ. А коли генерал Хуертас підняв прапор повстання, проклинав незалежність Панаму, а себе її президентом, ка-

новірка Сполучених Держав висадила військову команду ніби то для охорони американських підданих й не дала генералови Товару вийти геть зі свого дому, щоб арештувати купку повстанців. Навіть більше. Колумбійські солдати були посаджені на англійський пароплав й відослані до Венесуельського порту Картагена. Коли ж англійський крейсер хотів так само вмішати ся в окремі справи Панами, Сполучені Держави зробили демонстрацію зі всіма панцирниками (які, зовсім „випадково“ з'явили ся коло столиці Панами й головного порту Colon) й офіційно визнали „республіку Панаму“. Й не минуло двох тижнів з цієї „однодневної революції“ як концесія була куплена на далеко користніших умовах й фактично правительство Панами почало грати ролю манекенів, які роблять все відповідно до того, яку нитку шарпають в Вашингтоні. А коли генерал Хуертас раз не послухав ся й почав вести себе незалежно від фактичного уряду Панами, то він швидко одержав пенсію й був висланий зі своєї столиці.

Ще яснійше дійсну суть „доктрини Монро“ можна побачити з долі нещасної Мексики, яку вже кілька десятиліть роздирають на кавалки мілітарні революції. Дивлячись на сю безпереривну зміну одного „диктатора“ другим, можна було б думати, що тут має місце лише боротьба амбіції серед генералів сеї країни. Але се лише так здаєть ся, поки ми не знаємо дійсних мотивів кожної революції. В дійсности ж тут грає головну ролю той факт, що монопольному впливови на Мексику урядови й промисловости Сполучених Держав, сеї мети „доктрини Монро“, шкодить дуже великий вплив англійського промислового капіталу. Коли Діаца заміняє Мадеро, а сього останнього одсилає *ad patres* Хуерта, котрому в свою чергу погрожує така самісінька доля в лапах Карранци—се бють ся не та або инша політична партія, й навіть не та або инша частина війська на чолі з любим генералом. Се йде війна між американським трестом по виробу нафти, так званим *Standard oil Company* на чолі з д. Рокфеллером, й англійською нафтяною компанією Пирсона (тепер лорд Каудрей) „*Campania Mexicana de Petrolia el Aguila*“.

Люде, напр., дивували ся, чому так довго сидів на своєму місці Порфіріо Діац, який зробив з вільних мексиканців, через свій закон про борги, дійсних кріпаків нафтяних та инших підприємств. Се ж було тому, що довгий час П. Діац віддавав концесії лише *Standard oil Company*, й друга компанія не мала й наміру конкурувати з сим трестом. Але коли Пирсон почав будувати залізниці, та відкривати фабрики в Мексику, Діац побачив можливість більш заробити у новій компанії—й помилив ся. Бо кожна нова концесія по виробу нафти, що він давав Пирсону, наближувала момент крівавої розплати й коли *Standard oil Company* зовсім була виштовзнута, одразу почав ся рух про-

ти Діаца. Сьому рухови американські підприємці допомагали відкрито, й бойова зброя та таке інше посиляло ся через кордон майже на сотні тисяч. Навіть в Сполучених Державах рекрутовали ся „вольонтери“ в армію повстанців і Діац мусів визнати, що Мадеро, лідер повстання, має більше сили й втік до Європи. І Standard oil Company в нагороду зробила сього Мадера одним зі своїх директорів й скасувала через нього всі концесії Пирсона. Але в свою чергу й Пирсон є досить багатим чоловіком, щоб зробити в Мексику революцію. Фелікс Діац, небіж Порфіріо Діаца, та генерал Хуерта взяли на себе оборону інтересів „Campania Mexicana de Petrolia el Aguila“ й Мадера був вбитий, а Хуерта став тимчасовим президентом Мексику. І чудова річ. Ні одна держава ще не визнала сього генерала законним наслідником Мадеро, Сполучені Держави навіть просто відмовляли ся „визнати“ його через те, що він пролив кров бувшого президента, як Англія поспішила заслати свого репрезентанта до нового президента. Що се—дійсна революція, з якої користуватиме весь нарід, або бутафорська зміна зі сторони одного манекена другим, відповідно до того хто має сей час більш сили, чи Standard oil Company, чи компанія el Aguila? Ото ж в сім псевдо-революційнім perpetuum mobile, що шкодить мексиканському народови жити спокійно й працювати не на концесіонерів ¹⁾ а на себе, відбила ся боротьба між американцями, які політичний й економічний утиск на менші країни центральної та південної Америки роблять головним каміннем свого будинку в сих країнах з одного боку, й з другого—Англійцями, що шукають тут місця для своїх капіталів. І з сєї панської боротьби у хлопів—націй південної та центральної Америки—лише чуби болять.

Панамський канал дає Сполученим Державам ще кращу можливість поширювати отсю політику фактичної монополії політичного і економічного впливу на весь континент Америки. Бо сей канал більш всього йде на користь центрів адміністративних та промислових власне Сполучених Держав, наближує до них не лише Мексику, або Панаму, але й Перу й Колумбію й Еквадор. Вже один факт скінчення копання зробив те, що—як сповіщає International Review of Commerce and Industry в ч. з грудня минушого року,—нині Пірсону (себ то лорду Каудрей) та

¹⁾ Нині вже зріс в Мексику дуже цікавий, дійсно національний рух, прихильникам котрого дістаєть ся рівно й від „федералістів“ Пирсона на чолі з Гуертою й від конституціоналістів Standard Oil Company під Карраццою. Я кажу про рух так званих „земельних сіндікалістів“, які лбають про дійсне визволення нації з під темної п'яти ріжнородних „диктаторів“, що охоче продають свою країну на розхищення. Сей рух з кожним днем зростає й є досить міцним в агрікультурних північних провінціях Мексику. Але про нього слід побалакати в инший час.

його співробітникам, на чолі з лордом Моррей, бувшим головним організатором ліберальної партії, не вдається добути концесій на виріб нафти в Еквадорі й Колумбії, бо уряд цих країн боїть ся піти супроти Сполучених Держав ¹⁾.

Цілком зрозумілим отже стає те, що замість відповідного до їх значіння в життю всього світу glad eye (веселого ока) Панамські свята одержують нині инше cold one (холодне око) від головніших промислових країн Західної Європи. Се через те, що велика перемога над силами природи, яка була зроблена в дуже цікавій формі дійсного колективізму, по умовам між народнім видимо йде на користь лише одної країни й навіть може дуже перешкодити всім иншим... Інакше кажучи медаль має не лише лицеву, але й задню, досить не добру сторону.

Бібліографія.

Леся Українка: Лісова пісня. Драма—феєрія в 3-х діях. З портретом автора і додатками. 80 стр. Ціна 50 коп.

Лісову пісню було видруковано в Л.-Н. Вістнику в 1912 році. Тепер родина Л. Українки випустила окремим виданням сей незрівняний твір нашої незабутньої письменниці. Без страху побільшування можна твердо сказати, що твору рівного красі „Лісовій пісні“ не тільки в українській та в російській літературі, а й в європейській зараз немає. Ми маємо твір аналогічний в поезії Гауптмана „Утоплений дзвін“, але „Лісова пісня“ Лесі Українки глибша, тепліша за драму Гауптмана. В форму чудової казки вплела Л. Українка вічну, невянучу ідею:—трагедію високої душі. Душі високої, душі натхненій схотілось щастя, а щастя тулиться так близько до землі! І бідна Мавка покохала селянського хлопця Лукаша, бо сопілка його так співала, як не співала і весна... Для свого кохання Мавка забула все; покинула рідний ліс, волю, красу, зробила ся служебкою і... не заробила ласки Лукаша, бо груба проза життя перемогла натхненну душу Мавки... Мавка зіва.

„Доню доню!

Як тяжко ти караєш ся за зраду“

— каже їй лісовик.

Мавка. Кого я зрадила?

Лісовик.

Саму себе.

Покинула високе верховіття.

І низько на дрібні стежки спустилась.

До кого ти подібна? До служебки,

Зарібниці, що працею гіркою

Окрайчик щастя хтіла заробити.

Але Мавка не вмерла; глибокий жаль не зломив творчої душі, коли по неї приходить „Той що в скелі сидить“ і хоче її забрати в країну смерті і каже їй:

¹⁾ Див. стор. 20.

Тебе візьму я. Ти туди належиш.
 Ти бліднеш від огню, від руху млієш,
 Для тебе щасте—тінь, ти нежива.

Мавка не піддаєть ся одчаю.

Мавка (*встає*). Ні, я жива! Я буду вічно жити!
 Я маю в серці те, що не вмирає.

Марище. По чім ти знаєш те?

Мавка. По тім, що муку
 Свою люблю і їй даю житє.

Згоріла Мавка від горя й від кохання, але не нарікає вона на свого лютого Лукаша: він занаставив її і разом з тим дав їй житє:

Ти душу дав мені, як гострий ніж
 Дає вербовій тихій гілці голос.

Сю вічну ідею, сей непогоджений конфлікт вплела Леся Українка в вінок народньої поезії, словянської мітології. І як художньо змалювала авторка всі персонажи лісового життя, всі сили природи, яким цілком не зрозуміла людська мораль! Скільки грації додано образowi Мавки, русалок і перелестника і маленьких потерчат!! Кожне слово, кожен образ „Лісової пісні“—се перлина поезії.

Поезія лісу зустрічаєть ся з прозою життя: мати Лукашева й Килина. Сі реальні фігури, представники суто-міщанського життя, — повні житєвої правди; місцевий волинський кольорит надає їм ще більшого реалізму. Ніде ні в однім своїм драматичнім творі не досягає Леся Українка такої легкості й краси віршу як в „Лісовій пісні“: сей вірш переплітаєть ся, звиваєть ся і здаєть ся справді, що авторка позичила срібне прядиво в зірки і мережить по темному оксамиті чудові мережки... Надзвичайно рухливий, він цілком відповідає характерови особи й її настроєви. Білий вірш спливає у римований, один розмір переходить у другий. Мавка говорить з Лукашем про зиму і непомітно для самої себе віддаєть ся своїм мріям і разом з тим міняєть ся і вірш і сам читає від сєї музики віршу, від сих чудових образів наче поринає в якісь чудові й невиразні мрії.

Лукаш.

Там ти й зимувала?

А що-ж ти там робила цілу зиму?

Мавка.

Нічого. Спала. Хто-ж зимою робить?

Спить озеро, спить ліс і очерет.

Вєрба рипіла все: „Засни, засни“ ..

І снили ся мені все білі сні:

На сріблї сiali самоцвіти,

Стелили ся незнані трави, квіти,

Блискучі, білі... Тихі, ніжні зорі

Спадали з неба—білі, непрозорі—

І клали ся в намети... Біло, чисто

Попід наметами... Ясне намисто

З кришталю грає і ряхтить усюди...

Я спала. Дихали вільно там груди

По білих снах рожеві гадки

Легенькі гаптували мережки,

І мрії ткались золото-блакитні

Спокійні, тихі, не такі як літні...

Дуже кольоритний народний вірш-проза, яким Лев оповідає казку. Взагалі, до мови, особливо в сценах реальних, домішала Леся Українка місцевого волинського елемента і зробила се в такій художній мірі, що присутність його дає мові ще якусь особливу красу. Кожен раз, коли читаєш сю „Лісову пісню“, відчуваєш знову, що ми мали і що втратили на вік.

Як солодко грає,

Як глибоко крає...

Ростинає білі груди, серденько виймає.

Як песа „Лісова пісня“ надзвичайно сценічна і цікава для всякої публіки: і для тої, що відчує глибину думки, красу поезії, і для тої, що буде тішитись цікавим феєричним видовищем. Дозволено її до вистави.

А ще й досі не бачив її ніхто на кону!

До книжки додано портрет автора, волинські мотиви, картини волинської природи і типи волинських людей. Видано книжку уважно і з любов'ю; ціна невисока, — і то добре: не повинно бути ні одного Українця, в якого б ся книжка не лежала на столі.

Л. Старицька-Черняхівська.

Надія Кибальчич. Поезії. Київ. 1913. Стор. 52. Ціна 20 коп.

В прекрасній Італії є милий, патріархальний звичай. Дівчата й жінки в різні хвилини життя — чи то в горі та смутку, чи то в радісній зворушенню — йдуть до Мадони помолитись і приносять своїй патронесі в дарунок квіти, кольористі стрічки або яку иньшу покрасу. Тим вони виявляють до неї свою побожну любов. Наївні діти блакитного півдня свято вірять, що своїм скромним дарунком, купленим за кілька тяжко запрацьованих сольдів, вони зроблять Мадоні приємність, привернуть її ласку до себе, — бо се-ж ніби їх остання, євангельська лепта, — і можливо навіть, що в релігійно-розгорячкованій уяві бачуть, як Мадона посилає їм за се свій ласкавий погляд. Звичай сей веде ся мабуть ще з давніх, класичних часів.

І от мені уявляєть ся, що не до Мадони, а в розкішний храм велично-прекрасної Богині поезії входить скромна постать нашої поетеси і побожно схиляючись, приносить їй в дар маленький жмуток білих листочків, заповнених рядками пісень — не штудерних і блискучих що до форми, не глибоких змістом, але надиханих щирістю... тільки щирістю.

Чи пошле-ж їй у відповідь свій ласкавий погляд величя Богиня?

Від прочитання цієї маленької книжочки, де зібрано, здаєть ся, весь поетичний доробок Надії Кибальчич (39 власних і 6 перекладних поезій), постать її малюєть ся дуже невиразно. Звичайно, при скромних вимогах можна задовольнитись і тим, що дає нам шановна поетеса, себ то самою щирістю, не вимагаючи від неї різнобічності в трактуванні тем, глибини світогляду, висшої культури віршу і т. д. Тоді можна хіба змагатись за самий талант, заступаючи його місце тільки елементарною здатністю до піснєвої творчості. Все зрештою залежить від того як дивитись на мистецтво поезії.

Визначний представник російської поезії, тонкий знавець і ідеолог її В. Брюсов, ідучи слідами Шопенгауера, каже: — „Искусство есть постижение мира иними, не разсудочными путями. Искусство то, что въ другихъ областяхъ мы называемъ откровеніемъ. Созданія искусства — это пріотворенная дверь въ вѣчность“. („Вѣсы“, 1904, I кн.).

В другому місці з сієї-ж нагоди він зауважує: — „Искусство—воплощает настроенія, въ настроеніи воплощает свою жизнь душа. Но что же и есть для сознания въ этомъ мірѣ, какъ не проявленія души?“ (Брошура В. Брюсова „О искусствѣ“).

Коли признаємо сей погляд на мистецтво правильним, то і наші вимоги до справжнього поета-творця повинні відповідно сьому збільшитись.

Поет досягає світ не розумом, не свідомістю, а лише „откровениємъ“, він дивиться у вічність. Се з одного боку. А з другого: жите душі виявляється в настроях і читач насичує свою душу настроями поета, але вже з допомогою свідомости, се-б то мусить спершу уяснити собі розумом те, що читає, щоб потім відчутти. Щоб утворене в підсвідомих сферах душі провести через свідомість читача в його душу. (завдання у всій цілості, скажу до речі, недосяжне) треба, маючи талант, ще й бути великим майстром художнього слова, володіти блискучою технікою віршу, яка що дня удосконалюється.

При таких вимогах постать Надії Кибальчич, як поетеси, мусить одразу збліднути.

Її поезії—се скромні, безпретенсійні пісеньки — квіти, які можна покласти хіба до ніг... Мадони.

Як вона дивиться на світ і людей?

Яка її, так мовити-б, поетична космогонія? На се можна відповісти тільки словом: невиразна. Навіть громадянські мотиви, що взагалі вдаються поетам легше, у неї бринять слабко, невпевнено, і мені приємно навести тут бодай один віршик, що пролунав у неї з належною силою.

Із нашої муки, із нашого горя
З нещастя, з неволі
Згартується сила, що лихо поборе
Для кращої долі.
Мені отся думка немов одчиняє
Замкнуті двері,
Мені отся думка журбу розганяє,
Що владна тепера,
Мені отся думка все втішне говоре...
Й мені так здасться,
Що з нашої муки і з иншого горя
Та воля скується. (Стор. 34).

Значно вже слабше виглядають ідейні поезії „Віла над морем“, „На півдні“ і „Голоси“ (35 ст.), хоч настроїв в них додержано і вони кращі, ніж иньші такого-ж напрямку. Коротенький віршик, що починається: „Те слово велике“... можна вважати хіба за шараду.

Взагалі в настроях поетеси панує сум, навіяний самотністю і безпорадністю життя. З значною експресією їй удається передати такий настрій в поезіях „Самотність“ (16 ст.) і „Слухати здалеку“ (30 ст.). Ще краще передає вона тихий сум, зєднаний з вечірніми настроями природи (гарненьві наур. вірші „Шелестіння очерету“ і „Спогад“, або з споминами колишньої весни („Сон“ і „Які бо пахуці“) і зовсім їй не вдається nature morte („Ранком“). Але найкраще бринить її вірш тоді, коли від тихого, ліричного суму вона переходить до гучних, енергійних акордів. Як ніжно, як м'яко снують ся дівочі мрії і яким багатим акордом завершують ся вони в поезії „Весняна ніч“.

Серцю без суму так хочеться жити
Хочеться ся нічці тепер покорити ся...

Нічка весняна, всевладна цариця!
Нічка як мить пробіжить...

Колись, памятаю, Бальмонт, вихваляючи пристрасне бажання, жагучий порив людської природи, закінчив гучним виразом:

Пусть боги смотрят безучастно
На скорбь земли: ихъ вѣченъ вѣкъ.
Но только страстное прекрасно
Въ тебѣ мгновенный человекъ!

Такі, пристрасно сповнені акорди знаходимо у Н. Кибальчич в поезії „Жаль“.

Пить—умерти.. не пить—теж умерти!
Буду пити, отруто моя!
Хоч зазнаю оману хвилину,
Бо вже щастя не матиму я.

Покохати? Чого і питати!
Так же сталося, вже бачу сама!
Пить—умерти, не пить—теж умерти...
Буде мука. Та все бо... Дарма!

Ще більш суцільно, витримано і владно лунають у неї гедоністичні акорди в „Співах на Івана Купала“.

Сестриці-дівчата! Літа молодії
Минуть ся, ой, швидко минуть ся!
Минуть ся з весною в селі події,
І вже їм повік не вернуть ся!
Минеть ся гуляння, забудуть ся ночі
І співи із рання до рання.
Бо згодом за горем, крізь сльози жіночі,
Забудем ми давнє кохання.
Поки у віночку, то тільки і долі!
В спокої лягла як і встала...

Співати ми будем, веселі, сміятись,—
Що гарне на світі, те й брати.

Чи то-ж і не щастя? Сібі хто не схоче?
Мов краще старого зігнуть ся?!
Гуляйте, дівчата! Минуть ся сі ночі,
Минуть ся, ой, швидко минуть ся.

Се немов останній бурхливий вибух у Кибальчич; до такої височини вже більше ніде її чуття не сягає.

От і все, на чім можна спинити увагу в її поезіях. По-за тям — все иньше сіреньке, невиразне, хоч, може, і щире. Як бачимо, її поетичний світогляд вузьенький, тісний і вичерпується двома, трьома мотивами. Для сучасної культурної людини, вихованої на шедеврах європейської поезії зв'язаної тонкими нюансами символіки, розпещеної музичністю вірша, в поезіях Н. Кибальчич нема чого напитись, та, очевидно, не для неї вони й писались. Такі напр. вірші, як ті, що розміщено на сторінках 26 і 36, занадто вже примітивно збудовано.

Але, навіть відкидаючи вимоги високо-культурної людини, треба зауважити, що де-які дефекти її версифікації можуть дряпнути вухо і звичайної, невибагливої людини.

Насамперед у Кибальчич досить таки слабо розвинене чуття ритму. І тому ритміка її дуже часто кульгає.

Трудно їй напр. дасться анапест.

У віршу „З давнини“ другий рядок ніяк не вчитати, хіба б що в слові „чути“ зробити наголос, замість на першому, на другому складі.

Навіть п'ятистопного хоря їй буває тяжко подужати. Тому в віршу, збудованому в хорейному складі рядки:

„Хто про неї тепера згада“ або
„Цим хороша осіння пора“.

збивають ся вже на анапест. Не певний у неї і „амфібрахій“ (35 ст.).

З римами теж у неї прикепська робота. Вона римує напр.: *країна—руїни, літо—віти, кімнати—убрато, двері—тепера, горя—поборе* і т. п.

Мабуть тому білий вірш у неї летить вільнійше (ст. 38).

В книжці є ще кілька перекладів переважно з російських поетів, але чомусь авторів первотворів не зазначено. Вартість тих перекладів також не висока.

Микола Вороний.

Дмитро Макогон: „Проти філі“. Новелі. Коломия 1914. ст. 74—169.

Автор сих новель—народній учитель з Буковини. Досі видав збірку поезій та дві збірочки оповідань з учительського життя. Імени в літературі не придбав собі одначе ані поезіями ані прозою, всі його проби були тільки пробами, які не могли йому дати змоги увійти до поважнішого літературного гурту. За те пильну участь бере він у фахових, учительських органах і тільки в кругах своїх товариств він відомий.

В збірочці „Проти філі“ маємо 9 оповідань—всі з учительського життя. Як матеріал для оцінки відносин учителя і його ролі просвітителя темних мас—вони досить цікаві і дають моменти не без глибокої „моралі“. Не можна не пригадати ся над поодинокими фактами, які наводить автор—вони відкривають занадто болючу дійсність. („Даровизна“, „За німецьку школу“, „Побіда“). Взагалі на підставі сих нарисів можна дійти до дуже песімістичних думок про нашого мужика, який як може боронить ся проти такого „лиха“, як школа. Село здібне навіть бойкотувати учителя і не продати йому їди, аби він забрав ся. В тим більшій ореолі представляє автор народнього учителя і його місію („У своєму царстві“):

„Перед коршмою стояла велика юрба людей. Були там старі і молоді, жінки і діти. Він чемно поздоровив їх і протяг руку на дружнє привитанє.—Що ти за оден?—закричала юрба.—Радійте люде! Я ваш учитель!—Проч, проч відсіля!—закричала розлючена громада і з піднесеними п'ястками кинулась на розчарованого учителя. Несвідомо, кермований інстинктом самооборони забіг він у школу до своєї квартири. Упав на долівку і ридав розпучливим плачем та рвав буйний волос із своєї голови“. Аж ось він розпочав науку, перед ним десятки молодих, невинних діточих душ. „І бачить він, що ціле його єство, його власне я розкладається на дрібнєсенські атоми, а ті летять в діточі душі, які знов лакомо їх поглочують, розширяють ся їх змістом і багатіють ними. І бачить він, що його душа що раз більше нерозривно злучується з діточими душами і росте, більшає. І бачить він, як невеличка шкільна кімната перетворюється в велику святиню, а його мрія, оповившись райськими шатами, сідає на жертвеннику сеї величавої святині і золотими буквами виписує слова: „Аж тут ти у своєму царстві“.

Се віби заспів до збірки. Гарно, хоч екзальтовано і штучно. Впрочім той високий тон не гармонізує із змістом нарисів. В „практиці“, яку відкриває автор і сам учитель не такий вже ідеаліст і йде на уступки житю, мусить сам признати ся, що не працює в згоді зі своїм сум-

лїннем і не учить так, як треба. І сам автор не дуже держить ся того високого тону, нераз поляє на комічний ефект в поважних хвиликах.— Все лихо йде з того, що автор обовязково хоче бути літератором, а не має таланту, і бажаючи дати своїм образкам літературне оброблення та ефект—псує ті образки. Крім того автор вважає за потрібне агітувати і розводити соціально-демократичну програму там, де вона ні при чому—а се кладе самого автора тільки в комічний світлі. (Відна школярка бере у своєї товаришки новий сердак, аби знати, „чи він добре гріє“. На другий день принесла його і на домагання учителя віддала. Коли вибрала свій старий мішок, сльози покотили ся по її личку. Автор додає від себе: „І певна річ, що вже тепер в головці сеї маленької дівчини заворушила ся та думка, котрої найбільше страхають ся ті, що великими мільонами оплачують розкоші свого гулящого життя“. — Се вже навіть несмачне!).

Взагаді автор зробив-би найкраще, як-би свої цікаві спостереження списував в тій формі, як їх списав Ю. Будяк. В таким літературнім обробленню, як їх подає Макогон вони лише тратять свою вартість „документів“. А вже ліпше дати голу правду життя без всякої літератури, як силувати ся на безталанні „новелі“.

М. Євшан.

Т. Болотько: Воли. Видавниче товариство „Криниця“ № 9, Київ. 1913. Ст. 31, ціна 5 коп.

Книжочка, що містить в собі чотири коротких оповідань (Воли, Щастя, У хаті, Втікли) нового автора, звертає на себе увагу простотою, вірністю малюнка, який виводить перед наші очі автор, і поетичністю, якими навіяні ті оповідання. Не глибокі вони, хотия автор має талант, як можна судити на основі тих оповідань, глибше вглянути в душу селянина, на соціальне, економічне й моральне його становище,—але щирі. Автор простими штрихами кидає на папір безпосередні свої вражіння з того, що він бачить на селі, на тлі поезії села змальовує реальну картинку селянської дійсности, не глибоко—повторюю—але своєю симпатичною простотою та щирістю звертає на себе увагу читача. „Починає сірити на день. Чепіга ген-ген вже на півдні; зійшла світова зірниця, але нема місяця, то доволі ще темно. Ледве маячить дорога. По обидва боки її росте, наче високий бурян, панська кукурудза; а там дальше видно якісь високі темні купи; між ними де-не-де блимають вогники, то село. Заспівав півень і гавкнув пес. Тихо... чуєть ся якесь хрумканне і чалапанне ніг“ (Воли, ст. 3). То селянин крадькома пасе в панським рові воли, бо „не дав бог дощук... Та же торік хоч на стернях щось було, а сього року вигоріло геть чисто“. Шкода розставати ся з волами, яких він вигодував своїми руками і без яких немов щось пропаде з його господарської честі, але нужда змушує продати воли. Та розстати ся тяжко. І він в ночі будить ся і якась внутрішня сила приводить його в село до хазяїна, який відкупив воли. Автор не рішає важних проблем села, не дуже глибоко дивить ся в душу вдастителя волів, стримуєть ся ширше змальовати психологію героя, але ні з несмаком ні байдужно читач не перечитує тих оповідань. Те саме можна сказати і про оповідання „У хаті“, в яким маємо реальний образок зимового вечора в сільській хатині, а також і про оповідання „Втікли“, де автор виказує себе як не злий знаток душі селянського хлопчика, що ніяк не може погодити ся з поневолюванням його індивідуальної свободи і ратує

себе втечею від злої мачухи. З ним йде його товариш собака Босочка. „Підем до Мотрі... підем, Босочко, там добре... Мотря дасть мені хліба й сала, а я тобі дам... А в ліс підем по суніці, ей-бо!.. Гайда бігдем!.. Ну, хто даліше побіжить! Тільки ти не шарпай за штани, бо розірвеш. Го-го-го!“ Поетичне оповідання „Щастє“, але автор не за своє взяв ся. Алгоритм йому не властє ся. Реальні образки селянської дійсности, дрібненькі й прості, досить поетичні, надихані щирим почутєм—се характеристична риса талану Болотька. Більше розмаху і поглиблення в сюжетах, за які береть ся автор!

Із. Лизанівський.

Популярна бібліотека „Лан“. Серія для дітей № 15. Е. Сетон-Томпсон. *Семейство лисів. Оповідання з малюнками автора.* В. Лонг. *I. Зустріч з ведмедем. II. Лісний велетень. Оповідання з малюнками Копелянда.* Переклав Ю. Сірий. Київ. 1914. Ціна 25 коп.

Написати розумну популярну книжку для дітей—річ не з легких; написати-ж її так, щоб вона не тільки подавала певні відомости й відповіді на питання, котрі одно за одним, як хвилі на морі, завше виникають у допитливій дитячій голівці, але захоплювала маленького читача—на се потрібен не аби-який хист. А ще коли предметом популярного викладу є природознавство, то й поготів. Околишній світ—і звірі, рослини, і навіть неорганічні річи—в дитячій уяві живе, відчуває, мислить, і опреділення—неживий—дитина коли й прикладає до річи, то здебільшого або механічно за дорослими, або надає слову не те, що треба, розуміння—найчастіш живе його в розумінню—непорушний, що зовсім не виключає здібностей живої істоти. Вважаючи на таку дитячу психологію, треба й книжку писати так, щоб твір, не розходячись з дійсністю, в той самий час не розчарував читачів, а впливав на уяву, будив думку і привчав їх мислити в згоді і виходячи з того, що є справді. Старі автори дитячих книжок по природознавству дбали тільки про те, щоб вплинути на уяву, а для сього користували ся лосить нецвним з педагогічного погляду засобом—вигадування таких подій і пригод з царства природи, яких справді ніколи не було і не могло бути. З розвитком педагогічної думки і дослідів над психологією дитини, крашала й дитяча популярна література. Нові автори цілком одкидають усякі прибільшення та вигадки заради того, щоб зробити книжку цікавішою і тим привчити дитину до читання; коли щось подібного є в книзі, то про се читачеві відомо, не ховаєть ся від нього. Всю увагу звернено на те, щоб самий виклад, не розходячись із правдою, був цікавим. Зразком такого способу писання для дітей книжок по природознавству є твори Е. Сетон-Томпсона і В. Лонга. Се—оповідання з життя звірів. Відрізняючись од інших таких писань надзвичайною простотою й приступністю для малечі, вони зацікавлюють навіть дорослого з першої сторінки: просто, але захоплююче, ведеть ся нитка оповідання, подають ся докладні спостереження над дрібнішими проявами життя чотирьохногих героїв, викриваєть ся психологія їхніх вчинків, і незвичайного в них хіба те тільки, що часом автор примушує їх, німих тварин, розмовляти. Але се в такій формі, що дитина відразу догадуєть ся, для чого воно, і не спитає навіть, чи можливо таке зявище в дійсности. І читач дістає велику втіху від читання книжки і разом знайомить ся з життям звірів.

Можна бути тільки вдячним симпатичному видавництву за новий добірний подарунок українським дітям (раніш видано сих авторів—

„Рогань і інші оповідання“). Переклад зроблено відомим популяризатором Ю. Сірим, і запорукою того, що його зроблено добре, є імя перекладача. Книжку прикрашено багатьма більшими й меншими малюнками, з яких менші звертають увагу оригінальністю рисунка. Ціна, звичайна для книжок в-ва „Лан“—25 коп., досить помірна. Щиро радимо батькам придбати сю нову книжку як найліпший подарунок дітям.

С. Черкасенко.

Bedwin Sands. The Ukraine—A reprint of a lecture on Ukrainian history and present day political problems. Видане в Лондоні 1914 р. стор. 71 + VIII бібліографії.

Отсе вперше приходиться нам взяти до рук книжку в англійській мові про Україну, і витати її як добру вістунку, що прийдуть за нею другі і освітлять перед заходом справу, на яку там звертали до тепер мало уваги і не раз уважали прямо фікційною. Як приймуть її на заході, почуємо; а тепер коротенький перегляд самої книжки.

В переднім слові і у вступі автор згадує про труднощі, які він мав в збиранні матеріалу до написання своєї книжки. „Як трудно було мені збирати матеріали до сеї книжки—пише дальше автор—так трудно а радше неприємно буде її читати інтересованим сторонам—навіть і українським патріотам і політичним провідникам, бо в мене не було наміру вдоволити когось моєю книжкою, а розглянути справу безсторонно і витягнути її на денне світло такою, якою вона в сути річі є“. Вступ до книжки містить важливіші відомости про українську справу, автор підносить, що справа України для Росії найбільш пекуче питання, бо коли б вона (Росія) стратила навіть Польщу і Фінляндію то ще остала б сильним царством—але як би утратила Україну, то тоді стала б лише азійською силою; оцінюючи російську експанзію, грізне для культурного світа явище, автор підносить, що в Англії повинні приглянутись і зрозуміти рухи, які почали ставати на ноги в останніх роках. Згадуючи ще про розділ української території між Австрією і Росією, про Українців на Сибірі і в Америці, дальше про нелад з нашою назвою: Ukrainians, Ruthenians, Malorussians, Little Russians, Ruthenes і ще деякі терміни, автор містить мапу Європи без України і другу з Україною, і зараз в першому розділі починає мову про „Українців серед слов'янських народів“.

В першому і другому розділі (Українська Нація) автор вичислює, по порядку чисельности слов'янські народи, і так: Великороси, Українці, Польки, Білороси і т. д.; подає важливіші різниці між Великоросами і Українцями за різними авторитетами, згадує дещо головнішого з нашої мітології, містить відбитку українського алфавиту, заразом подаючи деякі букви уживані в російській алфаветі а не уживані в українській і vice versa; за проф. Niederle твердить, що Українці є найчистішими Слов'янами, а головно зі взглядів лінгвістичних; дальше пояснює генезу термінів: Русь, Русин, Україна і хилить ся до погляду, що назви Україна й Українці є найліпшими і історично зовсім оправдані.

Третій розділ („Перегляд Української Історії“) один з найдовших і містить портрети Хмельницького, Мазепи, мапу України і фотографію селянської хати на Україні. В розділі сїм автор стисло подає найголовніші події і перевероти з української історії, підчеркуючи такі факти як зносини України зі Швецією і Візантією, про самостійний період україн-

ської історії, коли то Київ держав свій прапор високо; даліше прийаттє христїянства, прїязни й вороговання з Польщею і Литвою, наїзди Татар, повстаннє Козаччини, громадська і козацька управа на Україні, часи Хмельницького і його діяльність, Переяславську угоду, повстаннє Мазепи. При кінці розділу поясняє, чому української історії не знано на Заході, а причини є в тім, що російські, і прочі, під їх впливом, історики уперто промовчували Україну, а коли згадували то завсїгди перекручували історичні факти, щоб на завсїгди задержати українську справу завязану в мішку.

Українській літературі присвячений цілий четвертий розділ, в яким автор на першій місці задержуєть ся на кобзарях і українських думах. Даліше переповідає коротенько її розвій від відродження з Котляревським в році 1798, синюєть ся довше над Шевченком, його долею і його значіннєм для України—причїм поміщує англійський перевід Шевченкового „Заповіту“ разом з портретом Т. Шевченка. Не забуває тут автор згадати й про труднощі, серед яких розвивала ся українська література, через безнаставні переслідування і заборони, про зденаціоналізованнє українських народніх шкіл, про переслідуваннє українських учителів, про брак чисто українських виспих наукових заведень, і прочі недостаті на нашій літературній і культурній полі.

Скінчивши розділ про українську літературу автор переходить в п'ятій розділі до австрійської України. Мова йде тут головнє про польсько-українське питаннє в Галичині зі всіми його скомплікованими сторонами—схарактеризовано польське правління і його знущання над Українцями, автор висловлює гадку, ще Українцям було б лїпше під яким будь иньшим правлінням як під польською гегемонією. Даліше згадує про упадок москвофільського руху в Галичині, про слушні домагання Українців за подїлом Галичини на дві часті і заснованнєм українського університету у Львові, і кінчить поясненнєм справи галицької виборчої реформи до сойму, за, проволіканнє котрої вважає винуватими польських шляхтичів. Шестий розділ книжки присвячений справам церковним (Uniat and Orthodox Churches.) як історії унії etc. при чім автор згадує про великі заслуги українського священства для народньої справи. В семім розділі торкаєть ся автор російської пропаганди в Галичині—або иньшими словами кампанії Бобрінського.

В закінченнї автор ставить де-які гадки, що до будучности Українців в Російській імперії, ставить постулат повної незалежности. Беручи під увагу чисельність українського народу, і положеннє України з географічного, торговельного і стратегічного боку, думає, що Україна, коли б освободилась, була б на довгі часи сильним чинником для збереження європейської рівноваги. Україна се ключ Чорного Моря і в тім лежить цілий секрет.

По сім слїдує бібліографія (8 стор.) літератури про Україну на західних мовах, ліста мап України в британському музею і апель лондонського українського комітету до Англії, яке поклало собі за цїль студіювати українські справи зі всіх сторін.

Як бачимо обговорив автор дуже багато питань, бодай зачіпив коротко. Видна у нього добра воля дізнатись як найбільше про Україну і її жалі, і тим поділитись зі своїми читачами—все з тою обережністю яка властива шотландській філософії „здорового розуму“. *О. Жеребко.*

Нові книжки

Леся Українка: Лісова пісня, драма-феєрія. З портретом авторки і додатками. Київ 1914, ст. 80, ціна 50 коп.

С. Черкасенко: Казка старого млина, драма. Вид. „Дзвін“, ст. 124. Київ 1914, ціна 70 коп.

Т. Т. 6ж: Дагійщина, історична повість. Переклад М. та З. Левицьких. Вид. „Час“. Київ 1914, ст. 453, ціна 80 коп.

Надія Кибальчич: Поезії. Київ 1914, ст. 62, ціна 30 коп.

Денис Лукіянович: Про Осипа Юрія Федьковича. Вид. тов. „Просвіта“ у Львові. Львів 1913, ст. 46, ціна 30 сот.

Денис Лукіянович: Про Шевченкові твори. Вид. тов. „Просвіта“ у Львові. Львів 1913, ст. 23, ціна 10 сот.

Іван Крип'якевич: Герб України, (з ілюстраціями). Вид. тов. „Просвіта“ у Львові. Львів 1913, ст. 16, ціна 10 сот.

Володимира Жуковецька: Імпресії. 1914, ст. 52, ціна 50 сот.

Андрій Жук: Українська кооперація в Галичині. Київ-Львів 1913, ст. 59, ціна 60 к. (1.50 кор.).

Вибір з творів Осипа Юрія Федьковича. В 25-ті роковини його смерті видало тов. „Просвіта“ у Львові. Львів 1913, ст. 47, ціна 30 сот.

Денис Лукіянович: Про жите Т. Шевченка. Вид. тов. „Просвіта“ у Львові; Львів 1913; ст. 23, ц. 10 сот.

Андрій Бобенко: Перевісло Збірник віршів з предмовою М. Комарова. Одеса 1914 ст. 82 ціна 50 коп.

М. Проскурівна: Пані Писарка оповідання, Київ 1914. ст. 44. ц. 20 к.

„РАДА”

Рік видання третій

газета політична, економічна і літературна

Виходить у Києві щодня, окрім понеділків

Умови передплати з приставкою і пересилкою в Росії:

на 1 рік.	на 11 міс.	на 10 міс.	на 9 міс.	на 8 міс.	на 7 міс.	на 6 міс.	на 5 міс.	на 4 міс.	на 3 міс.	на 2 міс.	на 1 міс.
6·	5·70	5·20	4·75	4·25	3·75	3·25	2·65	2·25	1·75	1·25	65

Реданція і головна контора: Київ, Підвальна 6.

Редактор М. НАВЛОВСЬКИЙ.

Видавець Є. ЧИКАЛЕНКО.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

український науковий журнал

присвячений передовсім українській історії, фільольогії й етнографії, виходить під редакцією *М. Грушевського*, що два місяці книжками по 15 аркушів (XVII РІК ВИДАННЯ).

Розвідки з наук історичних і фільольогічних, матеріали й замітки, перегляд часописей українських й інших (до двіста часописей), критичні оцінки й реферати з наукової літератури, що дотикає українознавства.

Передплата в Росії 6 руб. на рік, поодинокі книжки по 1 р. 50 коп.

Передплату приймає контора Літературно-Наукового Вістника, Київ В. Володимирська 28. Тамже можна діставати поодинокі книжки.

ЗАПИСКИ

„Українського Наукового Товариства“ в Києві.

Виходять від 1908 р.

Редакційний комітет: *Мих. Грушевський, Гр. Павлуцький, Вол. Перетц.*

Передплата на рік — 5 карб. з пересилкою, за кордон — 6 карб., для учнів і сільських учителів — 3 карб., для членів товариства — 2 карб. Ціна 1 кн. нарізно 1 карб. 50 коп. Передплата приймається в книгарні „Літературно-Наукового Вістника“, Київ В.-Володимирська, № 28.

Зміст IX книжки
Літературно-Наукового Вістника

має бути такий:

Автобіографічні записки Вол. Антоновича (докінченне); — М. Чернявський: Варвари, повість; — Мих. Грушевський: Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI віка (докінченне); — С. Молот: Поезії; — Ол. Грушевський: Сучасне українське письменство в його типових представниках (далі); — Н. К.: Злочинець; — В. Панейко: З проблемів теорії пізнання і метафізики; — М. Юльченко-Здановська: Ніч; — Апол. Новак: Вигнанці; — М. Лозияський: Польська народова демократія (далі); — Т. Векеш: Недоспівана балада; — В. Василенко: Малоземель і наслідки його в Полтавщині; — Р. Гаггард: Беніта, роман (далі); — М. Мочульський: З сучасного письменства; — Айтон Сінелар: Нетри повість (далі); — Мих. Лозинський: З австрійської України; — В. Пісячевський: З російського життя; —
Бібліографія.

Літературно-Науковий Вістник

український місячник

літератури, науки й громадського життя

виходить в двох виданнях, київським і львівським, книжками по 12—15 арк.

Містить белетристику оригінальну й переклади — повісті, оповідання, драми, поезії, статі з української історії, літератури, суспільної економії й інших областей знання; огляди літератури, науки й суспільно-політичного життя; критику й бібліографію.

Редакція і головна контора: Київ, В. Володимирська 28.

Контора львівська: ул. Супінського, ч. 17.

(Lemberg, Supinski-str. 17, Anzeiger für Litteratur und Wissenschaft).

Передплата на видання київське р. 1908:

на рік 8 руб.; для незаможних учнів, студентів, сільських учителів, низших служащих, робітників і селян 7 руб., але тільки коли вони передплачують журнал просто з контори.

За пів року 4 р. 50 к.

Кому трудно відразу, нехай прислав на перше число кожного місяця по 1 руб.

Книгарням і всяким посередникам від передплати 5%, але тільки в тім разі, коли передплата виплачується повна (8 руб.) і вся відразу.

Комплети журналу за попередні роки продають ся по 8 руб.

Ціна сеї книжки осібно 85 коп.